

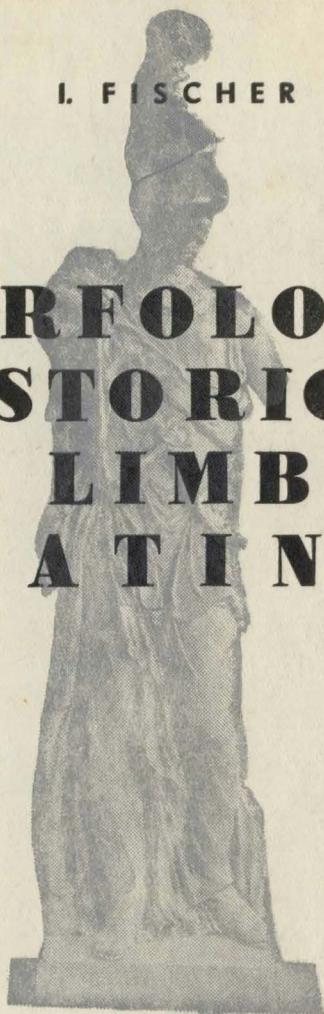
II 27564

B. C. U.

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI ȘI LITERATURI STRĂINE

I. FISCHER

**MORFOLOGIA
ISTORICA
A LIMBII
LATINE**

BUCUREȘTI — 1985

BIBLIOTECA FACULTĂȚII
de
Limba și literatura română

Cota

II 27564

Inventar

26695

"27564

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
FACULTATEA DE LIMBI ȘI LITERATURI STRĂINE

I. FISCHER

MORFOLOGIA ISTORICĂ A LIMBII LATINE

I : SUBSTANTIVUL

BIBLIOTECA INSTITUTULUI DE LINGVISTICĂ
INVENTAR CĂRȚI Nr. 26695

BUCUREȘTI, 1985

Prezentul manual se adresează studenților secției de filologie clasică și celor care au limba latină ca specialitate secundară.

Textul a fost analizat în colectivul de catedră care s-a declarat de acord cu multiplicarea în actuala redactare.

P R E F A Ț Ă

După mai mulți ani de expunere orală, prezentăm aici versiunea scrisă a morfologiei substantivului latin. Nu este însă vorba de o simplă redactare continuă a datelor și informațiilor din versiunea orală: prin amplificarea unor capitole, prin înmulțirea exemplelor, prin luarea în considerație a unor detalii - neesențiale, poate, dar întilnite în inscripții și în textele autorilor studiați -, prin lecul acordat discuțiilor critice, cursul s-a transformat într-un manual, destinat studiului și consultării, și nu numai "învățării" în sens restrâns. Sperăm că în felul acesta volumul va putea însoți pe actualii studenți și după absolvirea obligațiilor didactice.

Transformarea, pentru noi inevitabilă - fraza redactată și perspectiva difuzării au cerințele lor ineluctabile -, nu s-a produs fără riscuri, de oare sîntem conștienți și pe oare a trebuit să le asumăm: pe cît a cîștigat noua versiune în precizie și în amploarea documentării, pe atît a pierdut în spontaneitate și, chiar, în claritatea liniilor, provenită, aceasta, din necesitatea, inerentă expunerii orale, a simplificării bagajului de fapte. Mai mult: forma scrisă n-a mai putut beneficia de dialogul permanent și inspirator cu auditorii, din ale căror întrebări și reacții au rezultat, an de an, precizări și clarificări suplimentare, uneori conexiuni și explicații, poate noi, pierdute, oricum, pentru totdeauna.

Fiind vorba de o prezentare istorică, și nu descriptivă, ordonarea materialului s-a făcut din perspectivă indo-europească: am început așadar cu flexiunea atematică, cea mai arhaică, și am încheiat cu cea mai recentă, cea tematică; nu considerăm că există vreo dificultate de transpunere a acestei clasificări în cele cinci declinări tra-

diționale (la care ne-am referit explicit la fiecare tip flexionar), alta decât inconsecvența însăși a definirii acestora. Pentru lărgirea perspectivelor, am prevăzut volumul cu două anexe: cea dintâi e consacrată evoluției flexiunii substantivului spre limbile romanice¹⁾; cea de a doua prezintă paradigmele substantivului din principalele limbi italice, cu scopul de a oferi un tablou de ansamblu, sinteză a informațiilor răspândite în întregul volum (bineînțeles că n-am avut posibilitatea alcătuirii unei gramatici istorice italice). O a treia anexă cuprinde un supliment bibliografic și o explicație a abrevierilor.

Ne îndeplinim, în încheiere, plăcuta îndatorire de a aduce mulțumiri colegilor noștri Gabriela Creția și Traian Costa, care au luat asupra lor, cu prietenească sollicitudine, dificila sarcină a alcătuirii referatelor critice. În definitivarea manuscrisului, am ținut seama, în măsura posibilului, de observațiile prezentate; dacă volumul este mai puțin nedemn de scopul pe care și l-a propus, cititorii și noi înșine le-o datorăm în primul rând.

București, octombrie 1984.

1) Această anexă e o versiune ușor adaptată, a unui capitol dintr-o lucrare consacrată latinei dunărene, predată la începutul anului 1983 Editurii Științifice și Enciclopedice.

O. I N T R O D U C E R E

O.1. N o t i u n i g e n e r a l e

O.1.1. Obiectul morfologiei. In economia expunerilor istorice privind gramatica limbii latine, morfologia urmează după cele de fonetică; succesiunea este logică, deoarece, cum vom vedea mai jos, numeroase schimbări din morfologie pot fi înțelese și explicate prin evoluția fonemelor care compun elementele flexiunii, căci flexiunea - totalitatea modificărilor formei unui cuvânt destinate să-i marcheze funcția gramaticală - constituie, precum se știe, obiectul morfologiei. Morfologia istorică își propune să urmărească(și să explice, în măsura posibilului) evoluția flexiunii, atât din punctul de vedere al formei cît și din cel al raporturilor dintre forme și funcțiile gramaticale exprimate de acestea.

Dacă avem în vedere faptul că limba se transmite din generație în generație fără soluție de continuitate și fără cataclisme (prefacerile istorice brusce nu se reflectă direct și concomitent în evoluția limbii), rezultă că fixarea limitelor cronologice ale morfologiei istorice a unei limbi anumite, cea latină în cazul nostru, este de domeniul opțiunilor: din arcul de timp care desparte cea mai veche fază indoeuropeană reconstituibilă și stadiul actual al limbilor romanice, ne vom opri la perioada pe care o putem numi latină: de la apariția primelor texte (începutul secolului al VI-lea î.e.n.) pînă la dizolvarea unității lingvistice latine (secolul VI e.n.), fără a neglija, bineînțeles faza indoeuropeană recentă și perspectiva romanică în special cea românească.

De domeniul opțiunii este de asemenea, într-o oarecare măsură, delimitarea dintre morfologie și formarea cuvintelor; apropierea

sînt evidente și nu insistăm asupra lor: ambele operează cu afixe, mărcile formale ale flexiunii se atașează unei teme, formate deseori cu sufixe, etc; deosebiriile permit însă o delimitare: în timp ce sufixele lexicele creează cuvinte noi (cu flexiune proprie), sufixele morfologice, care constituie unul din obiectele preocupărilor noastre din acest manual, creează forme noi aparținînd aceleiași paradigme¹⁾; în discuțiile noastre sufixele lexicele nu vor fi luate în considerație decît din punct de vedere formal, în paragrafele în care inventariem componența unui tip flexionar.

0.1.2. Metodele morfologiei istorice sînt în mare măsură identice cu cele ale foneticii istorice și se aplică diferențiat în raport cu perioada cronologică pe care o studiem. Metoda comparativă permite reconstituirea fazei indo-europene recente; de aici pornim în definirea transformărilor specifice limbii latine; nu trebuie, însă, pierdute din vedere fazele presupuse a fi intermediare între indo-europeană și latină: ne referim în primul rînd la unitatea italică²⁾ (contestată uneori), chiar dacă o situăm într-o perioadă îndepărtată în timp, înaintea așezării în Italia a vorbitorilor idiomurilor descendente din această limbă comună intermediară. O unitate mai recentă cuprinde latina, falisca și prenestina³⁾.

Pentru perioada în care dispunem de texte scrise (sec.VI î.e.n. - VI e.n.) metodele sînt cele ale filologiei: interpretarea da-

- 1) Între afixele lexicele și cele morfologice distincția nu este totdeauna netă: în laudare, de exemplu, -a- este în același timp afix lexical (formează un verb denotativ de la laus, -dis) și morfologic (formează tema infinitivului prezent).
- 2) Limbile "italice" sînt, în afară de latină: falisca, prenestina - foarte apropiate de latină - osca, umbriana (împreună cu dialectele lor minore), veneta și, poate, sicula.
- 3) N-am inclus printre aceste faze intermediare presupusa unitate italo-celtică, mai veche decît cele menționate aici, deoarece existența ei este îndoielnică. Faptele celtice vor fi aduse în discuție însă, ori de cîte ori oferă apropieri semnificative cu cele latine.

telor oferite de inscripții, texte literare (în sensul cel mai larg), documente (pe papirus și pe alte materiale de scris), mărturiile grafiilor, împrumuturile din și în limbi străine.

În sfârșit, metoda comparativă este din nou utilizată pentru faza timpurie a limbii latine; de data aceasta elementele comparației sînt limbile romanice. Cu ajutorul comparației romanice se pot reconstitui unele fapte neatestate de texte, dar utilitatea ei apare mai ales pentru a distinge inovațiile accidentale, fără urmări, pe care le găsim în texte, de cele realmente importante; astfel, de exemplu, textele epigrafice prezintă numeroase exemple în care numele de persoană feminine de declinarea I primesc la gen.sg. un -a (Antonias); pe de altă parte se pot observa confuzii frecvente între genitiv și dativ, dativul preluînd funcțiile genitivului (suae matri de uentre 'din pîntecele mamei sale', Comodian, Instr., 2,10, 7). Comparația limbilor romanice confirmă importanța ultimei confuzii și pune în adevărata ei lumină inovația formei de genitiv: aceasta reprezintă o reacție fără succes împotriva confuziei celor două cazuri.

Nu trebuie scăpate din vedere nici textele Evului Mediu timpuriu, deoarece, pe de o parte, ele continuă tradiția scrierilor din latinitatea timpurie, pe de altă parte oferă reflectări ale limbii vorbite într-o perioadă cînd aceasta nu e consemnată în scris (se știe că primul text "romanic" continuu este Jurămîntul de la Strasbourg din 842; în alte provincii textele apar și mai tîrziu). Un exemplu: se consideră că unele limbi romanice, limba română în primul rînd, formează pluralul înanimatelor (v. mai jos, p. 11) de declinarea a II-a cu ajutorul elementului -ora, provenit din falsa analiză a raportului dintre singularul de tip tempus și pluralul tempora. Textele latine tîrzii nu oferă decît o singură atestare a fenomenului: armora pentru armi în Mulomedicina Chironis. Caracterul neizolat al acestei forme e dovedit de atestarea în documente latine medievale din Italia a numeroase alte forme similare: campora, fundora, locora etc.

Metodele enumerate mai sus au drept rezultat culegerea datelor lor și stabilirea fazelor de evoluție a fenomenelor. În ceea ce privește explicația evoluției, lucrurile au un caracter mult mai complex: în istoria unei forme acționează de obicei mai mulți factori și chiar o schimbare de detaliu poate fi provocată de mai multe cauze, nu totdeauna ușor detectabile, iar aceasta poate atrage după sine alte modificări, mai mult sau mai puțin profunde. Pentru exemplificare utilizăm, din nou, marca genitivului singular al declinării I. În cursul istoriei găsim următoarele forme: -ās, -āī, -ae (citit ai, diftong), -e, -aes (citit -es); dintre acestea, evoluția fonetică explică numai trecerea -āī > -ae > -e; pentru celelalte, ne putem da seama de mecanismul schimbărilor, nu întotdeauna de cauzele lor: înlocuirea lui -ās prin -āī se datorează influenței declinării a II-a; dar de ce tocmai a declinării a II-a? și de ce nu s-a menținut vechea marcă de genitiv? La aceste întrebări nu se poate răspunde decât prin ipoteze care țin seama de sistemul flexiunii latine: (1) pe de o parte, declinarea I este paralelă cu cea de a II-a în foarte numeroasele adjective cu trei terminații; pe de altă parte, și alte cazuri ale celor două declinări sînt asemănătoare: abl.sg. -ā, -ō, nom.pl. -ai (-ae), (-oi) > ei, ac.pl. -ās, -os, gen.pl. -arum, -orum, dat.abl.pl. (-ais) > -eis > is, (-ois) > -eis > -is); toate acestea pot duce la constituirea unui genitiv fem. magnāī după masc. magnī; (2) vechea marcă -ās se opune tendinței de apropiere a celor două declinări, fiind și omonimă cu cea de acuzativ plural (omonimie nu deosebit de supărătoare, e drept, date fiind puținele contexte în care ar putea provoca ambiguități; aceeași omonimie există la declinarea a IV-a și, în faza preclasică, la a V-a). În ceea ce privește apariția, în textele datorate unor oameni inculte, a genitivului în -aes, s-au propus două explicații: influența genitivului feminin grecesc -ης și analogia cu declinarea a III-a; opoziția dintre dativ și genitiv este exprimată formal prin relația "vocală + zero" / "vocală + s" (Veneri/Veneris); de aici Antoniae/ Antoniaes;

creдем că explicația prin influența greacă este superfluă (sau, cel mult, are un rol secundar în explicarea fenomenului). Dar de ce, după secole de omonimie între cele două cazuri, s-a simțit necesitatea în-lăturării ei ? Explicația e dublă, atât lingvistică cât și socială: hipercharacterizarea genitivului este o încercare a limbii de a menține o categorie amenințată de confuzia dintre cele două cazuri; faptul că formele în discuție apar numai într-un grup restrâns (și relativ unitar) de texte - inscripțiile - se explică prin proveniența acestora: straturile sociale mai puțin cultivate și, deci, mai puțin familiarizate cu norma literară, reacționează mai intens față de tendințele limbajului incult și utilizează deseori forme hipercorecte: folosirea genitivului în *-as* nu dovedește numai ignorarea normei, dar și reacția la o confuzie casuală considerată "vulgară".

Din exemplul de mai sus rezultă că, neexistând cauze de același fel pentru explicarea evoluției morfologice, știința nu se poate limita, în mod deliberat, ca în cazul descrierilor, la o metodă unică.

0.1.3. Structura morfologică a cuvântului. Orice cuvânt supus flexiunii (în cazul nostru orice cuvânt declinabil) are două elemente: "tema" și "desinența"; "tema" este ansamblul elementelor constitutive ale unui cuvânt purtătoare ale sensului lexical și ale apartenenței la un anumit tip flexionar (la verbe se adaugă în definiție și sufixele morfologice, cu ajutorul cărora se disting modurile și timpurile); "desinența" este elementul final (lat. *desino* 'a se încheia, a se termina') al unui cuvânt și exprimă funcția gramaticală (în declinare, cazul împreună cu numărul), rolul pe care cuvântul îl îndeplinește în propoziție; absența desinenței are aceeași funcție ca și o desinență: creează opoziția dintre forme; o numim de aceea, "desinență zero" ($\emptyset$). Elementele constitutive ale temei sînt: (1) "rădăcina", grup de sunete (de obicei consoană + vocală + consoană) care exprimă sensul lexical al cuvântului, (2) unul sau mai multe "sufixe" care servesc la derivarea unui cuvânt din altul și la precizarea categoriei gramaticale și a ti-

pului flexionar (în cazul mai multor sufixe, ultimul din serie cuprinde elementul de precizare a tipului flexionar) și (3) "vocala tematică" (vocalele indo-europene e în alternanță cu o, devenite de obicei în latinește, prin închiderea vocalelor scurte neinițiale, i și u), cu rol exclusiv morfologic; uneori cuvântul poate comporta (4) un "prefix", cu valoare lexicală în constituirea temelor nominale (provine de obicei dintr-un cuvânt independent, o prepoziție de cele mai multe ori) și (5) un "infix", element morfologic introdus între vocala centrală și a doua consoană a rădăcinii (în temele nominale infixe nu se găsesc decât în cuvintele derivate din verbe). Un cuvânt poate avea două sau mai multe rădăcini, legate de obicei prin vocala tematică; în acest caz avem a face cu "cuvinte compuse".

Este de la sine înțeles că cele cinci elemente înșirate mai sus nu apar în mod obligatoriu. Formele care nu comportă vocala tematică poartă numele de "atematice", opuse celor "tematice", care o conțin; formele în care tema coincide cu rădăcina, cu sau fără vocală tematică, poartă numele de "radicale" ("tematice" sau "atematice"). Trebuie adăugat și faptul că și în flexiunea atematică apare vocala alternantă e/o/zero, și anume în elementul dinaintea desinenței (de obicei în sufix); în descrierea flexiunii, numim "vocalism predesinențial" gradul de alternanță la care se află această vocală; fiecare caz este caracterizat la origine, de un anumit grad al alternanței: astfel, în nom. manus (=man-u-s) gradul e zero; la genitivul manūs, provenit din *manous sau *maneus (=man-o/eu-s) gradul e o (sau e; în favoarea lui o pledează genitivele osce)¹⁾.

În interiorul unei forme, granița dintre elementele componente este deseori tulburată de evoluția fonetică (confuzii între vocale,

1) Flexiunea indo-europeană dispunea și de un element distinctiv "suprasegmental", locul accentului: cf. ac. gr. πόδα față de gen. ποδός. Latina, având locul accentului strict determinat de cantitatea silabei penultime, a pierdut această posibilitate de distincție morfologică. Nu se poate pune preț pe mărturia gramaticului Nigidius Figulus (apr. loc-45 î.e.n., ap. Gell., 13, 26) după care vocativul și genitivul temelor în -io- erau deosebite prin accent: voc. Váleri, gen. Valéri (vezi 1.2.2.2.2., obs. (3)).

scurtări ale unor vocale, contracții, asimilări, vocalizarea sonanțelor, dispariția unor consoane finale, transformările unor sunete în raport cu anturajul fonetic), ca și de extinderea analogică a unor elemente detașate de vorbitori prin analiza empirică ("falsa analiză") a cuvintelor, astfel încît o separare netă a elementelor nu e întotdeauna posibilă.

Vom ilustra cu cîteva exemple cele spuse mai sus. Cuvîntul cu flexiune atematică ōrător, cu acuzativul ōrătōrem poate fi analizat precum urmează: ōr- (ōs 'gură') este rădăcina, -ā- sufixul cu ajutorul căruia se formează un verb denominativ (ōrāre) -tor, sufixul cu care se formează, de la verb, numele de agent (scurtarea vocalei se datorează lui -r); desinența este, la nominativ, ∅; la acuzativ, sufixul -tōr- are forma lui obișnuită, iar desinența este -em (< m). Formele tematice nom. lupus, voc. lupe, ac. lupum se analizează astfel: lup- este rădăcina¹⁾, -u- (< -o-) și -e vocala tematică (se observă alternanța ei) și -s, -∅, -m desinența. Dar formele de dat. și abl. lupō, nom.pl. lupī, dat. -abl. pl. lupīs nu pot fi analizate cu aceeași claritate, deoarece între vocala tematică și desinență s-au produs diverse fenomene fonetice din care a rezultat o singură vocală (-ō-, -ī-), urmată sau nu de consoană (-s); nu vedem nici un inconvenient de a denumi prin "terminație" (cuvînt pe nedrept izgonit din multe manuale școlare) contopirea vocalei tematice cu desinența; aceeași e situația declinărilor cu tema încheiată cu un sufix vocalic: în dativele siluae, siluīs, olui, de exemplu, sau în genitivele siluae, manūs nu se poate opera o segmentare care să permită distingerea temei de desinență. Încă un exemplu, pentru ilustrarea celorlalte situații amintite: în nom. coniunctiō, ac. coniunctiōnem, distingem prefixul con-, rădăcina -iug (cu g > o prin asimilarea la surda următoare), infixul -n- (extins

1) Avem în vedere realitatea latină a rădăcinii, cea indo-europeană fiind mult mai complexă; de altfel, în cazul de față, cuvîntul nici nu e continuarea directă a unui cuvînt indo-european, ci un împrumut dintr-o limbă italică.

la tema supinului de la prezentul lungō), sufixul -tjōn- (devenit la nom. -tjō prin căderea nazalei finale ; utilizînd un termen din fonologie putem considera forma -tjō a sufixului drept "variantă pozițională" a lui -tjōn-) și desinența Ø, respectiv -em.

În aceeași ordine de idei, trebuie clarificate și cîteva chestiuni terminologice. După modelul fonologiei, unde "fonem" desemnează unitatea minimă creatoare a unor opoziții de sens, s-a încetățenit termenul de "morfem" pentru unitatea minimă creatoare de opoziții gramaticale; în analizele de mai sus, fiecare din elementele componente ,cu excepția rădăcinii (după unii, și rădăcina), constituie un morfem. Cînd toate morfemele se integrează într-un singur cuvînt, avem a face cu "forme sintetice"; cînd unele din ele constituie cuvinte ("unelte gramaticale") diferite, se vorbește de "forme analitice"; astfel, pentru exprimarea direcției, se poate folosi atît o formă sintetică (Roman), cît și una analitică (în Vrben). Se știe că limbile în care predomină exprimarea sintetică a funcțiilor gramaticale poartă numele de limbi "sintetice", în opoziție cu limbile "analitice"; latina (ca și greaca) e o limbă sintetică.

Unii lingviști fac distincția între "morfem" și "morf"; cel dintîi reunește forma și funcția (-em + 'acuzativ'), cel de al doilea se referă la formă (-em); în acest caz exprimarea funcției de acuzativ se folosește de mai multe "morfe" (-am, -um, -im, -em, Ø), numite "alomorfe" ale acuzativului. Nu ne vom pierde însă în asemenea subtilități terminologice, prea puțin utile în lingvistica istorică.

Pe lângă "morfologie" și "morfem", se vorbește și de "morfologie" și "morfonom" (haplologii din "morfologice" și "morfonom"); în românește, de exemplu, /t/ și /t̪/ sînt foneme diferite, dar constituie un singur morfonom în conjugare (cînt, cînti) și declinare (carte, oărți); pentru limba latină aceste noțiuni nu sînt de mare utilitate, deoarece alternanțele de acest tip se rezumă aproape exclusiv la vocalismul predesinențial (e/o/Ø).

Va fi utilizat în aceste pagini și termenul "paradigmă" (din gr. παράδειγμα 'model, exemplu'), pentru a desemna schema unei declinări sau conjugări (de exemplu, ansamblul formelor cazuale de decl.I, cu modelul terra).

0.1.4. Specii de cuvinte, denumite tradițional (de la Dionysius Thrax) "părți de vorbire" sau "părți de cuvint" (după gr. μέρος λόγου, lat. partes orationis). Este vorba de o repartizare a cuvintelor la diferite clase în raport cu utilizarea lor sintactică (criteriile de definire nu sînt totdeauna clare, ceea ce atrage și unele divergențe de clasificare, asupra cărora nu e cazul să ne oprim).

Repartiția și denumirile provin din Antichitatea greco-romană. Din punctul de vedere care ne interesează aici se poate face o primă împărțire în cuvinte flexibile și neflexibile; numai cele dintîi fac obiectul morfologiei (cu excepția adverbului, care provine deseori din forme cazuale petrificate și care prezintă grade de comparație). Cuvintele flexibile se distribuie la două clase mari, cele declinabile, "numele" (gr. ὄνομα, lat. nomen) și cele conjugabile, "verbul" (gr. ῥῆμα, lat. verbum); în cadrul numelui se distinge: "substantivul" (ὀποκείμενον sau ὑπόστασις 'ceea ce stă la baza fiecărui obiect', lat. substantivum) și "adjectivul" (ἐπίθετον 'ceea ce se adaugă', lat. adiectivum); locul "pronomelui" (ἀντωνυμία, lat. pronomen) este, începînd de la Varro, în același grup, la fel cu "articolul" (gr. ἄρθρον 'articulație', lat. diminutiv articulus), inexistent în latină, dar de ale cărui puncte de plecare în limbile romanice va trebui să ne ocupăm. Între nume și verb, gramaticii antici plasează "participiul" (gr. μετοχή 'participare', lat. participium), deoarece cum se știe, participă la ambele clase. În gramaticile a numeroase limbi este tratată separat specia "numeralului", constituit însă din nume (cu valoare pronominală, substantivală și adjectivală) și adverbe.

Părțile de vorbire nedeclinabile sînt "prepoziția" (gr. πρόθεσις 'punere înaintea', lat. praepositio), "adverbul" (gr. ἐπίρρημα,

lat. adverbium), "conjunția" (gr. σύνδεσμος 'legătură, unire', lat. coniunctio); gramaticul roman Remmius Palaemo (sec.I e.n.) a adăugat "interjecția" (interiectio 'interpelare').

0.1.5. Categoriile gramaticale. Latura de conținut a flexiunii este constituită de un număr de concepte, diferite nu numai de la o limbă la alta, dar și de la o parte de vorbire la alta, distincția fundamentală fiind între nume și verb (chiar dacă poartă același nume, categoriile sînt total diferite: "numărul" nu exprimă noțiuni identice la nume și la verb). Pentru nume categoriile sînt: cazul, numărul, genul; la pronume se adaugă și persoana. Pentru verb categoriile sînt: modul, timpul, diateza, numărul și persoana.

Dăm mai jos cîteva detalii privind categoriile gramaticale ale substantivului (coincidente în largă măsură cu ale adjectivului).

0.1.5.1. Genul. Orice substantiv latin aparține unuia din cele trei genuri gramaticale: masculin, feminin și neutru; adjectivele pot avea (și au în marea lor majoritate numerică) forme diferite după genul substantivului pe care îl determină. Paradigmele substantivelor masculine sînt identice cu cele ale femininelor. Numai paradigmele neutrelor prezintă trăsături specifice, care le deosebesc de celelalte două. Cu excepția numelor de ființe (și a celor asimilate cu acestea), genul gramatical al substantivelor nu este motivat de realitatea extralingvistică, dar este, prin tradiție, motivat în cadrul unor tipuri de flexionare: abstractele verbale în -tiōn-, de exemplu, sînt feminine, cele în -tu- sau -or masculine etc. Acolo unde există motivare semantică, cea flexionară poate lipsi: măter, pater, frăter se declină la fel, tot așa femininul fagus (numele de arbori sînt feminine) și masculinul magus. Pentru multe substantive, vorbitorul (și cu atît mai mult cercetătorul unei limbi "moarte") nu poate deduce genul decît după acordul adjectivului sau utilizarea pronunelor. Caracterul nemotivat al genului

gramatical permite fluctuații de gen (diēs, de exemplu, poate fi și masculin și feminin) sau modificări ale genului (abstractele -or tind să treacă la genul feminin: lat. dolor masc. > v.rom. duroare fem.).

Pentru numele de ființe genul e determinat deseori (dar nu totdeauna) de sex (sau de noțiuni asimilate: numele de arbori, deoa-rece rodesc, sînt feminine); există chiar, la unele substantive, noțiune asemănătoare cu a adjectivului: equus - equa, filius - filia, deus - dea etc.; de obicei însă diferențiate de sex sînt marcate lexical (taurus - uacca) sau derivațional (gallus - gallina, puer - puella). Unele substantive au aceeași formă pentru ambele sexe, genul gramatical fiind determinat de acordul adjectivului sau al pronumelui, uneori de context (coniūm 'soție' și 'soț', hospes 'oaspete', familiāris 'prieten' și 'prietenă'); genul acestora poartă numele de "comun" (gr. κοινόν, lat. commune); cf. Hofmann-Szantyr, p.6-7; lista la Neue-Wagener, I.p.891-926, Numele de animale al căror sex e neinteresant pentru om au un singur gen gramatical, indiferent de sex (coruus 'corb', lupus 'lup' sînt masculine, uolpēs 'vulpe', aquila 'vultur' feminine); acestea poartă numele de "epicene" (gr. ἐπικοινον, lat. epicoenum); cf. Hofmann-Szantyr, p.7, Leumann, p.282; lista la Neue Wagener, I.p.926-930. Granița dintre cele două categorii nu este totdeauna riguroasă.

Situația descrisă mai sus reprezintă moștenirea ușor restructurată a sistemului indo-european al genurilor, unde, într-o fază mai veche, opoziția principală - dacă nu unică - pare¹⁾ să fi fost binară: un gen "animat" se opunea unui gen "neanimat" (teoria a fost dezvoltată, în numeroase articole, de A.Meillet). De aici provine identitatea flexiunii masculinelor și a femininelor, provenite din genul animat, opuse flexiunii neutrului, neanimat. Diferențierea dintre masculin și feminin s-a produs totuși înaintea individualizării limbilor indo-europene, fapt care rezultă din diferite coincidențe privind repartiția

1) Expriamarea noastră prudentă ține seama de numeroasele discuții privind genul indo-european provocate mai ales de situația din hitită și tohariană.

la genuri a unor cuvinte pentru care nu există motivație externă a genului (abstractele latine în -tāt-, feminine, au în grecește corespundente în -tāt-, tēt-, de asemenea feminine).

0.1.5.2. Cazul. Categoria cazului exprimă raporturile sintactice dintre un nume și verbul propoziției sau dintre un nume și alt nume: subiect, diversele complemente, atribut. Numărul cazurilor limbilor indo-europene este limitat și nu oricărui raport sintactic îi corespunde o formă cazuală, după cum nu orice formă cazuală exprimă un singur raport sintactic ("sociativul", de exemplu, se exprimă printr-o construcție prepozițională - cum legatis uenit -, originea se exprimă atât prin ablativul fără prepoziție - libertino patre natus - cât și printr-o construcție prepozițională - ex improbo patre nasci -; pe de altă parte, acuzativul, pe lângă funcția principală de exprimare a complementului direct deține un număr de funcții "secundare": exclamația, direcția, durată, relația etc.). De aici dificultatea definirii generale a cazurilor și necesitatea de a se porni de la formele specifice fiecărei limbi. Extinderea la limbile moderne a descrierii cazurilor pe baza modelului latin cu 5 sau 6 cazuri inversează acest principiu și ia ca punct de plecare conținutul - multiplu - al cazurilor latine (în românește pe elev este socotit acuzativ și, deci, pe este un morfem al acuzativului), ceea ce are ca rezultat dificultatea de a ajunge la o definiție mulțumitoare a categoriei cazului¹⁾.

Numărul maxim de cazuri (în sensul de mai sus, pornind de la forme) al unei limbi indo-europene se găsește în sanscrită: cele 8 cazuri ale acestei limbi sînt (transpuse în terminologie latină): nominativul, vocativul, acuzativul, genitivul, dativul, ablativul, locativul și instrumentalul. Sistemul cu opt cazuri al sanscritei a fost atribuit și limbii indo-europene, într-o fază recentă a ei, deși există și teorii care consideră numărul mare de cazuri drept rezultatul inovațiilor in-

1) Pentru istoricul teoriilor, vezi G.Serbat, Cas et fonctions, Paris, 1981.

dependente ale unor limbi indo-europene (în expunerea flexiunii se va vedea că unele forme cazuale latine n-au corespondente clare pe plan indo-european). Reprezentînd sau nu o realitate indo-europeană, sistemul cu 8 cazuri oferă un model comod de descriere, deoarece fixează limita superioară a corespondențelor dintre o anumită formă și un grup de valori, permite, prin stabilirea etimologiilor, detectarea unor eventuale valori primare ale unor cazuri și explică procesele de "sincretism" (preluarea de către o formă cazuală a funcțiilor altui caz, din gr. συνκρητισμός 'unirea coretanilor' apoi orice 'coalizare a doi adversari'). Trebuie adăugat că latina, pe lângă cele 7 cazuri clasice (am inclus aici locativul) oferă urmele celui de al 8-lea, instrumentului, diferit de ablativ la declinarea tematică¹⁾ (și greaca, în epoca miceniană, are 7 cazuri, singurul sincretism fiind cel al ablativului cu genitivul). Valorile cazurilor latine constituie obiectul sintaxei și nu vor fi discutate aici.

Dăm mai jos, pe scurt, denumirile latine și grecești ale cazurilor²⁾: nominatiuus (sc. casus, gr. ὀνομαστικὴ πτῶσις, una din denumirile grecești ale nominativului; cf. și casus rectus, gr. ὀρθή πτῶσις), vocatiuus (gr. κλητικὴ πτῶσις), accusatiuus (cale stîngi după gr. αἰτιατικὴ πτῶσις 'cauzativ'), genitiuus (gr. γενικὴ πτῶσις), datiuus (gr. δοτικὴ πτῶσις), ablatiuus (atestat de la Plinius cel Bătrîn).

0.1.5.3. Numărul. Din punct de vedere formal, categoria numărului nu este independentă de cea a cazului; nu există, în indo-europeană și în latină, morfeme specifice pluralității, ci numai o opoziție între singular și plural la fiecare caz în parte (lupus/lupos); pentru nominativ, opoziția este marcată și de acordul verbului (singu-

1) Este vorba de adverbele în -ē (altē, rectē etc.); din cauza formelor în -ed (facillumed) e socotit de unii drept ablativ.

2) Se poate consulta de exemplu G. Calboli, La linguistica moderna e il latino; 1 casi, Bologna, 1972, p. 86-113, sau, mai succint, cu bibliografie, Hofmann-Szantyr, p. 21-23.

rul care permite orientarea vorbitorului în cazul omonimiei: în folia cadunt numai pluralul verbului ne informează asupra numărului - și a genului - substantivului; aceeași e situația omonimiilor din cadrul aceleiași declinări: diēs, uolpēs au forme identice la nom. sg. și pl.).

Unele substantive, care denumesc obiecte utilizate în grup sau constituie perechi, ca și câteva abstracte, nu au singular; acestea poartă numele de pluralia tantum (penātēs '(zeii) penați', Quirītēs 'cetățeni romani', nārēs 'nări', tenebrae 'întunec', liberī 'copii'); cf. Hofmann-Szantyr, p.15-16; lista defectivelor de număr (singularia tantum și pluralia tantum) la Neue-Wagener, I.p. 579-724.

Pe lângă singular și plural, indo-europeana avea un număr gramatical specific obiectelor perechi, "dualul", din care latina nu păstrează decât urme (-ō din numeralele duo - -o se datorează scurtării iambice -, ambō, octō, și -ī din uiginti).

0.1.6. Tipuri flexionare. Din punctul de vedere al flexiunii indo-europene, util și pentru expunerea istorică a faptelor latine, există două mari tipuri flexionare: cel "atematic", în care desinențele se atașează direct rădăcinii sau unui sufix (cu care sînt echivalente "lărgirile" rădăcinii¹), și cel "tematic", în care desinențele sînt legate de rădăcină sau de sufix prin vocala tematică e/o (vezi și mai sus, p. 6). Tipul atematic, cel mai vechi și cel mai vast, nu este unitar, variațiile depinzînd de fonemul final: există teme în occlusivă, în siflantă și în sonante; nici acestea din urmă n-au o flexiune unitară, datorită evoluției diferite a sonantelor indo-europene. Există teme în lichidă (-l, -r) și nazală (-m, -n), apropiate de temele în occlusivă, teme în -i sau -u și teme în -j (2₁ și 2₂); acestea din urmă se divid în teme în -2₂ (2₂ > -ā) și în teme în -2₁ (2₁ > -ē); nu

1) Definiția acestui termen este controversată; putem considera "lărgirea" ca un sufix fără conținut semantic sau cel puțin cu un conținut semantic difuz.

există teme în $-a_3$ ¹⁾; se observă din acest din urmă exemplu că rezultatul latin al elementului final al temei poate proveni din combinarea sonantei finale cu vocala $-e-$, deci dintr-un diftong; aceeași poate fi situația și la celelalte finale, cum vom vedea în expunerea fiecărui tip în parte.

Gramaticii latini au definit cinci tipuri ("declinări"), avînd drept criteriu de clasificare terminația genitivului singular: declinarea I, cu genitivul în $-ae$ corespunde temelor în $-a_2$; declinarea a II-a, cu genitivul în $-i$, corespunde tipului tematic; declinarea a III-a cu genitivul în $-is$, corespunde temelor consonantice și celor în sonantele $-l$, $-r$, $-m$, $-n$ și $-i-$; din cele două subîmpărțiri tradiționale, declinarea "parisilabică" se suprapune în linii mari cu temele în $-i-$, cea "imparisilabică" cu celelalte; la această declinare există un număr de teme "mixte", cu forme aparținînd atît declinării cu tema în consoană, cît și cu tema în $-i-$; declinarea a IV-a, cu genitivul în $-ūs$, corespunde temelor în $-u-$; declinarea a V-a cu genitivul în $-ēi$ ^v (detalii la capitoul respectiv, p. 90), corespunde în general temelor în $-a_1$.

N.B. În expunerile de mai jos notăm numai lungimea vocalelor; vocalele fără semnul lungimii sînt scurte.

0.2. Indicații bibliografice

g e n e r a l e

0.2.1. Surse

0.2.1.1. Textele literare sînt citate după normele uzuale (cărți, capitole, paragrafe, respectiv versuri); abrevierile sînt de obicei cele din Thesaurus Linguae Latinae.

1) Despre sonanta "laringală" a și cele trei timbre ale ei, ca și despre evoluția sonantei și a combinațiilor cu vocala primordială $-e-$ s-a vorbit la cursul de fonetică. Despre întreaga problemă, cf. F.O. Lindeman, Einführung in die Laryngaltheorie, Berlin, 1970; cf. și L. Wald, Fonetică indo-europeană, București, 1979, p. 25-48; Foarte pe scurt, tratamentele sînt: $a_1 > \bar{a}$, $a_2 > \bar{a}$, $a_3 > \bar{a}$, $a_1 > e$, $a_2 > a$, $a_3 > o$.

0.2.1.2. Inscriptiile sînt, cum se ştie, reunite în cele 16 secţiuni ale culegerii Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), publicat cu începere din 1863. Există însă şi culegeri bazate pe criterii (cronologice şi lingvistice) mai apropiate de preocupările noastre:

A. Degrassi, Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, I², II, Florenţa, 1965, 1963. Cu un bogat indice gramatical (=Degr.)¹⁾.

B. Diehl, Vulgärlateinische Inschriften, Bonn, 1910 (=D, Vulg.)

B. Diehl, Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes², Berlin, 1930 (=D, Wandinschriften).

Inscriptiile din România sînt în curs de publicare, sub conducerea lui D.M.Pippidi şi I.I.Russu, în culegerea Inscriptiile antice din Dacia şi Scythia minor, Bucureşti, 1975 - .

0.2.2. Studii.

0.2.2.1. Morfologii latine descriptive. Principala culegere de material, şi azi indispensabilă:

Fr. Neue-C.Wagener, Formenlehre der lateinischen Sprache, I-IV, Leipzig, 1892-1905.

0.2.2.2. Morfologii latine istorice.

A.Ernout, Morphologie historique du latin³, Paris, 1953; lucrare solidă, clară şi accesibilă; nu poate lipsi din fondul de lecturi al nici unui filolog clasic.

F.Sommer, Handbuch der lateinischen Laut-und Formenlehre²⁻³, Heidelberg, 1914; lucrare fundamentală, însoţită de autor de Kritische Erläuterungen zur lateinischen Laut-und Formenlehre, ib., 1914.

1) Atestările epigrafice provin, în manualele curente, din gramatica lui F.Sommer (mai jos 0.2.2.2.); ni s-a părut necesar să ţinem seama, măcar pentru perioada veche, de progresele epigrafiei şi să refacem complet inventarul de atestări. În vederea acestei operaţii, culegerea lui Degrassi este de mare utilitate. În măsura posibilităţii, am avut în vedere şi descoperirile ulterioare, printre care se distinge inscripţia arhaică de la Satrium (A.E., 1979, 136, sec. VI ?).

M.Leumann, Lateinische Laut- und Formenlehre, München, 1977; cea mai importantă gramatică istorică latină, cu discutarea critică a unei vaste bibliografii (n-am putut utiliza această lucrare decât în ultima etapă a redactării manualului de față; ediția precedentă datează din 1928).

E. Kieckers, Historische lateinische Grammatik, Berlin, 1931 (=München, 1960); metodică și clară, urmărește evoluția fenomenelor până la limbile romanice.

R.G.Kent, The Forms of Latin, Baltimore, 1946.

V.Pisani, Grammatica latina storica e comparativa², Torino, 1952; de consultat cu prudență.

J.Safarewicz, Historische lateinische Grammatik, Halle (Saale), 1969.

Pentru perioada tîrzie, e indispensabil:

V.Väänänen, Introduction au latin vulgaire², Paris, 1967.

O prețioasă culegere de material (mai mult decât spune titlul) oferă:

H.Mihăescu, La langue latine dans le sud-est de l'Europe, București-Paris, 1978 (o primă ediție, în românește, a apărut în 1960).

Pentru latina medievală timpurie se va consulta:

D.Norberg, Manuel pratique de latin médiéval, Paris, 1968.

Deși consacrat unui grup limitat de texte, poate fi utilizată ca manual de latină tîrzie, datorită numeroaselor referiri la alte texte, lucrarea:

Bengt Löfstedt, Studien über die Sprache der Langobardischen Gesetze, Stockholm, 1961.

Un util și inteligent compendiu oferă:

R.L.Palmer, The Latin Language, Londra, 1954 (cu retipăriri, cea din 1961 corectată).

Pentru prezentarea morfologică a cuvintelor:

A.Ernout - A.Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, histoire des mots⁴, Paris, 1959.

Cda 92/985 fasc 2

0.2.2.3. Pentru planul i n d o - e u r o p e a n :

A.Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes⁷, Paris, 1934.

A.Meillet - J.Vendryes, Traité de grammaire comparée des langues classiques³, 1960, cuprinde punerea laolaltă, după un plan foarte judicios, a unei gramatici istorice latine și a unei gramatici istorice grecești, cu prezentările prealabile ale situației din indo-europeană.

O.Szemerényi, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft, Darmstadt, 1970.

Th. Simenschy - Gh. Ivănescu, Gramatica comparată a limbilor indo-europene, București, 1981; de consultat cu prudență.

Pentru aspectul teoretic al flexiunii indo-europene:

J.Kurylowicz, The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg, 1964.

0.2.2.4. Pentru l i m b i l e i t a l i c e :

V.Pisani, Le lingue dell'Italia antica oltre il latino², Torino, 1964.

A.L.Prosdocimi (ed.), Lingue e dialetti dell'Italia antica, Roma-Padova, 1978.

C.D.Buck, A Grammar of Oscan and Umbrian², Boston, 1928.

M.Lejeune, Manuel de la langue vénète, Heidelberg, 1974.

0.2.2.5. Deși în cadrul indo-european greaca nu se înrudește în mod special cu latina, referirile la greacă sînt utilizate în expunerile destinate filologilor clasici. Consemnăm, așadar cele mai importante morfologii istorice grecești:

E.Schwyzler, Griechische Grammatik, I, München, 1939 (în aceeași colecție cu M.Leumann).

P.Chantraine, Morphologie historique du grec², Paris, 1961
(in aceeași colecție cu A.Ernout).

P.Vanț-Ștef, Morfologia istorică greacă, București, 1962.

H.Rix, Historische Grammatik des Griechischen, Darmstadt, 1976.

Semnalăm și compendiul, paralel cu cel amintit mai sus
(0.2.2.2.):

L.R.Palmer, The Greek Language, Atlantic Highlands, 1980.

Lucrările cu caracter general menționate în acest capitol
nu vor mai fi citate, în cadrul expunerilor de detaliu, decât în ca-
zuri speciale.

1. FLEXIUNEA SUBSTANTIVULUI

1.0. Pentru claritatea expunerii și pentru a permite comparația unui tip flexionar cu altul, adoptăm mai jos o schemă de prezentare unică, menținând aceeași numerotare a paragrafelor la toate tipurile flexionare (chiar dacă vor exista "căsuțe goale"). Schema e următoarea:

1. Componenta grupului (sufixe, genuri etc.).
2. Istoria flexiunii.
 - 2.1. Alternanțe.
 - 2.2. Desinențe.
 - 2.2.1. Nominativul singular.
 - 2.2.2. Vocativul singular.
 - 2.2.3. Acuzativul singular.
 - 2.2.4. Genitivul singular.
 - 2.2.5. Dativul singular.
 - 2.2.6. Ablativul singular.
 - 2.2.7. Locativul singular.
 - 2.2.11. Nominativul plural.
 - *2.2.12. Vocativul plural (totdeauna identic cu nominativul).
 - 2.2.13. Acuzativul plural.
 - 2.2.14. Genitivul plural.
 - 2.2.15. Dativul plural.
 - *2.2.16. Ablativul plural (totdeauna identic cu dativul).
 - 2.2.17. Locativul plural.
 - 2.3. Tabel recapitulativ al desinențelor.
 - 2.4. Paradigme.

1.1. Flexiunea tematică

1.1.0. Identitatea primordială a acestei flexiuni a făcut loc unor diviziuni, realizate în parte înainte de despărțirea limbilor indo-europene: temele terminate în consoană (oclusive și siflante) și cele în sonantă cu valoare consonantică (nazale și lichide) constituie un grup; temele în sonantele vocalice -i- și -u- constituie un al doilea, iar cele în -(e)ə₂- (> -ä-) al treilea, cu o marcată tendință de apropiere de flexiunea tematică; temele în -es₁- (> -ē-), cu inventar sărac, ezită între al doilea și al treilea grup.

Unitatea originară se poate observa din tabelul desinențelor indo-europene, pe care le prezentăm mai jos (omitând dualul, în latină nește pierdut). Este de la sine înțeles că nu toate aceste reconstrucții au același grad de certitudine.

Singular	Plural
N. <u>-s/ø</u>	<u>-es</u> (<u>-ə₂</u> la neutru)
V. <u>ø</u>	<u>-es</u> (<u>-ə₂</u> la neutru)
Ac. <u>-m</u> (sau <u>-m</u> , precedat de consoane)	<u>-ns</u> (sau <u>-ns</u> , precedat de consoane; <u>ə₂</u> la neutru)
G. <u>-es/-os/-s</u>	<u>-om</u> (sau <u>-om= ə₃/ə₂ ?)</u>
D. <u>-ei</u> (diftong)	<u>-bh(y)os</u> sau <u>-mos</u>
Abl. <u>-es/-os/-s</u> ¹⁾	<u>-bh(y)os</u> sau <u>-mos</u>
L. <u>-i</u>	<u>-su</u>
I. <u>-s</u>	<u>-bhi(s)</u> sau <u>-mis</u> ²⁾

1) Identic cu genitivul.

2) Dubla formă de D.Abl. și I., precum și paralelismul formelor celor trei cazuri ar putea sugera vechi extinderi analogice. Nu vom discuta aici posibilitatea originii sufixale (sau chiar postpoziționale) a desinenței.

1.1.1. Teme în oclisivă (dentală, labială, velară, labiovelară)

1.1.1.1. Grupul cuprinde:

(1) Un nucleu de nume radicale (de obicei din rădăcini verbale) sau de monosilabe asimilate cu acestea, de genul m a s c u l i n și f e m i n i n: in-cus (gen. incūdis, cf. ōūdō) f. 'nicovală', pēs (gen. pēdis) m. 'picior', cu diverse compuse, quadrupēs etc.; uas (gen. uadis) m. 'cauțiune'; -ceps (gen. -cipis, cf. capīō) m. 'care ia', daps (gen. dapis) m. 'ospaț (ritual)', *ops (gen. opis) f. 'abundență'; *dix (gen. dicis, cf. dice) f. 'formulă', -dex (gen. -diciis) m. 'cel care spune'; dux (gen. ducis, cf. ducō) m. 'conducător', lūx (gen. lūcis, cf. lūceō etc.) f. 'lumină', nex (gen. necis de unde necō) f. 'moarte (violentă)', nux (gen. nucis) f. 'nuc, nucă', pax (gen. pācis) f. 'convenție între părțile beligerante', *prex (gen. *precis, folosit mai ales la alte cazuri și la pl., cf. poscō) f. 'rugămintă, rugăciune', -spex (gen. -spicis, cf. speciō) m. 'cel care observă', *uix (gen. uicis) f. 'loc ocupat de cineva', uex (gen. uōcis, cf. uocō) f. 'voce'; frux (gen. frugis, cf. fruor) f. 'recoltă', lēx (gen. lēgis, cf. legō ?) f. 'lege', rēx (gen. rēgis, cf. regō) m. 'rege'; nix (< nig^{whs}, gen. niuis, cf. ninguit) f. 'zăpadă'.

Despre nox și dens, vezi mai jos, "teme mixte" (1.1.6.).

Cîteva n e u t r e : cor (< *cord, gen. cordis) 'înimă', lac

(< laot, formă de altfel atestată, dar creație artificială, gen. lactis) 'lapte'.

La acest din urmă cuvînt, există și un nom.sg. refăcut după declinarea în -i-: lacte (începînd de la Ennius, Ann., 352 Vahlen).

(2) Derivate în -t-, de obicei nume de agent m a s c u l i n e de la verbe radicale atematiche; cînd au valoare de instrument pot fi și f e m i n i n e: cōs (gen. cōtis, cu verbul nepăstrat în latinește) f. 'cute', dōs (gen. dōtis, cf. dō) f. 'zestre', dar sacer-dōs (gen. -dōtis, dacă aparține aceleleași teme și nu celei cu aspirată dhē-din faciō)

m. 'care dă' (sau 'care îndeplinește'), locu-plēs (gen.-plētis, cf. pleō) m. 'bogat' ('care deține teren arabil' sau 'care-și umple punga = loculus'), -es(s) (gen.-itis, cf. eō; din comes, pedes) m. 'care merge', -ates(s) (gen.-stis, cf. stō; din antiatea, superates) m. 'care stă'; în parte după modelul pedes, sau împrumuturi asimilate cu modelul: m a s c u l i n e l e eques 'cavaler', miles 'soldat', satelles 'soldat din gardă', poeticele ales (și f.) 'pasăre', caeles 'zeu' (folosite mai ales la plural, substantive și adjective). Formații m a s c u l i n e mai mult sau mai puțin izolate: gurgēs (-itis) 'vîltoare', līmes (-itis) 'graniță', poplēs (-itis) 'genunchi', stīpes (-itis) 'par'; abiēs (-etis, cu -e în loc de -i-, datorită disimilării provocate de -i- precedent) 'brad' ariēs (-etis) 'berbec', pariēs (-etis) 'perete'; nepōs (-ōtis, cf. skr napāt) 'nepot'. F e m i n i n e (foarte rare): seges (-etis) 'recoltă'.

Un n e u t r u: caput (-itis) 'cap', cu compusele occiput (-itis) 'ceafă' și sinciput (-itis) 'jumătate de cap'.

Abstracte denominative f e m i n i n e în -tāt- (foarte numeroase) și -tūt- (numai patru uzuale): uoluptās (-tātis, de la uolup) 'plăcere', uetustās (-tātis, de la uetus) 'vechime', paupertās (-tātis, de la pauper) 'sărăcie', auctoritās (-tātis, de la auctor) 'autoritate etc.', cīuitās (-tātis, de la cīuis) 'cetățenie, cetate', nouitās (-tātis, de la nouus) 'noutate', societās (-tātis, de la socius) 'asociere, alianță'; senectūs (-tūtis, de la senex) 'bătrînețe', iuuentūs (-tūtis, de la iuuenis, formație poate moștenită) 'tinerime, tinerețe', uirtūs (-tūtis, de la uir), 'bărbăție, curaj etc.', seruitūs (-tūtis, de la seruus) 'sclavie'.

O b s e r v a Ț i e: Cele câteva forme de gen.pl.

în -ium, atestate începînd cu Varro pentru -tāt-, de la Plaut pentru cele în -tūt-, precum și existența în limbile indo-europene a unor formații în -tāti- a dus la concluzia că cele două sufixe latine ar

apartine temelor "mixte"; e vorba însă mai degrabă de inovații independente.

(3) Formații izolate în -d-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e : cassis (-idis) m. 'coif', cuspis (-idis) f. '(vîrf de) sulită', lapis (-idis) f. 'piatră', pecus (-udis) f. 'vită, turmă', herēs (-ēdis) m. (în perioada imperială și "comun") 'moștenitor', merces (-ēdis) f. 'preț, plată', custōs (ōdis) m. 'păzitor',

(4) Formații izolate în -p- și -b-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e : adeps (-ipis) f., apoi m. 'grăsime', caelebs (-ibis) m. (și comun) 'celibatar'.

(5) Formații în -āc-, -ec-, -ic-, -ōc-, -ōc-, m a s c u l i n e și f e m i n i n e , multe de origine obscură (caracterul de afix al elementului velar e rareori determinabil): forāx (-ācis, of. furnus, poate formus) f. și m. 'sobă, cuptor', līmāx (-ācis, cf. līmus ?) m. 'melo'; apex (-icis) m. 'vîrf', cārex (și cārix, -icis) f. 'rogoz', cīnex (-icis) m., 'ploșniță', culex (și culix, -icis) m. 'țînțar', forfex (-icis) f. 'foarfece', frutex (-icis) m. și f. 'tufiș etc.', illex (-icis) f. '(specie de) stejar', imbrex (-icis, of. imber ?) f. și m. 'cărămidă', latex (-icis, poetic) m. și f. 'apă', mūrex (-icis) m. '(specie de) scoică', pantex (-icis) m. 'intestine, pîntece', pollex (-icis) m. 'degetul cel mare', pūlex (-icis) m. 'purice', pūmex (-icis) m. 'piatră ponce', silex (-icis) m. și f. (în poezie) 'piatră vulcanică, cremene', sōrex (-icis) m. '(specie de) șoarece', uertex (și uortex, -icis, of. uerto) m. 'virtuej, creștet etc.'; filix (-icis) f. 'ferigă', fornix (-icis, of. furnus ?) m. 'boltă, arc', larix (-icis) f. și m. 'zadă'; ueruēx (-ōis, dar și ueruex, -icis) m. 'berbec castrat'. După cum se poate observa, majoritatea o constituie masculinile, cu excepția așteptată a numelor de plante, mai ales de arbori; fluctuațiile de gen sînt însă numeroase.

Elementul -ex se găsește numai la nom.sg. în senex (gen. senis) m. 'bătrîn'; cf. totuși n.pl. senicēs, Plaut, Cist. 373. (ap. Prisc. II, 111, 6), cu valoare diminutivă (cf. seneca, seneciō).

Un singur neutru: (h)allēo (-ēcia), dar și (h)allex f. 'sos (de pește)'.

Formații în -ic-, f e m i n i n e (unele deverbative):

appendix (-icis, cuvînt prozaic, cantitatea vocalei fiind deci nesigură cf. pendō) 'accesoriu', ceruix (-icis, și m.?) 'ceafă, oerbice', cornix (-icis) 'cioară', cōturnix și oocurnix (-icis) 'prepelită', iūnix (-icis, of. iuneni) 'junincă', mātrix (-icis, of. māter) 'femele care alăptează, etc.', rādix (-icis; și m.) 'rădăcină', struix (-icis) 'construcție, stivă'.

Nume de agent f e m i n i n e în -trix: genetrix (-icis, de la gignō, cf. genitor) 'născătoare, mamă', uictrix (-icis, de la uincō, cf. uictor) 'învingătoare', dēfenstrix (-icis, de la dēfendō, cf. dēfensor) 'apărătoare', pugnātrix (-icis, de la pugnō, cf. pugnator) 'luptătoare', dēlētrix (-icis, de la dēlēō, cf. dēlētor) 'distrugătoare', auditrux (-icis, de la audiō, cf. auditor) 'ascultătoare', restitūtrix (-icis, de la restituō, cf. restitutōr) 'restitutoare'; fără corespondente masculine: nūtrix (-icis, de la un verb ieșit din uz nūō 'a hrăni') 'doică', meretrix (-icis, de la merēō) 'curtezană', obstetrux (-icis, de la obstō) 'moașă'; la fel se declină cuvîntul moștenit (dar cu sufixare de dată latină) ianitrix (pl.) 'cumnate, soțiile fraților (soțului)' și cicatrix (-icis, cu origine necunoscută) 'cicatrice'.

1.1.1.2.1. A l t e r n a n țe v o c a l i c e. Tipul arhaic pe care-l reprezintă declinarea în oclusivă presupune existența, în indo-europeană, a numeroase alternanțe ale vocalismului predesențial (în majoritatea cazurilor de care ne ocupăm, vocalismul predesențial coincide cu vocalismul radical sau cu al unor sufixe neanalizabile). În fiecare limbă în parte s-a manifestat tendința eliminării

acestora, pentru menținerea clarității flexiunii, astfel încît detaliile situației originare nu pot fi întrevăzute; faptul că, de exemplu, latinescului pēs, pedis îi corespunde în gr. ποῦς (dial. πός, πός), ποδός, ca și existența lat. tripodō, tripudium etc., permit concluzia că indo-europeana a cunoscut în cursul flexiunii alternanța o/e, redusă în mod diferit de cele două limbi.

Latina păstrează cîteva urme ale vechii alternanțe și își creează altele noi, rezultate din jocul normal al transformărilor fonetice:

(1) Alternanța o/e se menține (sub forma închisă la u/i) în caput/capitis.

(2) Alternanța vocală lungă/vocală scurtă: pēs/pedis, abiēs/abietis, ariēs/arietis, pariēs/parietis; această alternanță găsindu-se numai la temele în dentală, e de presupus că vocala lungă de la nominaliv provine, la date diferite (cea mai veche pare a fi cea din pēs, cf. skr. pād), din reducerea grupului dentală + s (vezi, pentru situațiile mai noi, 1.1.1.2.2.1.). Oricum, chiar pe plan indo-european, așa numitul "grad lung" al alternanțelor este mai recent decît alternanța o/e¹⁾.

Diferite indicii metrice și descendența romanică (accentuarea românească arête, părête, fr. paroís) duc la concluzia pronunțării abyetis, aryetis, paryetis, ceea ce provoacă deplasarea accentului pe penultima scurtă.

(3) Alternanțe secundare, provenite din închiderea vocalelor scurte din silabe mediane: mīles/mīlitis, iudex/iudicis, caelebs/caelibis etc.

1.1.1.2.2. Desinențele cazuale.

1.1.1.2.2.1. Nominalivul singular avea în i-e. desinența -s pentru animate, ∅ pentru inanimate (osc. m e d í s s²⁾, denumirea

1) Cf., de exemplu, J. Kurylowicz, Apophonie, p. 142-146.

2) În transcrierea cuvintelor provenite din limbile din Italia antică folosim scrierea rărită pentru textele scrise în alfabet local și subliniem cuvintele scrise în alfabet latin; în cazurile mai rare, ale folosirii de către italieni a alfabetului grecesc, transcriem cu caractere grecești cuvintele citate.

unui magistrat, gal. -rix, gr. $\mu\omicron\upsilon\varsigma$), situație menținută în latină: m. și f. dōs, pēs, daps, caelebs, uōx, rēx, nīx; n. caput, lac, cor, hallēc.

- O b s e r v a Ț i i.** (1) La temele de dentală, grupul $^{*}\text{-ts-}$ (și $^{*}\text{-ds-}$ devenit $^{*}\text{-ts-}$ prin asimilarea) nu se menține în latinește, reducându-se la -s prin faza intermediară -ss; existența geminatei finale este confirmată de métrica arhaică; în senarul iambic: Miles inpransus astat, aēs cēset dari (Plaut, Aul., 528), scandarea mīlēs, unica posibilă, presupune pronunțarea mīless.
- (2) Oclusivele sonore devin surde, asimilându-se cu (rēx, nīx); grafiile de tip caelebs țin seama de celelalte cazuri ale paradigmei și nu corespund unei pronunțări reale.
- (3) La neutre, grupele de oclusive finale se reduc: cor < $^{*}\text{cord}$, lac < lact.

1.1.1.2.2.2. **V o c a t i v u l** singular avea, pe cât se pare, în i-e. desinența $\emptyset$ (cf. hom. $\acute{\alpha}\nu\alpha$ < $^{*}\sqrt{\acute{\alpha}\nu\alpha\kappa}$ (τ), Γ 351). În latinește devine identic cu nominativul.

Vocativul Dīte Pater (1144 Degr, OIL I², 1012) este o refacere analogică după declinarea tematică.

1.1.1.2.2.3. **A c u z a t i v u l** singular avea în i-e. desinența -m (în unele limbi -n), care, în poziție finală postconsonantică, are funcție de vocală și suferă tratamentul acestuia (gr. $\rho\acute{o}\delta\alpha$, skr. pádam). În latinește -m > em: dōtem, pedem, dapem, caelibem, uōcem, rēgem, niuem (< $^{*}(s)nig^{*}hm$). Acuzativul neutru este identic cu nominativul.

O b s e r v a Ț i e. Deoarece -m final era debil în latină (pronunțat uneori ca o simplă nazalizare a vocalei anterioare), are tendința de a dispărea, fapt atestat încă din inscripțiile republicane: apice (311,1 Degr., CIL I², 10), pariete (518, 10 Degr., CIL I², 698) și confirmat de metrică (-m admite eliziunea silabei în fața unei inițiale vocalice). Limbile romanice nu cunosc urme ale lui -m.

1.1.1.2.2.4. G e n i t i v u l singular avea în i.-e. desinența -es/-os, fără ca repartitia dintre cele două grade de alternanță să poată fi stabilită cu precizie (gr. ποδός). Latina literară are desinența -es devenită (prin închiderea vocalelor scurte neinițiale) -is: dōtis, pedis, dapis, caelibis, uōcis, rēgis, niuis. Inscriptiile arhaice atestă forme cu -es, care ar putea reprezenta stadiul inițial, dar și notarea în scris a pronunțării deschise a lui -e: Salutes (254 Degr., CIL I² 450). Forma -os a desinenței (devenită -us) se întâlnește în câteva inscripții arhaice: regus (180,2 Degr. CIL I², 730, Roma, cu datare discutată, poate în vremea lui Sulla), Salutus (132,5 Degr., CIL I², 62, Praeneste; limba pare a fi latină, nu prenestină).

1.1.1.2.2.5. D a t i v u l singular avea în i.-e. desinența -ei (osc. m e d í k e í, skr. padé - ē < *ai < *ai -, poate mic. po-de = ποδε). Latina conservă această desinență: regei (= regei 3,5 Degr., CIL I², 1, "cipul din For", a doua jumătate a secolului al VI-lea, sau puțin mai recent), Mamartei (A.É., 1979, 136, Satricum, sec. VI sau mai recent), Mauortei (217 Degr., CIL I², 99), Martei (223 Degr., CIL I², 1720, etc.); în textele mai noi -ei nu e decât reprezentarea grafică a vocalei lungi -ī.

Diftongul ei transformându-se în -ē (închis), desinența devine -e: Marte (222 Degr., CIL I², 47), Salute (18 Degr., CIL I² 372). Această transformare s-a produs cel mai târziu la sfârșitul secolului

al III-lea: în metrica plautină, desinența contează ca o singură vocală și e supusă "scurtării iambice". Mai târziu (limita inferioară prin 150 î.e.n.), ī se transformă în -ī și aceasta este desinența latinei clasice (independent de grafiile arhaizante): dōtī, pedī, dapī, caelibī, uōcī, rēgī, niūī.

1.1.1.2.2.6. Originea desinenței -e a a b l a t i v u l u i singular latin e neclară (în i.-e. ablativul era identic cu genitivul) ar putea proveni fie din locativul i.-e. în -ī, deschis la -e în finală absolută (gr.dat. ποδί, skr.padī) fie dintr-un instrumental i.-e. în -ē (skr. padā, poate gr.mic. e-re-pa-te = ἐλεφάντε, grafie care poate reda și ἐλεφάντη, dacă nu e dativul ἐλεφάντει); după cum se observă, în favoarea locativului pledează forme mai puțin discutabile, în defavoarea lui faptul că acolo unde există forme speciale de locativ acestea au o desinență diferită (-ī; vezi mai jos, 1.1.1.2.2.7). Ablativul în -e se păstrează nealterat în întreaga latinitate: dōte, pede, dape, caelibe, uōce, rēge, niue.

- O b s e r v a ț i i . (1) Cele câteva exemple de ablativ în -ī (lista la Neue-Wagener I, 366) se pot explica, în cazul când sînt autentice, prin influența declinării temelor în -ī (vezi mai jos, p. 62): trifaciī (Enn., Ann., 557), lapidī (Lucr., I, 884), Opī (Varro, Ling., 5, 32, 141), capitī (Catul, 68, 124), silicī (584 Degr., CIL I², 1522, sec. I î.e.n.). (2) Forma opid din inscripția colegiului bucătarilor din Falerii (192 Degr., CIL I² 364) este dialectală (în osco-umbriană influența declinării în -ī se generalizează (cf. osco. glagid 'confinio')). (3) Forma uirtutei dintr-un elogiu al Scipionilor (312, 5 Degr., CIL I² 11, cu data neprecizată, sec. II: quei nunquam uictus est uirtutei) este greu de explicat; poate că e vorba de un locativ (Ernout,

Textes, p. 20 "sous le rapport de la vertu"). Poate că reprezintă o grafie hipercorectă pentru -i (vezi obs.(1)).

1.1.1.2.2.7. După cum s-a arătat mai sus (2.2.6.), desinența i.-e. de l o c a t i v este, după toate probabilitățile, la originea ablativului temelor latine în oclisivă; în rarele forme de locativ, desinența în -i provine de la temele în -p/-e- (vezi mai jos, 1.2.2.2.7.): lūci; pentru vorbitori acest locativ nu avea o individualitate causală independentă și se confunda cu ablativul: acordul se face cu un adjectiv în ablativ (lūci clārō 'în plină zi', Plaut, Aul., 748; să se observe că deși lūx e f., adjectivul are formă masculină, fără indoială atras de m. diēs).

1.1.1.2.2.11.-12. Desinența i.-e. de n o m i n a t i v și v o c a t i v plural, m. și f., era -es (gr. πόδες, skr. pādas); nu există urme în latinește ale acestei desinențe, formele plautine de tip pedes (Stich., 311) fiind rezultatul scurtării iambice. A fost înlocuită, într-o perioadă nedeterminabilă, de -ēs, provenită fie de la temele în -i- (vezi mai jos 1.1.5.2.2.11.-12.), fie de la acuzativ, cu care nominativul are forma identice la mai multe tipuri flexionare: dōtēs, pedēs, dapēs, caeliuēs, uōcēs, rēgēs, nīuēs.

Formele de nom.pl. în -is (provenite din tendința de confundare a nom. cu ac.pl. și din influența declinării în -i- asupra celei consonantice) pot fi false arhaisme sau simple erori de copist (lista la Neue-Wagener, I, p. 381-383).

Substantivale neutre se termină la nom.-voc.-ac.pl. în -a, la origine sufix cu ajutorul căruia se formau substantivele colective (*-a₂/a₂ > -ā, -a; la temele în oclisivă se pornește de la gradul zero al sufixului, rezultatul fiind așadar -a). Folosirea cu funcție de desinență a acestui sufix e de dată indo-europeană, fiind comună

multor limbi (gr. ὀνόματα , skr. jagant-i < -ṛ₂); urmele vechii valori sînt vizibile în acordul gr. τα ἕφα τρέχει , cu paralele vedice și avestice; cf. o interpretare diferită la Kurylowicz, Infl. Cat., p. 205-206.

1.1.1.2.2.13. Desinența a c u z a t i v u l u i plural era în i.-e. -ns (-n în funcție vocalică, fiind situat între două consoane: gr. πόδας , skr. padās, v. prus. amunent-ins 'oameni'). În latinește ⁿ-ns devine ⁿ-ens, care, la rîndul său, se transformă în -es (-n cade, cu lungirea compensatorie a vocalei precedente): dōtes, pedēs, dapēs, caelibēs, uocēs, rēgēs, niues.

1.1.1.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural limbile indo-europene prezintă o dublă desinență: -om (gr. ποδῶν , skr. padām) și -om (probabil osc. l i m i t u [m] 'limitum', ca și formele irlandeze și slave); explicația acestei situații pare a rezida în faptul că la origine desinența -om era un sufix adjectival, care, atașat temelor în -o- ajungea, prin contracție, la -ōm, extins apoi și la alte teme. Desinența latină -um < -om (cu închiderea vocalei scurte din silaba neinițială) poate reprezenta atât -om cît și -ōm (vocalele lungi din silaba finală se scurtează cînd sînt urmate de o consoană, alta decît -g). Avînd însă în vedere faptul că scurtarea finalei e un fenomen relativ recent (urmele cantității lungi se observă în conjugare) și paralelismul osc, se poate susține că desinența latină reprezintă forma veche, i.-e. -om: dōtum, pedum, dapum, caelibum, uocum, rēgum, niuum (dintr-o formă niuom, care nu pare atestată).

1.1.1.2.2.15.-16. D a t i v u l , a b l a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l plural se caracterizează pe o parte a teritoriului indo-european printr-un element -bh- (postpoziție ?), cu diverse lărgiri (-bhyos, -bhos, -bhi(s)); se observă, de asemenea, o specializare, de dată veche, a formei sufixului: -bhos și -bhyos pentru dat.-abl. (skr. padbhyas) și -bhi(s) pentru instrumental (gr. mic. po-pi-

= ποδῶν, ποτῶν sau, cu asimilare totală, ποτοῶν, skr. padbhīs); în limbile germanice, baltice și slave, aceste cazuri cuprind elementul -m-. Latina folosește numai desinența -bhos, devenită fonetică -bus; atașarea la tema consonantică se face cu ajutorul elementului vocalic -i-, preluat fără îndoială de la temele în -i-, ceea ce pare să demonstreze caracterul relativ recent al gramaticalizării "postpoziției", cel puțin în latinește (fapt confirmat de dialectele italice: osca prezintă ea și latina, vocala -i-, iar umbriana -u- de la temele în -u-): dotibus, pedibus, dapibus, caelibibus, uocibus, rēgibus, niuibus.

Forma Tempestatebus (310,6 Degr., CIL I², 9, elogiu al lui L. Scipio, pe la 200 f.e.n.) indică pronunțarea deschisă a lui -i-.

1.1.1.2.2.17. Latina nu prezintă urme independente de l e o a t i v plural (i.-e. -su: skr. patsū), funcția acestui caz fiind preluată de dat.-abl.-instr.

1.1.1.2.3. Tabel recapitulativ al desinențelor:

Singular

M.F.	N.
N. <u>-s</u>	∅
V. (*∅?) <u>-s</u>	∅
Ac. * <u>-m</u> > <u>-em</u>	∅
G. <u>-es</u> > <u>-is</u>	
<u>-os</u> > <u>-us</u> (dial.?)	
D. <u>-ei</u> > <u>-ē</u> > <u>-ī</u>	
Abl. (=loc. <u>-i</u> ?) > <u>-e</u>	
L. <u>-ī</u>	

Plural

M.F.	N.
N.V. * <u>-es</u> , <u>-ēs</u>	<u>-e₂</u> > <u>-a</u>
Ac. * <u>-ns</u> > <u>-ens</u> > <u>-ēs</u>	<u>-e₂</u> > <u>-a</u>
G. * <u>-om</u> > <u>-um</u>	
D.Abl.L. <u>-(i)bhos</u> > <u>-ibus</u>	

1.1.2.3. Paradigmele latinei literare:

M.F.

S	N.V.	<u>dōs</u>	f.	<u>pēs</u>	m.	<u>daps</u>	f.	<u>caelebs</u>	m.și f.	<u>lūx</u>	f.
i											
n	Ac.	<u>dōtem</u>		<u>pedem</u>		<u>dapem</u>		<u>caelibem</u>		<u>lūcem</u>	
g	G.	<u>dōtis</u>		<u>pedis</u>		<u>dapis</u>		<u>caelibis</u>		<u>lūcis</u>	
u	D.	<u>dōtī</u>		<u>pedī</u>		<u>dapī</u>		<u>caelibī</u>		<u>lūcī</u>	
l	Abl.	<u>dōte</u>		<u>pede</u>		<u>dape</u>		<u>caelibe</u>		<u>lūce</u>	
a											
r	L.	--		--		--		--		<u>lūcī</u>	

M.F.

N.

S	N.V.	<u>rēx</u>	m.	<u>nix</u>	f.	<u>caput</u>	<u>lac</u>	<u>cor</u>	<u>hallee</u>
i									
n	Ac.	<u>rēgem</u>		<u>niuem</u>		<u>caput</u>	<u>lac</u>	<u>cor</u>	<u>hallee</u>
g	G.	<u>rēgis</u>		<u>niuis</u>		<u>capitis</u>	<u>lactis</u>	<u>cordis</u>	<u>hallēcis</u>
u	D.	<u>rēgī</u>		<u>niui</u>		<u>capiti</u>	<u>lacti</u>	<u>cordi</u>	<u>*hallēcī</u>
l									
a	Abl.	<u>rege</u>		<u>niue</u>		<u>capite</u>	<u>lacte</u>	<u>corde</u>	<u>hallēce</u>
r	L.	--		--		--		--	--

P	N.V.Ac.	<u>dōtēs</u>	<u>pedēs</u>	<u>dapēs</u>	<u>caelibēs</u>	<u>lūcēs</u>
l	G.	<u>dōtum</u>	<u>pedum</u>	<u>dapum</u>	<u>caelibum</u>	<u>lūcum</u>
u	D.Abl.L.	<u>dōtibus</u>	<u>pedibus</u>	<u>dapibus</u>	<u>caelibibus</u>	<u>lūcibus</u>
r						
a						
l						

P	N.V.Ac.	<u>capita</u>	<u>corda</u>
l	G.	<u>capitum</u>	<u>cordum</u>
u	D.Abl.L.	<u>capitibus</u>	<u>cordibus</u>
r			
a			
l			

1.1.2. Teme în silanță (-s)

1.1.2.1. Grupul cuprinde:

(1) Nume radicale și monosilabe asimilate lor (vechi largiri în -s ale unor rădăcini terminate în sonantă - ə, u, y - sau cuvinte împrumutate); m a s c u l i n e : ās (= ass, gen. assis) 'as', flōs (flōris) 'floare', glīs (glīris) 'hîrciog', mōs (mōris) 'obicei', mūs (mūris) 'șoarece', rōs (rōris) 'rouă'.

N e u t r e : crūs (crūris) 'picior', fās (indeclinabil) 'drept divin', iūs (iūris) 'drept (uman)' și 'suc', ōs (ōris) 'gură', ōs (= oas și os, ossis) 'os', pūs (pūris) 'puroi', rūs (rūris) 'proprietate la țară', tūs (tūris, direct sau indirect din gr. θυός) 'tămie', uās (uāsis) 'vas'; aes (aeris) 'bronz' e un fost derivat în -os/-es (^πayos, ^πayeses, v.(2)).

(2) Vechi derivate (de multe ori abstracte) în -os/-es, de genul n e u t r u : genus (-eris) 'neam, fel etc.', ^πiugus (-eris, folosit la plural) 'măsură de suprafață', latus (-eris) 'coastă etc.' onus (-eris) 'povară', opus (-eris) 'lucrare', ulcus (-eris) 'rană', scelus (-eris) 'crimă'; uenus (-eris) 'frumusețe, grație' a trecut la f e m i n i n oînd a devenit nume de divinitate.

(3) Vechi derivate în -os (fără alternanță în cursul flexiunii) de genul n e u t r u : corpus (-oris) 'corp', deus (-oris) 'pozoabă', frigus (-oris) 'frig', nemus (-oris) 'pădurice sacră', pecus (-oris) 'turmă', pectus (-oris) 'piept', tempus (-oris) 'timp' și 'tîmplă'. Acest tip pare mai recent decît cel discutat la (2): există derivate cu elementul -es- de la substantivele fără alternanță, ceea ce dovedește că alternanța s-a putut pierde într-o perioadă relativ recentă: de la tempus de exemplu, derivă tempestas și adverbul temperi (vechi locativ); estîngerea tipului -us, -oris s-a putut datora atît tendinței de eliminare a alternanțelor, cît și tendinței de disimilare față de vocalismul radical: cele mai multe substantive de acest tip au vocala radicală de timbru e sau i. Din același grup face parte și un substantiv m a s c u l i n : lepus (-oris) 'iepure', cuvînt împrumutat.

(4) Abstractele m a s c u l i n e în -os cu rotacizarea lui -g- în cursul flexiunii, extinsă apoi la nominativ, ceea ce duce după sine scurtarea lui -o- la acest caz: honōs (-ōris; honor atestat epigrafic în a doua jumătate a sec. II î.e.n.: 316 Degr.CIL I²,15), labōs (-ōris) 'muncă', lepōs (-ōris) 'grăție, frumusețe', odōs (-ōris) 'miros', uapōs (-ōris) 'abur' etc. Intregul grup, constituit esențialmente din abstractele unor verbe de stare în -ē- (cu adjective paralele în -idus: lepōs - lepidus, timeō - timor - timidus, caleō - calor - calidus), are tendința de a trece la f e m i n i n (dolorem nefandam atestat într-o inscripție versificată tîrzie, ap.Leumann, p.380, situație reflectată de limbile romanice, v. rom. duroare).

(5) O formație obscură în -ūs, f e m i n i n ă : tellūs (-ūris, cf. meditullium) 'pământ'.

(6) F e m i n i n e izolate cu vocală lungă numai la nominativ: arbōs (-oris, cu nominativul analogic arbor) 'arbore', Cerēs (-eris) 'Ceres', zeița recoltei (cf. crescō, creō).

(7) Cîteva substantive m a s c u l i n e în -is: cinis (-eris; timbrul -e- al cazurilor oblice se datorează deschiderii provocate de -r-, acesta provenind, la rîndul său, din rotacizarea lui -s-) 'cenușă' (poetic și f. , poate după gr. κόνις), puluia (-eris) 'praf' (și f.), uōnis (-eris) 'fierul plugului'. La date diferite toate capătă nominative analogice în -er: ciner (acesta are și un dublet neutru cinus, -eris, de unde pl.cin(d)ra > fr. cendre), puluer, uōmer (clasic).

Substantivele de tipul mulier, pentru care nominativul în -s nu e atestat, vor fi tratate la temele în -r-.

1.1.2.2.1. A l t e r n a n țe l e vocalismului predesinției¹, care opun nominativul singular tuturor celorlalte cazuri, se mențin nealterate (cu excepția închiderii normale o > u) numai la tipul genus, -eris; alternanțele cantitative marchează aceeași opoziție la

tipurile arbōs, Cerēs, și ar putea fi de origine secundară (vezi mai jos 1.1.2.2.2.1.). Dacă formațiile în -ōs, -ōris (mai sus (4)) provin dintr-un vechi tip cu alternanță ō/o, înrudit cu tipul gr. αἶώς gen. αἰώουσ (< -osos), atunci arbōs nu mai e izolat, iar în tipul fără alternanță trebuie să presupunem extinderea analogică a vocalei lungi la toate cazurile (Leumann, p.379, Chantraine, Form., p.422). Rotacizarea lui -s- intervocalic provoacă, pe lângă alternanța consonantică s/r (eliminată cu timpul la polisilabele masculine și feminine), o nouă alternanță de timbru u/o și i/e (tempus, -oris, cinis, -eris).

1.1.2.2.2.2. Desinențele cazuale sînt în general identice cu cele ale temelor în oclisivă.

1.1.2.2.2.2.1. La nominativul singular al animatelor, desinența -s s-ar putea atașa temei în -a, dînd astfel naștere opoziției de cantitate dintre nominativ și celelalte cazuri (tipul (6)); dacă se admite această explicație, ar însemna că la nominativ silaba, nu vocala este lungă; împotriva ei pledează însă faptul că în situații similare există și cazuri cu silaba scurtată (-ss -s; cf. mai sus milet-s > miless > miles); despre o lungire compensatorie a vocalei nu poate fi vorba decît într-o perioadă prelatină (Szemerényi, Einf., p.109 și 160); dar formațiile amintite nu au o origine indo-europeană clară. Din considerentele expuse, e mai degrabă de tras concluzia că atît la animate, cît și la inanimate (neutre - unde situația e generală) desinența nominativului este zero, iar alternanța cantitativă se încadrează într-un tip arhaic.

1.1.2.2.2.2.2. Vocativul singular e identic cu nominativul.

1.1.2.2.2.2.3. Desinența -m a cazativului singular masculin și feminin devine -em, ca la temele în oclisivă; flōrem, honōrem, tellūrem, arborem, Cererem, cinerem. Atestări vechi ale pierderii lui -m: Cerere (509 Degr. Javinium, sec.III). Acuzativul neutru este identic cu nominativul.

Cda. 92/985 Fasc 3

~~1.1.2.2.2.4.~~ 1.1.2.2.4. Ca și la temele în oclusivă, latina literară selectează gradul -es al desinenței -es/-os; vechi atestări ale formei -es (despre interpretare, vezi mai sus 1.1.1.2.2.4.): C]eres (67 Degr., CIL I², 973), Veneres (274 Degr., CIL I², 451). Prin închiderea vocalelor, -es > -is: flōris, rūris, generis, temporis, honōris, tellūris, arboris, Cereris, cineris.

Urme ale gradului -os (> -us): honorus (518, 11 Degr., CIL I², 698, Puteoli (?), copie de epocă imperială a unei inscripții mai vechi), Cererus (714, 8 Degr., CIL I², 677, Capua 106 f.e.n. ; 716, 7 Degr., CIL I², 679, Capua, 104 f.e.n.), Venerus (63 Degr., CIL I² 1541, Casino). Numărul mult mai mare de exemple decât în cazul temelor de oclusivă poate sugera o explicație fonetică, neclarificată încă.

~~1.1.2.2.2.5.~~ 1.1.2.2.2.5. D a t i v u l singular este în -ī (< ē < ei): flōrī, rūrī, generī, temporī, honōrī, tellūrī, arborī, Cererī, cinerī. Forme în -ei: Venerēi (276 Degr., CIL I², 2221, Sicilia); în -ē: Venerē (277 Degr., CIL I², 277, Sicilia); -ē se păstrează în formule juridice, totdeauna arhaizante: iūrē dīcendū (dativ final atestat și epigrafic), iūrē ciuīlī studere (Cic., de Orat. 1, 230; 2, 226, manuscrisele "mutili"), aerē (Cic., Epist., 7, 13, 2).

~~1.1.2.2.2.6.~~ 1.1.2.2.2.6. A b l a t i v u l singular este în întreaga latinitate în -e: flōre, rūre, genere, tempore, honōre, tellūre, arbore, Cerere, cinere.

Forme în -ī, după temele în -ī, sînt atestate (lista la Neue-Wagener, p. 367): onerī (Plaut, Pseud., 198, lângă uberī; -e în ms. A), Venerī (Plaut, Poen., 256, corectat însă de editori) etc.

~~1.1.2.2.2.7.~~ 1.1.2.2.2.7. L o c a t i v u l singular este în -ī, de la temele în -o/-a: rūrī, tellūrī (Verg. Aen. 12, 130); cf. adverbul temperī 'la timp'.

1.1.2.2.2.11-12. La n o m i n a t i v u l plural masculin și feminin se produce aceeași înlocuire a desinenței ^m-es cu -ēs, singura atestată: flōrēs, honōrēs, arborēs, Venerēs, cinerēs.

Se întîlnesc oțeva forme izolate în -is (fals arhaism sau analogie cu temele în -i-): mōris, (Plaut, Mil., 657, în mss. BCD, 1358, în mss. CD, 1359 ibid.), odōris (Lucr. 4, 484, în ms. Q).

Neutrelor au desinența (vezi mai sus) -a; rura, genera, tempo-
ra.

1.1.2.2.2.13. A c u z a t i v u l plural masculin și feminin are desinența -ēs (< -ens < ns): flōrēs, honōrēs, arborēs, cinerēs.

1.1.2.2.2.14. G e n i t i v u l plural are desinența -um (< -om < -ōm ?; vezi mai sus, 1.1.1.2.2.14.): flōrum, rūrum, generum, temporum, honorum, arborum, cinerum.

Forme izolate în -ium, la monosilabe, sub influența temelor în -i- (mai ales -ri-) și a temelor mixte monosilabice: glīrium, crūrium, mūrium.

1.1.2.2.2.15-17. D a t i v u l, a b l a t i v u l, l o -
e a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l plural se termină în -ibus (^m-ibhos; vezi mai sus, 1.1.1.2.2.15-17): floribus, ruribus, generibus, temporibus, honoribus, arboribus, cineribus.

1.1.2.2.3. După cum era de așteptat, desinențele sînt identice cu cele ale declinării în oclisivă. Un tabel recapitulativ al lor e, de aceea, inutil. Singura deosebire e desinența Ø a nom.sg.

1.1.2.2.4. P a r a d i g m e l e latinei literare:

M.F.

S i n g u l a r	N.V.	<u>flōs m.</u>	<u>honōs(or)m.</u>	<u>arbōs(-or)f.</u>	<u>Cerēs f.</u>	<u>cinis m.</u>
	Ac.	<u>flōrem</u>	<u>honōrem</u>	<u>arborem</u>	<u>Cererem</u>	<u>cinerem</u>
	Gen.	<u>flōris</u>	<u>honōris</u>	<u>arboris</u>	<u>Cereris</u>	<u>cineris</u>
	Dat.	<u>flōrī</u>	<u>honōrī</u>	<u>arborī</u>	<u>Cererī</u>	<u>cinerī</u>
	Abl.	<u>flōre</u>	<u>honōre</u>	<u>arbore</u>	<u>Cerere</u>	<u>cinere</u>
	Loc.	[<u>tellūrī</u>]				

P	N.V.Ac.	<u>flōrēs</u>	<u>honōrēs</u>	<u>arborēs</u>	<u>cinerēs</u>
l					
u	Gen.	<u>flōrum</u>	<u>honōrum</u>	<u>arborum</u>	<u>cinerum</u>
r					
a	Dat.Abl.Loc.	<u>flōribus</u>	<u>honōribus</u>	<u>arboribus</u>	<u>cineribus</u>
l					

N.

S	N.V.Ac.	<u>rūs</u>	<u>genus</u>	<u>tempus</u>
i				
n	Gen.	<u>rūris</u>	<u>generis</u>	<u>temporis</u>
g	Dat.	<u>rūrī</u>	<u>generī</u>	<u>temporī</u>
u				
l	Abl.	<u>rūre</u>	<u>genere</u>	<u>tempore</u>
a	Loc.	<u>rūrī</u>	--	<u>[temporī]</u>
r				

P	N.V.Ac.	<u>rūra</u>	<u>genera</u>	<u>tempora</u>
l				
u	Gen.	<u>rūrum</u>	<u>generum</u>	<u>temporum</u>
r				
a	Dat.Abl.Loc.	<u>rūribus</u>	<u>generibus</u>	<u>temporibus</u>
l				

1.1.3. Teme în sonantă lichidă (-l-, -r-)

=====

1.1.3.1. Grupul cuprinde:

(1) Nume radicale și monosilabice asimilate lor;

m a s c u l i n e : sal (gen.salis ; și, la sg., n., poate sub influența lui mel) 'sare', sol (sōlis) 'soare', aul (-aulis) în consul 'consul', exsul 'exilat' și praesul 'epitetul preotului principal al salienilor, etc.' (apropierea celor trei cuvinte e, pe cît de pare, fortuită), fūr (fūris) 'hoț', lār (laris; veche temă în -a-; nom.pl. lases în C.fr.Arual.).

N e u t r e : fel (fellis, cu originea neclară) 'fier',
mel (mellis; formă paralelă cu fel, cu care constituie o pereche anto-
 nomică) 'miere', sil (gen. silis) 'un fel de pământ mineral'; far (gen.
farris, ceea ce pare să denote o veche temă *fars) 'specie de grâu,
 făină'.

(2) Vechi nume de rudenie în -er sau -or (cu variate alter-
 nanțe vocalice), avînd genul natural: măter (din -ēr, gen. mātris) 'mamă'
pater (-tris) 'tată', frāter (-tris) 'frate', soror (din -ōr, gen. -ōris)
 'soră', uxor (din -ōr, gen. -ōris) 'soție'.

(3) Nume de agent masculine în -tor (-sor, cînd sufixul se
 atașează unui radical terminat în dentală): auctor (-tōris) 'garant,
 autor', laudator (-tōris) 'lăudător', auditor (-tōris) 'auditor', praetor
 (-tōris, din prae-itor) 'pretor', tonsor (-sōris) 'frizer', fossor
 (-sōris) 'gropar' etc.

(4) Destul de numeroase formații izolate, sau cu sufixare
 discutată; m a s c u l i n e : pugil (-lis, cf. pugnus) 'boxer', uigil
 (-lis, cf. uigeō; și adj.) 'santinellă'; crur (-ōris, poate veche temă
 în -r/-n-) 'sînge (vărsat sau închegat)', memor (-ōris, cf. memini;
 și adj.) 'cel care-și aduce aminte', olor (-ōris) 'lebedă', sopor (-ōris,
 poate derivat în -os de la sopio; poate veche temă în -r/-n-, cf.
somnus) 'somm'; turtur (-uris, și f.) 'turturea', vultur (-uris; împru-
 mut etrusc ?) 'vultur', furfur (-uris, și f.) 'tărițe', augur (-uris,
 cf. augeō) 'augur'; carcer (-eris) 'închisoare', later (-eris) 'cărămidă',
passer (-eris) 'pasăre mică'; n e u t r e : cadăuer (-eris) 'cadavru',
papăuer (-eris) 'mac', cicer (-eris) 'năut', piper (-eris) 'piper',
tūber (-eris) 'umflătură, excreșcență etc.', ūber (-eris) 'uger',
*uerber (-eris, folosit mai ales la pl.) 'bici, lovitură de bici',
aequor (-eris, cf. aequus) 'suprafață plană, mare', ebur (-eris) 'fildes',
marmor (-eris) 'marmură', sulp(h)ur (-uris) 'pucoasă', guttur (-uris;
 și m.) 'gitlej', murmur (-uris, și m.) 'zgomot surd'.

Pentru temele "heteroclite" (-r-/-n-), vezi mai jos
1.1.4.1.).

(5) Vechi teme în -s-, cu extinderea totacizării la nominativ înaintea primelor texte (dacă nu e vorba cumva de o veche alternanță sau de vechi dublete în -s-/-r-); fulgur-uris, n., dublet regularizat al lui fulgus, -eris), mulier (-ieris; adj. muliebris < *mulies-ris, ca și funebis de la funus) 'femeie'; dacă augur e de inclus în această categorie e discutabil (cf. adj. augustus, ca și uenustus, robustus).

1.1.3.2.1. A l t e r n a n ț e l e vechi (incluzînd și gradul zero) se găsesc în puține tipuri ale grupului : pater/patris corespunde gr. πατήρ/πατρός , osc. p a t i r, gen.sg.marr. patres . Alternanțele cantitative între nominativ și celelalte cazuri au suferit schimbări datorită scurtării vocalei lungi din silaba finală a nominativului; apar alternanțe noi "scurt"/"lung" în numele de agent în -tor/-tōris, etc.

1.1.3.2.2. D e s i n e n ț e l e c a z u a l e .

1.1.3.2.2.1. Pentru n o m i n a t i v u l singular nu există urme de desinență sigmatică la animate și nu poate fi reconstituită nici pe plan indo-european; desinența zero a neutrelor este normală.

1.1.3.2.2.2. V o c a t i v u l , cu desinență zero originală, este identic cu nominativul.

1.1.3.2.2.3. Ca și la temele consonantice propriu-zise, desinența -m a a c u z a t i v u l u i singular masculin și feminin devine -em: solem, consulem, fūrem, matrem, auctōrem, sorōrem, memorem, augurem, mulierem.

1.1.3.2.2.4. G e n i t i v u l singular are desinența -is (-es): sōlis, consulis, fūris, auctōris, sorōris, memoris, auguris, mulieris. Gradul de alternanță -o- (> -u) este sporadic atestat și la aceste teme: Caesarus (llll Degr., Perugia, 41-40 î.e.n., piatră arunca-

tă cu praştia în timpul războiului civil), Kastorus (512 Degr., CIL I², 586, Senatus consultum găsit la Tivoli-Tibur, din anul 159 î.e.n. sau mai devreme), patrus (206 Degr., CIL I², 2289, pierdută),

Unele cuvinte sau nume terminate la nom. în -er, datorită asemănării cu nominativul declinării în -q-/-g- (a II-a), pot avea genitivul în -ī: Spinteri, cognomen provenit din spinter, -eris 'brăţară' (502 Degr., CIL I², 791, Atena, sec. I î.e.n.).

1.1.3.2.2.5. D a t i v u l singular este, ca la timpurile precedente, în -ī (< -q < gī): soli, consuli, furī, matrī, auctōrī, sorōrī, memorī, augurī, mulierī. Faza în -ei: Castorei (1271 a Degr., lângă Lavinium în Latium, sec. VI-V î.e.n.), uictorei (1271 c Degr., în ţara mar-ruciniilor la Carpineto della Nora, sec. I î.e.n.); în -e: lare (1271 Degr., Pomezia, în Latium, cu elemente dialectale, sec. IV-III î.e.n.), patre (42 Degr., la Alba Fucens; 283 Degr., la Ortona, în ţara marsilor; cu elemente dialectale, 228 b Vetter), matre (24 Degr., CIL I², 379, lângă Pesaro, sec. III-II î.e.n.).

1.1.3.2.2.6. A b l a t i v u l singular e peste tot în -a: sōle, consule, fūre, auctōre, sorōre, memore (ca adjectiv, în -ī) augure, muliere. Cîteva forme izolate în -ī, apar totuşi sub influenţa declinării în -i-: marmori (CIL I², 1012).

1.1.3.2.2.7. Pentru l o c a t i v u l în -ī se găsesc cîteva exemple numai la toponimul Tibur: Tiburi; ritmul cretic (-v-) al cuvîntului împiedică folosirea locativului în hexametrul; în felul acesta numai tradiţia manuscrisă şi epigrafiile, nu şi metrica, garantează existenţa formei (amănunte la G. Funaioli, ALL, XIII, 1904, p. 320-321); poeţii înlocuiesc locativul cu ablativul Tibure.

1.1.3.2.2.11-12. Ca şi la tipurile precedente n o m i n a - t i v u l plural cunoaşte numai desinenţa refăcută -es: solēs, consulēs, fūrēs, mātrēs, auctōrēs, sorōrēs, memorēs, augurēs, mulierēs. N e u t r e - l e se termină în -a: mella, cadāuera, aequora.

1.1.3.2.2.13. A c u z a t i v u l plural are desinența așteptată, -ēs (<^x-ens <^x-ns) identică cu nominativul.

False arhaisme în -is apar izolat în manuscrise și sint ne semnificative: piscătoris (Plaut, Mil., 1182 mss. BCD), uxoris (Plaut, Trin., 1186, ms. B), ruboris (Seneca, Hero. Oet., 66, ms. B).

1.1.3.2.2.14. G e n i t i v u l plural are desinența -um (-om -om ?): consulūm, fūrūm, mātrūm, auctōrūm, dolōrūm, memorūm, augurūm, mulierūm, cadāuerūm, aequorūm.

Forme în -ium, influențate de temele în -i mai ales în -ri- se găsesc izolat (Neue-Wagener, I, 403): frātrium (CIL V, 4430), accipitrium (Plin., Nat., passim; etimologia cuvîntului e însă neclară). Exemplele apar și la monosilabe, sub influența temelor mixte (vezi mai jos, 1.1.6.2.2.14): larium (manuscrise izolate ale lui Plinius și T. Liv.).

1.1.3.2.2.15-17. D a t i v u l, a b l a t i v u l, l o c a t i v u l și i n s t r u m e n t a l u l se termină în -ibus (<^{sc}-ibhos): sōlibus, consulibus, fūribus, mātribus, auctōribus, memoribus, auguribus, mulieribus, cadāueribus, aequoribus.

Izolată se pot întîlni și forme în -ebus, în care -e- reprezintă, chiar în epoca veche, pronunțarea deschisă a vocalei: mulierebus (713 Degr., CIL I², 2506, Capua, sfîrșitul secolului II î.e.n.).

1.1.3.2.3. Tabelul recapitulativ al desinențelor este identic cu cel al temelor în oclisivă, cu singura diferență că pentru nominativul singular al masculinelor și femininelor nu putem presupune decât desinența zero (nu -s).

1.1.3.2.4. Paradigmele latinei literare:

M.F.

S		N.V.	<u>consul m.</u>	<u>fūr m.</u>	<u>māter f.</u>	<u>auctor m.</u>	<u>augur m.</u>	<u>mulier f.</u>
i		Ac.	<u>consulem</u>	<u>fūrem</u>	<u>mātre</u>	<u>auctōrem</u>	<u>augurem</u>	<u>mulierem</u>
n		Gen.	<u>consulis</u>	<u>fūris</u>	<u>mātris</u>	<u>auctōris</u>	<u>auguris</u>	<u>mulieris</u>
g		Dat.	<u>consulī</u>	<u>fūrī</u>	<u>mātrī</u>	<u>auctōrī</u>	<u>augurī</u>	<u>mulierī</u>
u		Abl.	<u>consule</u>	<u>fūre</u>	<u>mātre</u>	<u>auctōre</u>	<u>augure</u>	<u>muliere</u>
l		Loc.	--	--	--	[<u>Tiburī</u>]		
a								
r								

P		N.V.Ac.	<u>consules</u>	<u>fūres</u>	<u>mātres</u>	<u>auctōres</u>	<u>augurēs</u>	<u>mulierēs</u>
l		Gen.	<u>consulum</u>	<u>fūrum</u>	<u>mātrum</u>	<u>auctōrum</u>	<u>augurum</u>	<u>mulierum</u>
u		D.Abl.L.	<u>consulibus</u>	<u>fūribus</u>	<u>mātribus</u>	<u>auctōribus</u>	<u>auguribus</u>	<u>mulierib^{us}</u>
r								
a								
l								

N.

S		N.V.Ac.	<u>mel</u>	<u>cadāuer</u>	<u>aequor</u>
i		Gen.	<u>mellis</u>	<u>cadāueris</u>	<u>aequoris</u>
n		Dat.	<u>mellī</u>	<u>cadāuerī</u>	<u>aequorī</u>
g		Abl.	<u>melle</u>	<u>cadāuere</u>	<u>aequore</u>
u					
l					
a					
r					

P		N.V.Ac.	<u>mella</u>	<u>cadāuera</u>	<u>aequora</u>
l		Gen.	<u>mellum</u>	<u>cadāuerum</u>	<u>aequorum</u>
u		Dat.Abl.	<u>mellibus</u>	<u>cadāueribus</u>	<u>aequoribus</u>
r					
a					
l					

1.1.4. Teme în sonantă nazală (-m-, -n-)

1.1.4.1. Grupul, foarte numeros și conținând câteva sufixe productive, cuprinde:

(1) Un singur substantiv în -m f e m i n i n : hiems
(< *g'hi-em; gen. hiemis; cf. av. ziā, gen. zimō 'iarnă', gr. χίωv
'zăpadă') 'iarnă'.

(2) Două nume radicale m a s c u l i n e terminate în -en, cu etimologie neclară: rēn (mai ales la plural) 'rinichi' și liēn 'splină' (acesta din urmă este numai în aparență disilab : versificația, coroborată cu mărturiile gramaticilor, asigură pronunțarea lyēn; după acest model s-a creat și pentru rēn dubletul riēn).

Cu vocală scurtă sint compusele m a s c u l i n e în -cen, gen. -cinis; (nume radical de la canō 'a cînta'): fidīcen, tibīcen etc.

(3) M a s c u l i n e și f e m i n i n e, de origini diverse, deseori neclare, în -ōn, cu alternanța -ō/e > i în cursul declinării și cu căderea lui -n la n. sg.: cardō (-inis) m. și f. 'țîțînă etc.', homō (-inis) (fără alternanță homōnem, la Ennius, Ann., 138 Vahlen; dialectal sau rezultat al tendinței de normalizare a flexiunii) 'om', ordō (-inis) m. 'urzeală, șir, ordin', turbō (-inis; dar și, după mărturia gramaticului Charisius, 81,12,183,22,184,1 Barwick, turben, -inis, la la Tibul, 1,5,3, și turbō, -ōnis la Caesar, De analogia, fr.7 Funaioli) m. 'virtej', uirgō (-inis) 'fecioară'.

În același fel se declină:

(a) F e m i n i n e l e în -īgō, -igō și -ūgō, în parte derivate de la rădăcină verbale în -g- (indīgō de la agō, compīgō, propīgō de la pangō), în parte derivate denominative și deverbative (vezi A. Ernout, Philologica (1), p.175-192), în parte neclare: imīgō (-inis) 'image, portret etc', cartilīgō (-inis) 'cartilagi', lumbīgō 'durere de șale', mūcilīgō (-inis) 'mucozitate', uirīgō (-inis) 'femeie voinică, bărbătoasă', uōrīgō (-inis) 'prăpastie, hău', cālīgō (-inis) 'fum negru, nor negru, pîclă etc.', fulīgō (-inis) 'funingine', orīgō (-inis) 'izvor, punct de plecare, origine', petīgō (-inis) 'pecingine', robīgō (-inis) 'rugină', silīgō (-inis) 'grîu', uertīgō (-inis) 'amețeală, virtej', aerūgō (-inis) 'cocleală', ferrūgō (-inis) 'rugină', lāuīgō (-inis) 'puf'.

(b) F e m i n i n e l e abstracte verbale în -edō, -idō, și adjectivale în -tūdō: dulcēdō (-inis) 'dulceață', grauēdō (-inis) 'greutate în corp, guturai', cascēdō (-inis) 'câscat frecvent', pinguēdō (-inis) 'grăsime', cupīdō (-inis) 'dorință', formīdō (-inis) 'spaimă', libīdō (-inis) 'dorință, poftă', altitūdō (-inis) 'înălțime', longitūdō (-inis) 'lungime', quiētūdō (-inis) 'liniște etc.'.

(4) Cîteva substantive izolate, vechi sau dialectale, prezentînd alternanțe diferite.

(a) Alternanța -ō/-ē: carō (gen. carnis) f. 'carne.

(b) Alternanța ō/ē, la unele nume proprii: Aniō (-ēnis) m., rîul Aniens, Neriō (-ēnis), nume de divinitate feminină.

(5) Diverse formații, m a s c u l i n e și f e m i n i n e în -ōn- (dintre care unele productive), fără alternanță vocalică:

(a) Formații mai mult sau mai puțin izolate, m a s c u l i n e: carbō (-ōnis) 'cărbune', mūcrō (-ōnis) 'virf ascuțit, sabie', sermō (-ōnis; cf. serō, seriēa?) 'conversație, discurs, limbă', umbō (-ōnis) 'ieșitură rotundă'.

(b) M a s c u l i n e cu sufixul "popular" -ōn-, folosit în porecle denominative, în echivalente ale numelui de agent, etc.: Catō (-ōnis), Gicerō, (-ōnis), Nāsō (-ōnis); bibō (-ōnis) 'bețiv', glutō (-ōnis) 'mîncău', praecō (-ōnis) 'orsinic'.

(c) M a s c u l i n e în -lōn-, denumind îndeletniciri: cūrio (-ōnis) 'preotul unei curii, crainic', centuriō (-ōnis) 'centurion', histriō (-ōnis) 'actor', mūliō (-ōnis) 'catîrgiu', ōpiliō (-ōnis) 'cioban' etc.

(d) M a s c u l i n e diverse (diminutive, nume de animale): homunciō (-ōnis) 'omuleț', seneciō (-ōnis) 'bătrînel', curculiō (-ōnis) 'gărgărită'.

(e) M a s c u l i n e și f e m i n i n e în -lōn-, abstracte denominative, abstracte verbale concretizate etc.: pūciō (-ōnis) m. 'pumnal', perduelliō (-ōnis) 'înalță trădare', terniō (-ōnis)

m. 'grup de trei', quaternio (-ōnis) 'grup de patru, caiet din patru foi duble' m., quinto (-ōnis) m. 'grup de cinci', talio (-ōnis) m. 'talion' (termen juridic), unio (-ōnis) m. 'mărgăritar' și omonimul f. 'unitate', 'unire', etc.

(f) Abstractele verbale f e m i n i n e (cu unele concretizări), formate cu sufixul neproductiv -i-ōn-: contagio (-ōnis) 'atingere, molipsire', condicio (-ōnis) 'înțelegere, situație, condiție etc.', legio (-ōnis) 'legiune, alegere', obsidio (-ōnis) 'asadiu', ragio (-ōnis) 'direcție, limită, regiune, etc.', suspicio (-ōnis) 'bănuială' etc.

(g) Abstractele verbale f e m i n i n e, formate cu sufixul productiv -ti-ōn- (la radicalele verbale terminate în dentală capătă forma -si-ōn-): laudatio (-ōnis) 'elogiu', captio (-ōnis) 'cursă etc.', missio (-ōnis) 'trimitere', flexio (-ōnis) 'încovoiere, curbură etc.', etc. Este greu de stabilit dacă flexiunea acestui tip reprezintă o regularizare de dată latină. Limbile italice au forme fără -q-: umbr. natine 'natione' (dar pren. nationu 'puerperii').

(h) În latina tirzie apare o extindere a tipului fără alternanță: substantive (denumind persoane) de decl. I capătă cazuri oblice în -ōn- (dat. mammāni CIL X, 1965, tatāni ib., 3646); numale proprii grecești în -s, au -ōn- (Nicoēnis, gen. de la Nicoē, gr. Νίκην, CIL VI, 6492, Ticōne(m) de la Tychē gr. Τύχην, CIL X, 8249). E vorba aici de tendința spre imparisilabism destinată să compenseze uşura declinațelor cazuale.

(6) Trei substantive m a s c u l i n e al căror nominal prezintă neregularități de formație: pecten (-inis) 'pieptene', pentru care e de presupus un nominativ sigmatic *pectens (cf. gr. πτελες, *πτεν-с) și care se va fi aliniat la declinarea neutrelor (vezi mai jos (8)) fără a-și schimba genul; sanguis (-inis) 'sînge (care curge în vine)', pentru care e de asemenea de presupus un nominativ sigmatic *sanguins confirmat de cantitatea lui -i- (scurtarea, analogică cu declinarea în -i-, apare de la Vergiliu); dubletul

n e u t r u sanguen (-inis) este atestat la Ennius și Cato; în ce măsură va fi circulat realmente e greu de precizat (Petronius, 59,1, îl pune în gura lui Trimalchio); oricum, e o regularizare mai nouă, deoarece, ca forță vitală, presupune masculinul ca "gen natural"; senex (senis) 'bătrîn' m. (și f., când are funcția adjectivală), cu o lărgire în velară la nominativ, se declină ca iuuenis (vezi mai jos 1.1.6.1. (3)), cărui i se opune; regularizări de tipul gen. senecis sau senicis sînt atestate de gramatici.

(7) Un masculin desemnînd o funcție bărbătească și provenind, pe cît se pare, dintr-un neutru: flāmen (-inis) 'preot al unei divinități' (cf. femininul Venus, -eris); a fost apropiat însă și de skr.m. brahman 'preot', deși acesta are primul -a- scurt.

(8) N e u t r e izolate, cu nominativul în -en (tema în -in- < -en-): anguen (-inis), dublet arhaic al m. și f. anguis 'șarpe', glūten (-inis) 'clei', inguen (-inis; cf. gr. ἀήν ?) 'umflătură, stinghie', līmen (-inis) 'prag', nōmen (-inis; cf. umbr. nome, gr. ὄνομα, skr. nāma, got. namo, v.sl. ime etc.; nu e, contrar aparențelor, derivat de la verbul nōscō) 'nume', ōmen (-inis) 'prevestire', pollen (-inis) 'făină fină'.

(9) N e u t r e formate cu sufixul productiv cu nominativul în -men (cf. gr. -μα < mp; la celelalte cazuri -min- < -men) și formații asimilate cu acestea (vezi J. Perrot, Les dérivés latins en -men et -mentum, Paris, 1961): acūmen (-inis) 'vîrf, ascuțiș', agmen (-inis) 'trupă în marș', carmen (-inis; < *can-men) 'cîntec, poem' crīmen (-inis) 'acuzăție', fulmen (-inis) 'trăsnet', sēmen (-inis) 'sămînță', etc.

(10) Un grup restrîns de n e u t r e prezintă o temă dublă: în -r- la nominativ și în -n- la celelalte cazuri; această veche anomalie morfologică (despre care vezi E. Benveniste, Origines, passim) a fost eliminată în latinește prin diverse reamenajări analogice: femur (gen. feminis) 'coapsă' (fără corespundent în altă limbă i.-e., datorită, probabil, interdicției de vocabular), normalizat apoi (din

sec.II, în literatură) în femur (-oris), femus (-oris); iecur, ¹¹iecinis sau ¹¹iocinis 'fioat' (cf.gr. ἵπαρ , ἵπατος < -pn-tos, skr. yákr̥t, yáknás etc.), normalizat, de la primele documente, mai ales poetice, în iecur (-oris); genitivul, atestat mai târziu, iocineris sau iocinoris, iecinoris sau iecineris sprijină heteroclisia originară; alte forme atestăte: iocur, iocinus (-oris) etc. (Neue-Wagener I, 837-839; despre vocalismul radical, vezi H.Rix, MSS, 18, 1965, p. 79-92 = Strunk, Probl., p. 200-212); iter (gen. ¹¹itinis; derivat al rădăcinii verbului eq̃; cf. hit. itar, innaš, toch. A ytār) 'drum', normalizat de la primele texte în iter (itineris); apar și gen. iteris (cf. iecoris) sau nom. itiner (atestate la autori; Iubr. 5, 653; Plaut, Merc, 929, Lucr. 6, 333, etc.), care însă nu s-au putut impune (cf. Neue-Wagener, I, p. 290).

~~1.1.4.2.1~~ A l t e r n a n Ț e l e vocalice de timbru și de cantitate au fost expuse în înșirarea grupurilor constitutive. Semnalăm faptul că alternanța o/ø din carō/carnis ar putea reprezenta o veche situație i.-e. (cf. nom. rājā, gen. rājinas 'rege'). Alternanța secundară e/i poate proveni din poziția, finală sau mediană, a vocalei predesinentiale; la neutru (mai ales la cele cu etimologie clară, cu sufixul -men, de exemplu), nominativul avea la origine gradul zero, sonanta -n fiind vocalizată în latinește cu e, iar celelalte cazuri aveau vocalismul -e devenit în latinește -i. Paragraful precedent (10) a scos în evidență alternanța consonantică r/n și posibilă alternanță vocalică o/e în rădăcină (iecur/¹¹iocinis).

~~1.1.4.2.2~~ D e s i n e n Ț e l e sînt în general identice cu cele ale temelor în lichidă (și în consoană propriu-zisă); cele mai multe deosebiri provin din evoluția fonetică.

~~1.1.4.2.2.1~~ N o m i n a t i v u l singular are numai izolat desinență sigmatică; aceasta există în epoca istorică pentru femininul cu temă în -m-, hiem-s (forma hiemps, bine atestată, prezintă un -p- epentetic) și masculinul pecten (v. mai sus. 1.1.4.1. (6)); forma de nominativ hiems este analogică cu temele în -i-.

Celelalte masculine și feminine, precum și, în conformitate cu regula generală, toate neutrele au desinență zero.

O b s e r v a Ț i e . Scurtarea iambică poate transforma pe -ō în -o, mai întâi la cuvintele iambice propriu-zise: homō > homo (cf. Lucr. 6,652: nec tota pars, homō terrai quota totius unus; dar homō în 1,66, 6,676), apoi la finalele iambice: Pollio (cf. Hor. Sat. 1,10,42: unus uirorum, Fundani, Polliō regnum), mentio (Hor. Sat. 1,4,93: liuidus et mordax uideor tibi? mentiō siquae), iar apoi la orice -ō: Veiento (Iuv. 3,185: ut te respiciat clauso Veientō labello).

1.1.4.2.2.2. V o c a t i v u l este identic cu nominativul.

1.1.4.2.2.3. Desinența -m a a c u z a t i v u l u i masculin și feminin devine și aici -em: hiemem, liēnem (despre silabație, vezi mai sus 1.1.4.1.(2)), hominem, carnem, praeconem, missionem, sanguinem, senem.

1.1.4.2.2.4. G e n i t i v u l singular are desinența -is (< -es): hiemis, liēnis, hominis, carnis, praeconis, missionis, sanguinis, senis, nōminis; atestări ale fonetismului -es: Apolones (51,4 Degr., CIL I², 37); atestări ale desinenței -us (< ^{*}-os): nominus (SBAech., 511,7 Degr., CIL I², 581, din 186 î.e.n.), Gorgonus (CIL IV 2089, Pompei).

1.1.4.2.2.5. D a t i v u l are desinența -ī (< -ē < -ei): hiemī, liēnī, hominī, carnī, praeconī, missionī, sanguinī, senī, nōminī; atestări ale fazelor anterioare: -ei (există însă posibilitatea unei interpretări pur grafice, diftongul grafic ei notînd vocala lungă ē sau chiar ī): Apollinei (52,2 Degr., CIL I², 693, găsită la Delphi, dedicație a lui Q.Minucius Rufus, consul în 110; deci e vorba de un arhaism grafic); -e (= ē): Apoline (27 Degr., CIL I², 2628, altar din Veii, sec. III?; cf. 49,50,53 Degr., CIL I², 1928, 2219, 2233).

1.1.4.2.2.6. A b l a t i v u l este în -e: hieme, liēne, homine, carne, praecōne, missiōne, sanguine, sene, nōmine; atestări în -ī (analogic cu temele în -i-?): nōminī (1149,4 Degr., CIL I², 1615, tăbliță de blestem din Cumae; deci posibilă influență oscă); exemplele literare nu sînt certe, fiind sau conjecturale sau neverificabile (în silabă elidată); în -īd (vezi mai sus, temele în consoană, 1.1.1.2.2.6., obs.(1): couentionīd (SC Bacch., 511,22 Degr., CIL I² 581).

1.1.4.2.2.7. L o c a t i v u l se termină în -ī: Carthāginī, bine atestat la Plaut și chiar la Cicero, T.Livius; formele plautine cu -e sînt fie ablativale ale originii, fie ale separației; poezia epică însă nu admite acest locativ (terminat într-un cretic), ceea ce grăbește înlocuirea lui cu ablativul; în proză ezităările încep de la Cicero; Sicyōnī (Plaut).

1.1.4.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l și v o c a t i v u l plural se termină în -ēs la masculin și feminin: hiemēs, liēnēs, hominēs, carnēs, praecōnēs, missiōnēs, senēs; neutrele se termină în -a: nōmina.

1.1.4.2.2.13. A c u z a t i v u l plural masculin și feminin este în -ēs (< *-ens < *-ps): hiemēs, liēnēs, hominēs, carnēs, praecōnēs, missiōnēs, sanguinēs, senēs; la neutre în -a: nōmina.

1.1.4.2.2.14. G e n i t i v u l plural este în -um (< *om): hiemum, liēum, hominum, carnum, praecōnum, missiōnum, sanguinum, senum, nōminum. Genitive în -ium (analogice cu temele în -i): rōnium (passim; despre tendința monosilabelor spre o flexiune mixtă, vezi mai jos, 1.1.6.0.), carnium (tardiv).

1.1.4.2.2.15-17. D a t i v u l , a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural sînt în -ibus (< *(i)hhos): hiemibus, liēnibus, hominibus, carnibus, praecōnibus, missiōnibus, sanguinibus, senibus, nōminibus. Grafia (și fonetismul) -ebus: Dectuminebus (Sententia Minuciorum, 517,39 Degr., CIL I², 584, lingă Genova, sfîrșitul sec.II f.e.n.).

1.1.4.2.3. Tabelul desinențelor este identic cu cel al temelor consonantice.

1.1.4.2.4. Paradigmele latinei literare:

M.F.

s	N.V.	<u>hiems</u>	<u>liēn</u>	<u>homō</u>	<u>carō</u>	<u>praecō</u>	<u>missiō</u>	<u>senex</u>
i	Ac.	<u>hiemem</u>	<u>liēnem</u>	<u>hominem</u>	<u>carnem</u>	<u>praecōnem</u>	<u>missiōnem</u>	<u>senem</u>
n	Gen.	<u>hiemis</u>	<u>liēnis</u>	<u>hominis</u>	<u>carnis</u>	<u>praecōnis</u>	<u>missiōnis</u>	<u>senis</u>
g	Dat.	<u>hiemī</u>	<u>liēnī</u>	<u>hominī</u>	<u>carnī</u>	<u>praecōnī</u>	<u>missiōnī</u>	<u>senī</u>
u	Abl.	<u>hieme</u>	<u>liēne</u>	<u>homine</u>	<u>carne</u>	<u>praecōne</u>	<u>missiōne</u>	<u>sene</u>
l	Loc.			[<u>Carthagini</u>]			[<u>Sicyōnī</u>]	
a								
r								

P	N.V.Ac.	<u>hiemēs</u>	<u>liēnēs</u>	<u>hominēs</u>	<u>carnēs</u>
l	Gen.	<u>hiemum</u>	<u>liēnum</u>	<u>hominum</u>	<u>carnum</u>
u					
r	Dat.Abl.Loc.	<u>hiemibus</u>	<u>liēnibus</u>	<u>hominibus</u>	<u>carnibus</u>
a					
l					

P	N.V.Ac.	<u>praecōnēs</u>	<u>missiōnēs</u>	<u>senēs</u>
l	Gen.	<u>praecōnum</u>	<u>missiōnum</u>	<u>senum</u>
u				
r	Dat.Abl.Loc.	<u>praecōnibus</u>	<u>missiōnibus</u>	<u>senibus</u>
a				
l				

N

Singular

Plural

N.V.Ac.	<u>nōmen</u>	<u>iter</u>	<u>nōmina</u>	<u>itinera</u>
G.	<u>nōminis</u>	<u>itineris</u>	<u>nōminum</u>	<u>itinerum</u>
Dat.	<u>nōminī</u>	<u>itinerī</u>	<u>nōminibus</u>	<u>itineribus</u>
Abl.	<u>nōmine</u>	<u>itinere</u>	<u>nōminibus</u>	<u>itineribus</u>

O b s e r v a Ț i e. Toate tipurile discutate pînă acum constituie, în gramaticile tradiționale, declinarea a III-a "imparisilabică" (chiar dacă măter, carō sau senex, de exemplu, au același număr de silabe la nominativ și la gențiv). Ele constituie o unitate, în sincronie, deoarece sonantele lichide și nazale au numai funcție consonantică în latina atestată de texte. Inventarul bogat al acestor tipuri și frecvența mare a elementelor lexicale componente conferă "declinării" o rezistență deosebită, iar "imparisilabismul" contribuie la menținerea opozițiilor dintre cazuri, și, mai tîrziu, dintre numere (vezi Anexa I),

1.1.5. Teme în sonanta -i-

1.1.5.0. Datorită funcției vocalice a sonantei i, flexiunea acestor teme (ca și cea în -u-) prezintă diferențe în raport cu temele

în lichide și nazale, provocate în largă măsură de rezultatul fonetic diferit al întîlnirii sonantei vocalice -i- cu desinențele, vocalice sau consonantice. De aceea, gramaticii antici au separat acest grup de cel al temelor consonantice propriu-zise (și în lichidă sau nazală), denumindu-l "declinarea a III-a p a r i s i l a b i c ă" (la singular cazurile oblice au același număr de silabe cu nominativul).

Caracterul particular al sonantei -i- aduce după sine și altă consecință; se știe că o rădăcină indo-europeană comportă, în forma ei simplă, trei sunete: o consoană (sau sonantă printre care trebuie socotite și "laringalele"), vocala e/o (rar și în condiții speciale a) și o a doua consoană (sau sonantă). În cazul cînd sonanta finală a rădăcinii este -i-, aceasta formează un diftong cu vocala precedentă (*rei-, de exemplu) care evoluează diferit și se comportă în flexiune diferit de un -i- cu funcție vocalică (acesta din urmă fiind sufix sau făcînd parte dintr-un sufix: axis = 3₂ ak-s-i-).

Comparația indo-europeană permite reconstituirea unei situații și mai complexe, deoarece existau o serie de cuvinte care nu comportau alternanțele vocalice atestate la majoritatea temelor în -i-: față de tipul majoritar în care alternanța o/e/ø afecta lărgirea -i- (ei din tema genitivului sau a dativului, alterna cu i din tema nominativului, tipul grecesc $\pi\acute{o}\lambda\iota\varsigma$, cu gen. dialectal - nesigur - în $-\epsilon\iota\varsigma$), o minoritate avea alternanța în desinență (-os/-s opunea genitivul singular nominativului, tipul grecesc $\delta\acute{\epsilon}\lambda\tau\omicron\varsigma$, cu gen. $\omicron\lambda\omicron\varsigma$). Această distincție nu are urme sigure în limba latină, tipul minoritar aliniindu-se la cel majoritar. În schimb declinarea latină în -i- absoarbe și alte câteva tipuri, printre care vechile teme în -I- (-iy- sau -ie₁) și unele substantive în -ē-, a căror repartiție la declinarea aceasta sau la cea specifică în -ē- ("a V-a") e neclară.

1.1.5.1. Declinarea în -i- cuprinde așadar:

(1) M a s c u l i n e și, în majoritate, f e m i n i n e disilabice, cu origine în bună parte indo-europeană (de tipuri diverse, asupra cărora nu vom insista; vezi totuși mai jos, acuzativul și ablativul), în care nu rareori -i- reprezintă un aranjament latin: annis 'rîu' m. și f. (f. mai vechi?), anguis m. și f. 'șarpe', avis f. 'pasăre', auris f. 'ureche', axis m. 'osie', bilis f. 'fiere', callis m. și f. 'drum (pentru turme)', caulis m., 'vrej, tulpină, varză', ciuis m. (și f. cînd e vorba de o persoană feminină) 'cetățean', classis f. 'clasă, flotă etc.', clivis f. 'cheie', collis m. (și f.?) 'deal', cratis f. 'grătar', crinis m. și (archaic) f. 'păr', ensis m. 'sabie', fascis m. 'mănușchi', febris f. 'friguri', fimis m. și f. 'sfîrșit', follis m. 'foale', fūnis m. și f. 'funie', hostis m. 'străin, dușman', ignis m. 'foc', nāres (pl.) f. 'nări', navis f. 'corabie', neptis (la origine temă în -ī-, cf. skr. naptia) f. 'nepoată', orbis m. 'cerc', ovis f. (l. origine comun) 'oale', piscis m. 'pește', sitis f. 'sete', testis m. 'martor', tussis f. 'tuse', vermis m. 'vierme', vitis f. 'viță', unguis m. 'unghie', etc.

(2) Cîteva polisilabe, în parte derivate, în parte origine obscură, m a s c u l i n e și, mai ales, f e m i n i n e: aedilis (poate adjectiv substantivat) m. 'edil', sicilis (sicilia în latina tîrzie, pus în legătură cu secō 'a tăia') f. 'seceră', sodalis m. 'membru al unei confrerii etc.', securis f. 'secure'.

(3) Cîteva m a s c u l i n e în care -i- este precedat de consoană +r, ceea ce duce, prin transformări fonetice (vocala scurtă -i- se sincopează, iar -r- rezultat de aici se vocalizează în -er; cf. mai jos, declinarea tematică în -ro-), la un nominativ în consoană + -er: imber (gen. imbris) 'ploaie', linter (-tris) 'luntre', uter (-tris; forme n. sînt atestate la plural) 'burduf'. Cele mai multe din aceste substantive au dublete cu nominativul refăcut în -is: imbris, lintris, utris.

(4) Un număr de n e u t r e (în parte adjective substantivate) care, de asemenea din cauze fonetice, transformă la nom.-voc. -ac.sg. pe -i- în -e: ouibile 'culcuș, cuib etc.', focale 'fular', mantele 'ștergar', mare 'mare', monile 'colier', rete (dar și retis, f. și m. cu abl. rete) 'plasă', praesaepes (dar și praesaepēs f.; derivă din saepes 'împrejmuire' f.) 'țarc', sedile 'soaun'.

(5) Ca și la masculine sau feminine, unele n e u t r e în -(ă)li- sau -(ă)ri- (adjective substantivate) au nom.-voc.-ac. în -al, -ar, cu scurtarea fonetică a lui -a- în silabă finală (această transformare le face să treacă în categoria scolară a "imparialitilor"); dublete în -ăle, -ăre sînt atestate (nu e vorba, desigur, de arhaisme, ci de restabiliri analogice, cu atât mai de așteptat, cu cît, ca adjective, forma neutră în -e e singura folosită: animal (-alis) 'ființă însuflețită, animal', ceruical (-alis) 'pernă', puteal (-alis) 'ghizduri', tribunal (-alis) 'tribună' uectigal (-alis) 'impozit', calcar (-aris) 'pinten', exemplar (-aris) 'model, copie', lactnar (-aris) 'tavan decorat', puluinar (-aris) 'pernă, pat'.

(6) Un monosilab *f e m i n i n* în -î-, defectiv și cu pluralul refăcut: uîs (gen. uîs r a r atestat; cf. gr. *ἄσ* ; pluralul după temele în -s-, uîres, cu gen. după monosilabele "mixte", uîrium; vechiul (?) n.pl. uîs e atestat la Lucrețiu, Sallustius etc.) 'forță (în acțiune), violență'.

(7) Cîteva *f e m i n i n e* cu nom.sg. în -ēs; unele dintre acestea sînt deverbative clare și par a fi abstracte în -ē-, aparținînd așadar declinării a V-a, fără ca împrejurările trecerii la categoria de care ne ocupăm aici să poată fi explicate¹⁾: aedēs (cf. gr. *αἶθεω* 'a arde') 'casă, templu', caedēs 'tăiere, ucidere', labēs 'prăbușire', rūpēs 'stîncă', sēdēs 'scaun, reședință etc.', sordēs 'murdărie'; altele n-au corespondente verbale: famēs 'foame', fēlēs 'pisi-oă (sălbatică) etc.', mōlēs 'masă (de piatră etc.)', uolpēs 'vulpe'. Constituind o grupare oarecum aberantă, se observă o dublă tendință: unele substantive au și elemente de flexiune în -ē- (de declinarea a V-a): famēs, de exemplu, are și gen. în -ei, abl. -ē; altele înlocuiesc la nom.sg. pe -ēs prin -is: aedis, caedis, clādis, famis etc. (lista la Neue-Wagener, I, p.279-281); pentru unele există și nominative fără vocală (adaptare analogică sau, dacă acceptăm ideea lui Kurylowicz, forma veche): nubs (cf. App.Probi, 96: nubes non nubs).

Cele cîteva *m a s c u l i n e* au genul gramatical determinat de cel natural: uātēs '(poet) profet', uarrēs (veche temă în -n, cu diverse asimilări și reamenajări ?) 'vier'.

1.1.5.2.1. A l t e r n a n ț e l e originare indo-europene afectau lărgirea -i- (este vorba de tipul corespunzător gr. *μόλις*, singurul pătrat în latinește): gradul zero caracteriza nom., ac., inst.

1) După J.Kurylowicz, BSL, 61, 1966, I. p.19-20, ar fi vorba de reamenajări analogice ale unor cuvinte radicale.

2) Existența umora dintre aceste forme este garantată de recomandările din Appendix Probi: plebes non pleuis (91), uates non natia (92), tabes non tauis (93), apes non apis (95), uulpes non uulpis (98), lues non luīs (100), fames non famis (104), clades non cladis (105), aedes non aedis (107), sedes non sedis (108), proles non prolis (109).

sg., gen., ac. pl., iar gradul e (lărgirea devenea așadar diftongul -ei- sau grupul -ey-) caracteriza gen. și dat. sg., nom. pl. Evoluția fonetică latină, ca și unele procese analogice, au înlăturat aceste alternanțe; apar, în schimb, alternanțe cantitative (i/r) și jocul normal e/i în silabă finală deschisă sau închisă, care se va vedea din paradigmă.

1.1.5.2.2. Desinențele sînt aceleași cu ale celorlalte teme în sonantă; în decursul istoriei se produc însă transformări fonetice și înlocuiri datorate influenței tipului consonantic, care, avînd un inventar mult mai bogat, domină întreaga "declinare a III-a"; exercitarea acestei influențe este favorizată de caracterul neanalizabil al multor forme ale declinării în -i-.

1.1.5.2.2.1. Nominativul singular al masculinelor și femininelor are desinența -s atașată unui vocalism predesinențial Ø (cf. ven. k a r i s 'afecțiune (?)', gr. πόλις 'cetate', skr. agnis 'foc'): ignis, secūris, uīs, aedās.

Observație. Deoarece -s este o consoană debilă, mai ales în perioada arhaică (a fost restabilit din motive morfologice în perioada clasică), se găsesc în inscripții exemple fără -s final (și cu -e pentru -i marcînd pronunțarea deschisă a vocalei scurte): aidile (449 Degr., CIL I², 22, lângă Roma, sec. III î.e.n.), plebe (129 Degr., CIL I², 2659, lângă lacul Albanus, sec. III î.e.n.).

Temele în -ri- au nominativul în -er (vezi mai sus,

1.1.5.1.(3)); -s a fost asimilat cu -r și geminata finală simplificată): imber.

Neutrele au, ca peste tot, desinența Ø; deoarece latina transformă orice -i (în finală absolută) în -e, nominativul se termină în -e, ceea ce tulbură claritatea flexiunii: māre, cubīle.

Cum am văzut mai sus (1.1.5.1.(5)), unele polisilabe în -āli- și -āri- pierd vocala scurtă finală, nominativul terminându-se astfel, în -al și -ar (cu scurtarea lui -a- în silabă finală¹⁾); forme refăcute sînt însă destul de frecvente; pe lângă animal, tribūnal, exemplar, găsim deci animāle, (Lucr., 1, 227; 3, 635; ambele sînt însă adjective!), tribūnāle (condamnat de Quint. 1, 6, 17), exemplāre (Lucr. 2, 124, acuzativ) etc. (Lista la Neue-Wagener, I, 288-289).

1.1.5.2.2.2. V o c a t i v u l singular nu prezintă urme ale vechii desinențe Ø (cf. gr. πόλις), ci este identic cu nominativul.

1.1.5.2.2.3. A c u z a t i v u l singular nu are o formă unică, iar explicațiile date variațiilor nu au obținut consensul specialiștilor. Desinența -m se adaugă la -i- din temă, obținându-se astfel terminația -im; aceasta, cuplată de obicei cu abl. în -ī, este aproape unica formă de acuzativ a cîtorva substantive: nume de riuri Tiberim etc., și femininele febrim, neptim, puppim, restim, secūrim, sitim, turrim, tussim și, bineînțeles, uim; la aceasta se adaugă (pe lângă împrumuturile din greacă - basim < gr. βάσις -), cîțiva termeni tehnici, de asemenea feminine, de origine obscură: amussim 'riglă', burim 'parte a plugului', cucumim (cu numeroase variante 'castravete', fatim (numai în ad fatim 'din abundență'), rauim 'răgușeală', rumim 'uger'; marea majoritate a substantivelor au însă acuzative în -em; există și ezitări puppim și puppem, secūrim și secūrem, turrim și turrem, clāuim și clāem, peluim și peluem; sînt atestate chiar și acuzativele sitem și tussem, deși aceste două cuvinte figurează între cele cu -im constant (lista formelor și citarea mărturiilor gramaticilor antici la Neue-Wagener, I, p. 301-325). Adoptarea unei explicații privind această stare de lucruri e legată de tratamentul fonetic al finalei -im; putem admite că acest

1) Urme de -āli-: Bacchanāli la Plaut, Aul. 413 (aperit Bacchanāli adeat), într-un octonar iambic (e vorba însă de un canticum cu scandarea discutabilă).

grup se conservă în latinește (cf. enim, olim, adverbele în -(t)im, etc.); în acest caz, acuzativul în -im reprezintă conservarea terminațiilor i.-e. -im (cf. gr. $\rho\acute{o}\lambda\iota\nu$ și $\delta\acute{\epsilon}\iota\nu > \acute{o}\lambda\iota\nu$, skr. agnīm) și -im, a temelor în -ī- (cf. skr. naptīm), cu scurtarea obișnuită a lui -ī- dintr-o silabă finală închisă; terminația majoritară -em reprezintă o extindere analogică a desinenței temelor consonantice. Dacă însă admitem (împreună cu Meillet, urmat de Ernout) că -im devine în latinește -em (cf. $^*k^w i - m > quem$), atunci -em reprezintă continuarea normală a i.-e. *im , iar -im provine din *in (uim, neptim, peluim sînt singurele corespondente sigure ale unor teme indo-europene în -ī-). Sîntem înclinați să ne raliem primei explicații, deoarece (a) tratamentul fonetic -im > -em nu se bazează decît pe puține exemple, (b) înlocuirea terminației -im prin -em se face treptat, în decursul istoriei limbii latine și nu se realizează în toate cazurile, cum s-ar fi întîmplat dacă era vorba de o transformare fonetică generală ("lege fonetică"), (c) ori de cîte ori valoarea de acuzativ nu e clară pentru vorbitori, înlocuirea lui -im prin -em nu se produce (adverbul partim este la origine un acuzativ în -im, conservat ca atare; acuzativul "normal" al aceluiași substantiv este însă partem; cf. 1.1.6.2.2.3.).

1.1.5.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular comparația indo-europeană stabilește terminația -ei-s (sau, cu alt grad vocalic, -oi-s); reconstrucția aceasta este sprijinită pe osc. acteis 'partis', skr. agnēs etc. Rezultatul fonetic ar fi fost, într-o primă fază, lat. *eis , devenit apoi *is ; o asemenea terminație nu este atestată în nici un text, fiind înlocuită cu -is, provenită de la temele consonantice.

O încercare de a găsi totuși o etimologie i.-e. pentru lat. -is a făcut O. Szemerényi, Binf., p. 163: tipul secundar al temelor în -ī-, reprezentat prin gr. $\delta\acute{\iota}\varsigma$, are gen. în -yos (gr. $\delta\acute{\iota}\varsigma > \acute{o}\lambda\iota\varsigma$); în lat. -yos poate deveni -is

(cf. *alyod aliud, dar și alid). Dar cum acest tip a fost eliminat din latinește, explicația nu e verosimilă (de altfel, autorul o prezintă numai ca un sprijin, nu ca o explicație unică, al realizării terminației -is).

Pentru exemplele pe care le urmărim, avem așadar: ignis, neptis, secūris, uīs, aedis, imbris, cubilis, animālis.

1.1.5.2.2.5. Si pentru d a t i v u l singular se pornește de la gradul e al vocalismului predesinențial, -*ey-ei (skr. agnāye); prin căderea lui -y- intervocalic se ajunge la -*ēi, transformat în -ei prin scurtarea vocalei lungi înaintea altei vocale; grupul -ei devine apoi diftong și trece, prin faza intermediară -ē, la -ī; s-a propus (Safarewicz, Gramm., p.146) și o transformare prin haplogogie: repetarea ey-ei se reduce la -ei; explicația nu ni se pare necesară. Oricum, se observă că și la acest caz vorbitorul nu mai poate analiza morfologic terminația, elementul -i- al temei contopindu-se cu desinența în rezultanta finală -ei, -ē, -ī; în felul acesta declinarea în -ī are aceeași terminație cu cea consonantică: ignī este perfect paralel cu originī, de exemplu. Fazele intermediare sînt foarte slab reprezentate: nu există nici un exemplu pentru -ei în Neue-Wagener, I, p.297, și nici în indexul lui Degrassi sau din CIL I²; e interesantă apropierea unui dativ în -ei al temei în -g- cu un dativ în -ī- al temei în -i- (de fapt "mixte"); maiores parti (CIL I², 583,60 și 75), ceea ce denotă cel puțin o diferență cronologică, dacă nu chiar o istorie diferită. Pentru faza -ē propunem un exemplu, chiar dacă ar putea fi artificial. Într-un pasaj din Pseudolus, Plaut îi atribuie personajului eponim o tiradă parodistică a stilului înalt¹⁾: dico omnibus/pubē praesenti in contione, omni poplo (v. 125-126); pubē (cantitate garantată de metrică) praesenti este complementul indirect al lui dico, întocmai ca și

1) Cf. M.Fr.Băltăceanu, Vocabularul parodiilor plautine ca document al stilurilor parodiate, StCl, 8, 1966, p.97-119.

omni poplo (se observă forma arhaică, fără anaptixă); pūbā este așadar dativul arhaizant al substantivului pūbēs, -ia (e posibilă însă și flexiunea după decl. a V-a). Formele clasice sînt aceleași cu cele arhaice și tîrzii (cf. rom. (unei) vulpi): ignī, uēptī, secūrī, uī (foarte rar), aedī, imbrī, marī, cubīlī, animālī.

1.1.5.2.2.6. A b l a t i v u l singular (ca și acuzativul) nu e unitar, iar originea și repartiția formelor sînt neclare. Toate par a fi, la date diferite, rezultatele unor procese analogice. Cea mai veche, cu corespondente italiice, este -īd (cf. osc. s l a a g i d 'confinio'), provenită din influența abl. -ōd al temelor în -o/e-; atestările epigrafice sînt puține și nesemnificative: marīd de pe "columna rostrata" e fără îndoială o arhaizare abuzivă (de aceea nici nu utilizăm datele oferite de această inscripție, 319 Degr.), iar loucarīd se găsește în legea de la Luceria, în Apulia (504 Degr., CIL I², 401, sfîrșitul sec. IV), text cu numeroase elemente dialectale. Consoana finală -d, dacă va fi existat realmente, cade și terminația rămîne -ī. O acțiune analogică mai recentă, dar începută înaintea apariției textelor scrise, extinde la temele în -i- ablativul în -e al temelor consonantice. Repartiția formelor este, în linii mari, următoarea: ablativul în -ī- este constant la neutre (totuși sînt atestate laqueāre, uēptīgāle) și la femininele cu acuzativul în -im: uī (fără excepție) sitiī și tussī (cu extrem de rare forme în -e); la substantivele unde acuzativul ezită între -im și -em, ezitarea se regăsește și la ablativ, cu un oarecare avantaj numeric al ablativului în -ī față de acuzativul în -im; deoarece, în textele poetice, existența lui -ī este garantată de ritm (în timp ce acuzativele -em și -im sînt metric echivalente), putem trage concluzia că în realitate și acuzativul în -im era mai frecvent decît apare în manuscrise, influențate de doctrinele gramaticale tîrzii; e drept că în favoarea ablativului în -ī acționa și flexiunea adjectivală paralelă. Cîteva exemple de ezitări: amnī (numeroase cazuri în proză, dar în poezie apare numai la sfîrșitul versului, poziție neconcludentă)

/anne (Lucan, 6, 366) - fără ac. în -im -, auf (Hor., Carm., 1, 15, 5)/aue (Ow, Met., 5, 147) - fără ac. în -im -, classī (Verg., Aen., 8, 11)/classe (id., ib., 1, 379) - ac. și în -im -, collī (Lucr., 2, 317)/colle (frec-vent) - fără ac. în -im -, febrī/febre - ac. în -im -, ignī/igne (post-clasic) - fără ac. în -im -, imbrī (la fel numele de luni septembri etc.)/imbre - ac. în -im -, naut/naue - ac. în -im -, neptī/nepte (în proză) - ac. în -im -, puppī/puppe (Lucan, 1, 501) - ac. în -im -, etc. Caracterul analogic al terminației -ī rezultă și din faptul că substan-tivele cu nom. în -ēs au uneori abl. în -ī: labī (Lucr., 5, 930) etc. Cf., pentru mărturiile gramaticilor și lista exemplelor, Neue-Wagener I, p. 327-275. Norma clasică este așadar ezitantă: ignī (și igne), neptī (și nepte), securī, uī, aede, imbrī (și imbre), marī, cubīlī, animālī.

1.1.5.2.2.7. L o c a t i v u l în -ī se confundă cu ablati-vul; nu pare a fi atestat decât la numele de orașe (Neapolī, Amphipolī, Hispalī, Leptī); toate exemplele fiind în proză nici măcar cantitatea finalei nu e certă.

1.1.5.2.2.11-12. Pentru n o m i n a t i v u l și v o - c a t i v u l plural, se pornește de la gradul e atît al lărgirii, cît și al desinenței: -^{*}ei-es (cf. gr. πόλεες > πόλεις, skr. agnāvas); prin evoluția fonetică normală (căderea lui -y- intervocalic și contrac-ția celor doi e) se ajunge la terminația -ēs (cu sacrificarea, din nou, a caracterului analizabil al formei), conservată în întreaga latinitate. Rareori se produce extinderea analogică la nominativ a terminației -īs de acuzativ (scrisă uneori -eis, simplă grafie, fără valoare etimologi-că): fīnīs și fīneis în Sententia Minuciorum (517 Degr., CIL I², 584, la Polcevera lângă Genova, din anul 117 î.e.n.), pelleis într-o lege sa-cră (508 Degr., CIL I², 756, la Furfo, în țara vestinilor, sfîrșitul sec. II î.e.n.), în mărturii ale gramaticilor și în transmiterea manu-scrisă a textelor literare; același nominativ neetimologic se găsește la substantivul uīs (Lucr., 3, 265) care, în norma clasică, se comportă la plural ca o temă mixtă terminată în -s- (uīrēs); odată cu extinderea

la acuzativ a terminației -ēs, această încercare de aliniere a nominativului la plural la forma acuzativului ia sfârșit.

O b s e r v a Ț i e. Debilitatea arhaică a consoanei finale -s face să se întâlnească și forme ca aidile (130 a Degr., CIL I² 2442, Lanuvium, sfârșitul secolului III î.e.n.).

Pentru neutre se pornește de la gradul zero al predesinențialei, la care se adaugă desinența -a, așadar terminația este -ia, fără variații în cursul istoriei: maria, cubilia, animălia. Este una din puținele forme analizabile ale acestui tip flexionar.

1.1.5.2.2.13. **A c u z a t i v u l** plural pornește de la gradul zero al vocalismului predesinențial, la care se adaugă desinența -ns, așadar ^{*}-ins (cf. gr. (Argos) ὄϊνς, (Creta) πάλιν, got. gastins 'oaspeți'); prin căderea lui -n- și lungirea compensatorie a vocalei se ajunge la -īs, norma preclasică și clasică. Ca și la acuzativul singular, se exercită și aici influența declinării consonantice, iar tendința unificării formale a nominativului cu acuzativul acționează în favoarea celui dintâi, astfel încât terminația -īs este treptat înlocuită cu -ēs, care devine normă în epoca imperială (și se menține astfel în gramaticile școlare). Datarea înlocuirii este dificilă datorită ezitărilor tradiției manuscrise și a echivalenței metrice a celor două forme concurente; din același motiv ne par discutabile încercările (cu origine în Antichitate, cf. Gall., 13, 21, 1-11) de a explica prin eufonie repartitia formelor în poezia clasică, în special la Vergiliu (cf. articolul, de altfel important, R.E. Gaebel, Latomus, 41, 1982, 1, p. 104 și urm.). Inscriptiile au, cum e de așteptat, forma în -īs (și cu grafia arhaizantă -eis); cele mai vechi atestări ale acuzativelor în -ēs par a fi Langenses și Genuenses din Sententia Manuciorum (517, 24, 26 și 44 Degr., CIL I², 584, din 117 î.e.n.) urmate de celueus din Lex agraria (CIL I², 585, 73, citată după C.G. Bruns, Fontes iuris Romani antiqui - leges et negotia, Tübingen, 1909, p. 85, din anul 111); interesantă e repartitia

din Monumentum Ancyranum, din plină epocă clasică (datarea este discutată; copia acestui "testament al lui Augustus" va fi fost contemporană cu originea lui, pierdută); substantivele au acuzativul în -ēs, iar adjectivele în -īs¹⁾, repartiție care se va menține încă multă vreme în textele literare; substantivele sînt: aedēs (IV,11,19 de două ori, VI,3), alpēs (V,26), finēs (V,26 de două ori, și 30), nāuēs (I,3), postēs (VI,34); nu există nici un substantiv cu acuzativul în -īs. Mărturiile gramaticilor și manuscriselor acordă însă preferință netă acuzativului în -īs (vezi textele reunite de Neue-Wagener I, p.375-393), astfel încît trebuie să le considerăm ca reprezentînd norma clasică²⁾: ignīs, neptīs, secūrīs, uis (rar, înlocuit cu uirēs), aedīs, imbris. Neutrelor au forma nominativului: maria, cubilia, animalia.

1.1.5.2.2.14 Și pentru g e n i t i v u l plural se pornește de la gradul predesinențial zero, la care se atasează desinența -om, așadar -iom (cf. osc. g i t t i ú m 'partium', umbr. peracrio 'praestantium', gr. πολιων - peste tot în afară de dialectul atic, care are πόλειων -, δελίων) devenită, prin închiderea vocalei, -ium, terminație, după cum se vede, analizabilă; datorită însă caracterului greu analizabil al celorlalte terminații și numeroaselor extinderi analogice, petrecute la alte cazuri, ale formelor declinării consonantice, vorbitorii (și gramaticii antici) au perceput -ium ca un tot unitar, opus lui -um, ceea ce n-a influențat numai descrierile flexiunii, ci și flexiunea însăși, ducînd la fluctuații între -um și -ium la numeroase cuvinte (vezi și mai jos, 1.1.6., temele "mixte"), în ambele direcții, atât extinderea terminației -ium la temele consonantice (vezi mai sus, de ex., 1.1.1.1.(2) obs.), cît și a terminației -um la cele vocalice: uātum (poetic, deoarece aici și la celelalte cuvinte din lis-

1) Se găsesc totuși labentes, pedestres și equestres. Cităm după ediția H.Volkman, Berlin, 1964.

2) Față de situația din Monumentum Ancyranum (începutul secolului I e.n.), descrisă mai sus, această afirmație poate părea prea categorică; preferăm însă o exagerare minoră în această direcție, decît, cum se întîmplă prea des, considerarea acestor acuzative drept arhaisme.

tă, terminația -ium, dacă nu e elidată, constituie elementul final al unui cretic), dar și uātium, apum și apium, caedum și caedium¹⁾, mensum și mensium (poate temă mixtă), neptum (rar) și neptium, etc. (lista la Neue-Wagener I, p.394-402); neutrul mare pare să aibă o singură formă sigură marum la Naevius (Bellum Punicum, fr.10 Strzelecki); marium, recomandat de Priscian II 351, 25, nu e atestat în texte. Cu aceste rezerve, formele clasice sînt: ignium, neptium, secūrium, aedium, imbrium, cubillum, animalium; uis n-are decît genitivul recent uīrium.

1.1.5.2.2.15-16. D a t i v u l și a b l a t i v u l plural pornesc de asemenea de la gradul predesinențial zero, la care se atasează desinență ^{*}bhos, așadar ^{*}ibhos (cf. osc. l u i s a r i f a, ou sincopă, ^{*}Luralibus, gr.nic.instr. po-ti-pi = ^{*}πότιφι 'cu juninci', skr agnibhyas), care devine -ibus.

Aparent, forma este analizabilă, elementul -i- rămînînd neschimbat. Dar deoarece (spre deosebire de genitiv) nu există opoziție față de temele consonantice (la care s-a extins -i- de la temele discutate aici) terminația -ibus e percepută de vorbitori ca o marcă unitară a dat.-abl. plural și contribuie la apropierea, și nu la diferențierea, dintre temele în -i- și cele consonantice; vom vedea mai jos (1.1.7.2.2.15-16) extinderea acestei terminații la alt tip flexionar. Formele luate ca exemplu sînt deci: ignibus, neptibus, secūribus, aedilibus, imbribus, maribus (atestat numai la ablativ), cubilibus, animilibus; uis nu are decît forma recentă uīribus.

1.1.5.2.3. Tabelul recapitulativ al terminațiilor (vocalism predesinențial, elementul -i-, desinențe) se prezintă în felul următor:

- 1) Fiind în mare măsură abstracte verbale, substantivele în -ēs sînt rareori atestate la plural; vezi inventarul formelor la A. Ernout, Les noms latins du type sedēs, în Philologica, III, 1965, p.7-28.

	M. și F.	N.
S		
i	N.V. <u>-i-s</u>	<u>-*i-Ø > -e</u>
n	Ac. <u>-im</u> și <u>-em</u>	<u>-*i Ø > -e</u>
g	Gen. <u>-*ei-s</u> , înlocuit cu <u>-s</u>	
u	Dat. <u>-*ei-ei > -ē -ī</u>	
l	Abl. <u>-ī(d)</u> și <u>e</u>	<u>-ī</u>
a	Loc. <u>-ī</u>	
r		

P	N.V. <u>-*ei-es > -ēs</u>	<u>-i-a</u>
l	Ac. <u>-*ins > -īs</u> , înlocuit cu <u>-ēs</u>	<u>-i-a</u>
u	Gen. <u>-*i-om > -ium</u>	
r	Dat.Abl. <u>-*i-bhos > -ibus</u>	
a		
l		

1.1.5.2.^a. Paradigmele latinei literare:

S	N.V.	<u>ignis m.</u>	<u>neptis f.</u>	<u>secūris f.</u>
i	Ac.	<u>ignem</u>	<u>neptim</u> (și <u>neptem</u>)	<u>secūrim</u> (și <u>secūrem</u>)
n	Gen.	<u>ignis</u>	<u>neptis</u>	<u>secūris</u>
g	Dat.	<u>igni</u>	<u>nepti</u>	<u>secūrī</u>
u	Abl.	<u>igni</u> (și <u>igne</u>)	<u>nepti</u> (și <u>nepte</u>)	<u>secūrī</u>
l	Loc.	---	---	---
a				
r				

S	N.V.	<u>uis f.</u>	<u>aedēs f.</u>	<u>imber m.</u>
i	Ac.	<u>uim</u>	<u>aedem</u>	<u>imbrem</u>
n	Gen.	<u>(uis)</u>	<u>aedis</u>	<u>imbris</u>
g	Dat.	<u>(ui)</u>	<u>aedi</u>	<u>imbrī</u>
u	Abl.	<u>ui</u>	<u>aede</u>	<u>imbrī</u> (și <u>imbre</u>)
l	Loc.	---	---	---
a				
r				

S	N.V.Ac.	<u>mare n.</u>	<u>cubile n.</u>	<u>animal n.</u>
i	Gen.	<u>maris</u>	<u>cubilis</u>	<u>animālis</u>
n	Dat.	<u>marī</u>	<u>cubilī</u>	<u>animālī</u>
g	Abl.	<u>marī</u>	<u>cubilī</u>	<u>animālī</u>
u				
l				
a				
r				

P	N.V.	<u>ignēs</u>	<u>neptēs</u>	<u>secūrēs</u>
l				
u	Ac.	<u>ignīs</u> (și <u>ignēs</u>)	<u>neptīs</u> (și <u>neptēs</u>)	<u>secūrīs</u> (și <u>secūrēs</u>)
r	Gen.	<u>ignium</u>	<u>neptium</u>	<u>secūrium</u>
a				
l	Dat.Abl.	<u>ignibus</u>	<u>neptibus</u>	<u>secūribus</u>

P	N.V.	<u>uis</u> (și <u>uirēs</u>)	<u>aedēs</u>	<u>imbrēs</u>
l				
u	Ac.	<u>uis</u> (și <u>uirēs</u>)	<u>aedīs</u> (și <u>aedēs</u>)	<u>imbrīs</u> (și <u>imbrēs</u>)
r	Gen.	<u>uirium</u>	<u>aedium</u>	<u>imbrium</u>
a				
l	Dat.	<u>uiribus</u>	<u>aedibus</u>	<u>imbribus</u>
	Abl.			

P	N.V.Ac.	<u>maria</u>	<u>cubilia</u>	<u>animālia</u>
l				
u	Gen.	<u>marum</u>	<u>cubilium</u>	<u>animālium</u>
r				
a	Dat.Abl.	<u>maribus</u>	<u>cubilibus</u>	<u>animālibus</u>
l				

1.1.6. Teme "mixte"

1.1.6.0. Sub numele acesta se înțelege tipul flexionar

care prezintă, cu o oarecare regularitate, atât elemente ale flexiunii consonantice, cât și ale celei în -i¹⁾. Nu este exclusă, în principiu, posibilitatea ca, încă din indo-europeană, să existe, pornindu-se de la aceeași rădăcină (sau sufix), formații cu lărgirea -i- concomitent cu altele fără această lărgire (am văzut mai sus, 1.1.1.1.(2), încercarea de a explica astfel fluctuațiile derivatelor în -tat-; cf. și originea lat. nox). Dar indo-europeana nu cunoaște nici un grup coerent având această trăsătură; temele "mixte" reprezintă o inovație latină - de fapt rezultatul incomplet al unei tendințe -; punctul de plecare

- 1) Denumirea nu apare în toate manualele, deoarece fiecare element al grupului are o istorie distinctă; prin tratarea acestui grup într-un capitol separat, deși unele fluctuații între cele două tipuri (gen. -ium la teme consonantice) au fost expuse mai sus, urmărim degajarea mai clară a trăsăturilor unui model constituit din cuvinte foarte frecvent utilizate și capabil, de aceea, să exercite acțiuni analogice. Un capitol aparte îi dedică și Morfologia lui A. Ernout; F. Sommer, Hdb. p. 358, menționează această "Mischdeklinatation" într-un scurt alineat.

fi constituie sincopa, în condiții neelucidate, a elementului -i- la nominativul singular al unor disilabe; urmează de aici, pe de o parte, apariția monosilabismului la nominativ (și deci imparisilabismul flexiunii) și, pe de altă parte, secvența "consoană" + s caracteristică aceleiași caz; din nom. mentis, de exemplu, se ajunge la mens, cu genitivul mentis; pluralul rămâne însă cu flexiunea în -i-; important însă este faptul că un cuvânt ca dens, gen. dentis, care la origine e o temă în dentală, fără -i-, se aliniază la modelul mens și formează gen. pl. dentium, fără justificare etimologică. Uneori monosilabismul (cu vocala radicală lungă sau cu diftong) este marca suficientă a apartenenței la acest tip (poate datorită existenței unor secvențe finale dentală + s, devenite -s). Este de la sine înțeles că, nefiind vorba de un grup încheiat și nici de un inventar prea bogat, există forme duble la toate cazurile în care cele două tipuri componente se deosebesc (nom., ac., abl.sg., ac., gen.pl.); existența temelor "mixte" contribuie la încheierea unei "a III-a declinări", nivelînd diferențele între temele consonantice și cele în -i-. Deseori cuvintele sînt fără etimologie, astfel că nu se poate determina punctul de plecare.

1.1.6.1. Grupul cuprinde așadar:

(1) Un nucleu de monosilabe m a s c u l i n e și f e m i n i n e, provenite din disilabe în -i-, cu sincoparea vocalei (apartența unui cuvînt la flexiunea în -i- se stabilește prin comparația indo-europeană sau prin indicii derivaționale clare, nu prin existența unor forme cazuale specifice, acestea putînd fi analogice, iar raționamentul, care le atribuie tema în -i-, circular): ars (gen. artis, formație în -ti- de la rădăcina care dă artus; cf. skr. rtis) f. 'meșteșug etc.', fors (fortis, de la fero ?) f. 'întîmplare', gens (gentis din rădăcina verbelor gigno, nāscor, cf. av. fra-zaintiś 'posteritate') f. 'neam etc.', glands (glandis, cf. v.sl. želođi) f. 'ghindă', mens (mentis, de la rădăcina verbului memini, cf. skr. matīś) f. 'mintă', mors (mortis, de la morior, cf. skr. mrtīś) f. 'moarte', pars (partis,

, de la pario ?) f. 'parte', pons (pontis, cf. v.sl. pōtī¹⁾), unele forme cazuale vedice, dar gr. πάρος 'drum'; apropierea e însă nesigură) m. 'pod', sors (sortis, de la serō ?) f. 'sort'.

Se încadrează în acest model alte monosilabe de origine neclară și chiar câteva teme consonantice: arx (arcis) f. 'cetate', calx (calcia) f. 'călcii' și 'var', dens (dentis, temă consonantică, cf. gen.gr. δέντι-ος) m. 'dinte', falx (falcia) f. 'cosor', faux (faucis, folosit mai ales la pl.) 'gitlej', fons (fontis) m. 'izvor', fraus (fraudis, probabil temă consonantică) f. 'înșelătorie', frong (frondis) f. 'frunziș', frons (frontis) m. și f. 'frunte', lanx (lancis) f. 'tavă', lis (litis, din stilis) f. 'proces', mās (maris) m. 'mascul', mons (montis; cuvânt i.-e., dar formație neclară) m. 'munte', nox (noctis; temă consonantică, cf. gr. νοκτ-ός); există însă și forme în -i-: ved. nom.pl. nāktis, v.sl. noštī) f. 'noapte', urbs (urbis) f. 'oraș'.

(2) Numele formate cu ajutorul sufixului -ās, accentuat, după informațiile gramaticilor, pe ultima silabă și a cărui formă de nominativ provine de asemenea dintr-o sincopă (< -ātis); ele desemnează locuitorii unui oraș, membrii unei grupări etc.: Antiās (-ātis) 'locuitor al orașului Antium', Arpinās (-ātis) 'locuitor al orașului Arpinum', quolās (și quolātis) 'din ce țară', nostrās 'din țara noastră', optimătea 'nobili' etc., toate avînd și folosire adjectivală (lista la A. Ernout, Philologia, III, 1965, p.29-54).

(3) Includem aici cîteva termeni cu o situație oarecum inversă: vechi teme consonantice, care la plural au toate trăsăturile morfologice ale acestora, dar la singular sînt identice cu temele în -i- ("parasilabice"); originea lor este indo-europeană, detaliile formațiilor sînt însă neclare: canis (gen. canis; și canēs; cf. gr. gen. κυν-ός cu nom. κύων) m. 'cîine', iuuenis (gen. iuuenis; temă

1) Tipul în -ti are o extindere deosebit de largă în v.sl., ceea ce îi micșorează valoarea de argument: lat. dōs, pe care, bazîndu-ne pe sacerdōs, l-am trecut la temele consonantice, are în v.sl. corespondența datī.

-n-, cf. skr. ac. yūvānam, gen. yūnās), mensis (gen. mensis ; tema originară pare a fi mense-, refăcută diferit de fiecare limbă; gr. μήν cu gen. dial. (Lesbos) μήνοϛ , umbr. loc. menzne 'mense') m. 'lună', pānis (gen. pānis; și pāne n.) m. 'pîine'.

1.1.6.2.1. Nefiind vorba de un grup unitar, nu e cazul să semnalăm aici a l t e r n a n țe l e , care nu diferă de cele ale celor două tipuri componente; notăm totuși alternanța cantitativă rās/maris, provenită din tendința latină de lungire a monosilabelor.

1.1.6.2.2. Dintre d e s i n e n țe ne vom opri numai asupra celor în care poate interveni deosebirea dintre temele în -i- și cele consonantice.

1.1.6.2.2.1. Există numeroase dublete în -i-s ale n o m i - n a t i v u l u i singular, mai degrabă refaceri analogice decît forme anterioare sincopării; cităm numai exemple vechi: frondis (atribuit unor "antiquiores" de Servius, Georg., 2,372), mentis (Enn. Var., 51,53), sortis (Plaut, Cas. 380).

1.1.6.2.2.3. Se găsesc urme de a c u z a t i v singular în -im: partim (Lucr. 6,80=384, neacceptat de editori, și epigrafic, 51 Degr., CIL I², 37, proveniența necunoscută; -m e omis).

1.1.6.2.2.6. Mai frecvent e a b l a t i v u l în -i: sorti (de la Plaut), parti (de la Plaut), menti (exemple nesigure), monti și fonti (amintite de Varro, Ling., 9,64,112) etc.

1.1.6.2.2.13. A c u z a t i v e plurale în -is sînt atestate la cele mai multe cuvinte, chiar și la cele unde punctul de plecare e o temă consonantică: arti, cohortis, fontis, gentis, mensis, mentis, mortis, partis, pontis, sortis, urbis. Predomină, evident, acuzativele în -ēs.

1.1.6.2.2.14. După cum se știe, terminația g e n i t i v u - l u i plural este semnul cel mai clar al apartenenței unui cuvînt la

declinarea consonantică sau la cea în -i-. Substantivele care ne interesează aici au -ium la grupul (1), -ium și uneori -um la grupul (2), -um la cel de al treilea, cu excepția lui mensis, unde ambele genitive sînt atestate; amintim că ezitarea între cele două forme de genitiv este mult mai larg răspîdită, ea avînd uneori și cauze metrice; au gen. în -ium: arcium, artium, cohortium, falcium, faucium, fontium, frondium, frontium, glandium, littium, marium, montium, noctium, partium¹⁾, urbium; în -um: canum, iunenum; cu ezitări: dentium și dentum, fraudium și fraudum (acest din urmă în poezia dactilică), mensium și mensum (apare și mensum, după Iduum ?), pānium (recomandat de Caesar) și pānum (recomandat de Verrius Flaccus; nu apare decît în textele tîrzii și numai sub această formă); optimātium și optimātum, Quirītium și Quirītum.

1.1.6.2.3. Nefiind vorba de o categorie autonomă, nu se poate problema unui tabel al terminațiilor.

1.1.6.2.4. Paradigmele latinei literare:

S	N.V.	<u>gens</u> f.	<u>iunens</u> m.,f.
I	Ac.	<u>gentem</u>	<u>iunenem</u>
n	Gen.	<u>gentis</u>	<u>iunensis</u>
g	Dat.	<u>genti</u>	<u>iunenti</u>
u	Abl.	<u>gente</u>	<u>iunene</u>
l	Loc.	—	—
a			
r			
P	N.V.	<u>gentēs</u>	<u>iunenēs</u>
l	Ac.	<u>gentīs</u> și <u>gentēs</u>	<u>iunenēs</u>
u	Gen.	<u>gentium</u>	<u>iunenum</u>
r	Dat.	<u>gentibus</u>	<u>iunenibus</u>
a	Abl.		
l			

1) Caesar recomandă partum, atestat la Ennius (Ann. 593) determinat, fără îndoială, de ritm.

1.1.7. Tema în sonanta -u-

1.1.7.0. Din punct de vedere indo-european, flexiunea în -u- e perfect paralelă cu cea în -i-, statutul celor două sonante fiind identic. Situația se menține în diverse limbi indo-europene, în greacă de exemplu. În latinește s-a produs însă o ruptură, provocată în largă măsură de evoluția fonetică a altui tip flexionar, superior numericește: în momentul în care o neinițial trece la u, flexiunea tematică devine, la două importante cazuri ale singularului, o flexiune în -u-: nom. -us, ac. -um, așadar identice cu formele declinării în -u-; de aici presiunile flexiunii tematice asupra celei în -u-, pe care o va absorbi cu încetul. Pe de altă parte, influența exercitată de declinarea consonantică asupra celei în -i-, favorizată de asemenea de cauze fonetice, micșorează apropierea dintre cele două tipuri în sonantă, izolând-o pe cea în -u-. De aceea, gramaticii latini, ținând seama de realități, au descris în mod separat flexiunea în -u- sub numele de "declinarea a IV-a". Din punctul de vedere al originii, există și câteva cuvinte cu temă în -u- (mai ales când sonanta îndeplinește funcția de al doilea element al unui diftong) trecute de gramaticii latini la declinarea a III-a (după forma lor de genitiv, refăcută); consecvenți principiului nostru de a porni de la indo-europeană, le vom trata și pe acestea în capitolul de față.

1.1.7.1. Acest tip flexionar cuprinde:

(1) Un număr relativ restrâns de cuvinte vechi, unele cu etimologie clară, în majoritate **m a s o u l i n e**: arcus (gen. arcūs; apropieri etimologice în limbile germanice) m. (și f.) 'arc', artūs pl. (cf. gr. ἀρτός 'unire') m. (rar neutru, influențat de membra) 'membru, articulație', currus (gen. currūs, din rădăcina verbului curro) m. 'car (de paradă)', lacus (gen. lacūs, cf. gr. λάκος, din λάκος 'groapă etc.') m. 'lac', luxus (gen. luxūs) m. 'exces', metus (-ūs) m. 'teamă', portus (-ūs, vechi deverbativ neanalizabil; cf. av. paratus

'trecere') m. 'trecere, part', specus (-us, poate înrudit cu v.sl. peštera) m. (și f. și, rar, n.) 'peșteră', sucus (-us) m. 'suc', tonitrus (-us, de la tonō) m. (și n.) 'tunet'; au gen natural f e m i n i n : anus (-us; în celelalte limbi i.-e. fără -u-) 'bătrână', nurus (-us; aceeași observație, cf. gr. νόος), socrus (-us, veche temă în -ū-, cf. skr. çvaçrūs; înlocuit în latina târzie cu socra, în timp ce nurus rămâne la decl. a IV-a - rom. nor(u) -, neavînd o pereche din aceeași rădăcină; marca -u- s-a extind de aici la anus și nurus) 'soacără'; oțeva cuvînte au genul gramatical f e m i n i n : acus (-us, de la o rădăcină bine reprezentată în lat.: aceō, aciēs, acer etc.; formație în -u- poate în lituaniană) 'ac', domus (-us, veche heteroclisie cu flexiunea tematică) 'casă', idūs (pl.) 'ide [în calendar]', manus (-us, corespondențe exacte în limbile italice, umbr. m a n u v e 'în manu'; nu trece, datorită frecvenței și genului, la declinarea tematică) 'mîină', penus (-us, cu dublete: penus, -oris, penus, -i) 'provizii', porticus (-us, de la porta?) 'portic', tribus (-us poate din familia numeralului tres) 'trib'.

(2) Foarte puține neutre, aproape toate cu dublete masculine și cu tendința veche de trecere la flexiunea tematică: cornu¹⁾ (-ū; și cornum; cuvînt i.-e., dar formație neclară) 'corn', gelu (-ū; și gelus m., gelum n.) 'ger', genu (-us, și genus m., genum n.; cf. gr. γόνα) 'genunchi', pecu (-us, mai ales la pl.) 'vite', testu (fără alte forme cazuale, și testum) 'țest', ueru (-us, și uerum) 'frigare'.

(3) Abstracte verbale (extinse apoi la nume) formate cu ajutorul sufixului productiv -tu- (devenit -su- cînd rădăcina se termină în dentală), de genul m a s c u l i n : actus (-us), 'mișcare etc.', auditus (-us) 'auz', cantus (-us) 'cînt', exercitus (-us) 'exercițiu, armată', flētus (-us) 'plîns', passus (-us, de la pandō) 'pas', raptus (-us) 'jaf', sonitus (-us) 'sunet', risus (-us) 'rîs', uisus (-us) 'văz', uersus (-us) 'rînd, vers'; extinderi denominative: consulātus (-us) 'consulat', magistrātus (-us), 'magistrat, magistratură', principātus (-us) 'principat', senātus (-us) 'senat' etc. Multe din aceste abstrac-

1) Despre cantitatea finalei, mai jos, 1.1.7.2.2.1.

te, mai ales cînd nu au sensuri concretizate, sînt defectiv de cazuri, cu precădere de ale pluralului (situația e descrisă în detalii de Neugebauer, I, p. 644-648, 751-761).

(4) Un singur¹⁾ cuvînt în -u (fiindcă socrūs a trecut la flexiunea normală: sūs (gen. suis, după declinarea a III-a; din sa₂w/s(a₂)u ?; cf. gr. ὄς gen. ὄος) comun 'porc, scroafă', cu forme de declinare a IV-a la aproape toate cazurile.

(5) Cîteva cuvinte în care -u e al treilea element al rădăcinii, constituind, așadar, cu vocala -e a acesteia un diftong; de aceea grupul poartă numele de teme în diftong²⁾: complexa descendentă a i.-e. *dyeu - 'lumina zilei, zeul luminii etc.' > lat. diūs, Diou, Iou (le vom trata la fiecare caz în parte, iar normalizarea diēs la temele în -ē), i.-e. *g^wou - 'vacă, bou' devenit în latină, printr-un intermediar italic (deoarece b nu poate proveni prin tradiție directă din i.-e. *g^w), bōs (gen. bouis) m., la origine comun, 'bou'; un al treilea cuvînt, i.-e. *nāu - (ne₂w) 'corabie' a trecut la temele în -i încă înaintea apariției textelor, fără urme ale vechii flexiuni.

1.1.7.2.1. Ca și la temele în -i, principalul grup al temelor în -u (cf. gr. ἡνιχός) comportă a l t e r n a n ța e/ē a predesinențialei (vocala e apare înaintea lui -u la gen. și dat. sg. și la nom.pl.); grupul secundar, cu alternanță în desinență (cf. gr.

ὄκρου 'ὄκρουος') nu se păstrează în latinește. Prin evoluția diftongului eu la ou și apoi la ū, alternanța amintită se transformă în -u/-ū, vocala lungă fiind caracteristică gen. sg. (și, secundar, nom.-ac.pl.) și opusă vocalei scurte a nom.sg.; vocala lungă apare, prin diverse acțiuni analogice și la alte cazuri (unele forme de dat.sg., abl.sg., nom.-ac.sg. neutru).

1) Grūs (gen. gruis) fiind onomatopee, nu-l considerăm o temă originală în -ū; sē declină după declinarea a III-a.

2) Despre temele în diftong, cu al doilea element i va fi vorba la declinarea a V-a (teme majoritare în -ē).

1.1.7.2.2.1 Pentru n o m i n a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial zero, atașându-se desinența -s la masculine și feminine: arcus, manus, domus, cantus; sūs: "socrūs devine, prin scurtarea iambică, socrus și se integrează tipului majoritar; pentru temele în diftong: *dyeu-s devine în mod normal diūs (y post-consonantic devine i, iar diftongul eu devine ū); acesta apare, ca nume de divinitate, în formulele de jurământ mē diūs fidiūs (sc. amet) 'așa să mă iubească zeul credinței'; nominativul Iūp(p)iter provine din vocativ (vezi par. următor); cu sensul 'zi' se păstrează în nūdiūs tertius (=nū [= nunc] diūs tertius) 'alaltăieri'; forma care s-a impus cu acest sens este însă diēs, adaptată, cum vom vedea mai jos, după acuzativ; unui complex proces analogic se datorează vocalismul radical din bōs, în loc de *būs (< *g'wōs).

După cum e de așteptat, neutrele au desinența zero; așadar, cornu, gelu, genu etc. Cu toate acestea, tradiția gramaticală latină, bazată pe interpretarea unor pasaje poetice, consideră vocala finală ca fiind lungă; într-adevăr, sînt citate versurile:

Iam Tauri leuū cornū desterque simul pes

(Cic. Arat., fr.27,2 Buescu)

sau:

Nuda genū [acuzativ de relație nodoque sinus collecta fluentis

(Verg. Aen., 1,320)

și alte cîteva; dar fiind vorba de cazuri sau de "timpul tare", deci de pauze, interpretarea e discutabilă. E posibil așadar, ca în vorbirea curentă (cf. și Diomedes, Gramm. I, 308, 15-16) vocala să fi fost într-adevăr scurtă; raritatea exemplelor interzice o concluzie fermă, iar explicațiile etimologice date pentru forma lungă (ē, colectiv, dual etc.) nu sînt convingătoare.

1.1.7.2.2.2 V o c a t i v u l singular avea la origine desinența zero (cf. gr. πῆχυν); ca la temele în -i-, latina a extins

la vocativ desinența -s a nominativului (atestări rarissime: anus, Plaut, Curc., 133), cu singura excepție a temei în diftong *dyeu (cf. gr. Ζεύς) > Iu-, la care se adaugă vocativul pater, devenit, în urma închiderii vocalei scurte (cele două cuvinte se sudaseră și -a- era vocală interioară), -pitor; această formă compusă s-a extins la nominativ.

1.1.7.2.2.3. Pentru a c u z a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial zero, la care se adaugă desinența -m: arcum, manum, domum, cantum, socrum; substantivul în -ū, sūs, are acuzativul format după declinarea a III-a, suum. Temele în diftong au forme neașteptate, dar confirmate de comparația i.-e.: lat. *diēm > diem este corespondentul *exact al gr. Ζῆν și skr. dyām; de la această formă s-a constituit o paradigmă completă, inclusă în declinarea a V-a; forma Iouem este refăcută după dat. și abl.; tot astfel, ac. *gōm este confirmat de gr. (doric) βῶν, skr. gām, umbr. b u m; lat. *bōm nu e atestat, dar existența lui e postulată de noul nom. bōs; forma bouem, după declinarea a III-a, e singura prezentă în texte.

Neutrele au ac. identic cu nom., dar trecerea la flexiunea tematică (ac. cornum, de exemplu) e mai frecventă la acest caz, apărând și în epoca clasică.

1.1.7.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular se pornește, ca la temele în -i-, de la gradul e sau o al predesinențialei, la care se atașează desinența -s, așadar *-ous (sau *-ōus) devenit oricum în limbile italice -ous (cf. osc. castrous 'praedii') > lat. -ūs: arcūs, manūs, domūs, cantūs, socrūs, cornūs.

O b s e r v a Ț i e . Forme secundare: (1) în scBacch. (511,8;22;24 Degr.; cf. și 487 a, CIL I² 2197, piatră miliară din Aquileia) se citește senatuos care ar putea reprezenta un fals arhaism (fie o obișnuință a lăpizizilor care vor fi avut

un model vechi *senatous, fie o arhaizare a grafiei senatuus, fie înlocuirea prin -os a extinderii analogice -is); e improbabilă originea i.-e., după tipul secundar, nom.-us, gen.-ous (astfel Kent, p.48); (2) în -uis (de la Terențius, deseori la Varro): anuis (Ter., Heaut., 287), senatuus, fructuis, domuis etc., fără îndoială după declinarea a III-a, pe baza dat. -uī; improbabilă explicația (Leumann, p.442) printr-un vechi genitiv al temelor în -ū-; (3) în epoca imperială sînt atestate grafii cu -uus care, dacă redau o pronunțare reală, reprezintă tendința spre imparisilabism, necesar diferențierii formelor cazuale: exercitauus, conuentuus (inscripții); (4) Suetoniu, Aug., 87,2, îi atribuie împăratului genitivul domos, de origine discutată (cf. Leumann, p.442; textul însuși e neclar: mss. lui Suetoniu spun în majoritatea lor domos [...]) pro domuos; trebuie citit, după Ritschl, domuos pro domos ? domuos nu apare în altă parte); (5) mai importante, fiindcă reflectă tendința reală de contopire cu declinarea tematică, sînt genitivele în -ī: senātī (epigrafic și literar), gemītī, ornātī, quaestī, amotī, tumultī, uictī (Plaut, Ennius, Terentius), și chiar neutrul geli (Lucr., 5,205; 6,156 și 130; poetul folosește și ac.gelum, 6,877, dar nici o formă de declinarea a IV-a a acestui cuvînt); lista la Neue-Wagener, I, p.537-539; (6) Gramaticile școlare, influențate de gramaticii antici (lista mărturiilor la Neue-Wagener I, p.539-540) recomandau gen. neutru -ū, absent din texte (într-un singur pasaj

din Caesar, Ciu., 3, 68, 2, majoritatea manuscriselor au această formă, dar două au cornus).

Genitivul suis al temei în -ū-, oū, ar putea fi vechi:

su-es cu închiderea e > i; cf. gr. ὄς, gen. ὄος); în felul acesta cuvântul intră în declinarea a treia, iar formele acestei declinări se extind și la alte cazuri. Temele în diftong par să se comporte aberant în latinește: gr. δύος și skr. divas cer gradul zero al rădăcinii, *diu și desinența -os; latina menține gradul e/o al rădăcinii (d)iou-, la care se adaugă desinența cu grad e, așadar *diow-es > Iouis și Diouis (161 Degr., CIL I², 361, sec. III, proveniență necunoscută); forma Dioues (163 Degr., CIL I², 360, sec. II, Norba) pare a fi dialectală; pentru bōs gradul o apare și în gr. βοός, astfel încît lat. *bou-es > bouis este normal; ambele substantive se încadrează astfel în declinarea a III-a.

1.1.7.2.2.5. Și pentru d a t i v u l singular se pornește de la gradul predesinențial e sau o, adăugându-se desinența -ei, așadar *eu-ei (sau, de la început) - *ouei > - *ui > -ui: arui, manui, domui, cantui, socrui, sui; formă, sau mai degrabă, grafie arhaică: senatui (512, 13 Degr., CIL I², 586, Tibur, mijlocul sec. II î.e.n.). Pe lângă aceasta se găsește foarte frecvent și dativul în -u (discutat și de Gell., 4, 16, 4-9), singura formă a așa-numitului supin pasiv (dativ final al abstracțelor în -tu-) și cu numeroase atestări la celelalte cuvinte, mai ales în poezie, unde oferă o silabă în minus și reduce posibilitățile unei secvențe cretice; începînd de la Plaut (mărturiile și lista ezitărilor între -ui și -ū la Neue-Wagener, I, p. 541-546): arui, currui, lacui, lucui, manui, pinui, cultui, exercitui, impetui, quaestui, senatui, sumptui, cornui, genui etc. Nu s-a dat o explicație satisfăcătoare acestor forme, a căror vechime e dovedită de "supin" și de cronologia atestărilor.

Există trei categorii de ipoteze:

(a) explicație fonetică: secvența ui se transformă în diftongul -ui- (cf. cui, huic), de unde ū,

ca în flut (Lucr. 3,189; 4,77, conjectural) pentru fluit; această ipoteză (cf. Leumann, p. 121) nu ni se pare satisfăcătoare, deoarece ultima etapă e insuficient sprijinită; acceptarea ei ar însemna că -uī este o refacere analogică, fapt neverosimil;

(b) diverse acțiuni analogice: la toate declinările genitivul și dativul au același număr de silabe; la decl. a II-a și, parțial, la cea în -i-, dativul are aceeași formă cu ablativul, indiferent de origine; dacă facem abstracție de cantitate, raportul gen./dat. este, la decl. a III-a, un raport s/ø; dacă din punct de vedere logic, aceste explicații sînt corecte, ele nu pot însă justifica vechimea și răspîndirea formelor în -ū;

(c) originea ar fi un locativ în *ou > *ou > -ū; în favoarea acestei explicații pledează cronologia (cf. ⁵¹ dat. umbrian trifo 'tribui'), dar e greu de văzut cum locativul a preluat funcțiile dativului (deși greaca o feră un exemplu), în timp ce pentru locativ s-a creat altă formă (vezi mai jos, 1.1.7.2.2.3.).

Pentru temele în diftong: *dyou-ei > Iouī și *e^wou-ei > houī, din nou forme de declinarea a III-a.

~~1.1.2.2.2.6.~~ Pentru a b l a t i v u l singular găsim, ca și la temele în -i- o formă analogică cu declinarea tematică: -ūd devenită -ū; atestări ale terminației -ūd: magistrātūd (511,13 Degr. SC Bacch.; litera finală seamănă cu un o), castūd¹⁾ (161 Degr., CIL I², 361, sec. III î.e.n., și 163 Degr., CIL I², 360, sec. II î.e.n.). Așadar: arctū,

1) Castus, -ūs 'ritual'.

nanū, domū (mult mai rar decât dubletul tematic domō; exemplul din Plaut, Mil., 126, ex hac domu face parte dintr-un vers interpolat), cantū, socrū; tema în -ū- are numai forma sue, după declinarea a III-a. Temele în diftong: diū reprezintă poate un vechi locativ 'zilei', interdiū 'în timpul zilei'; în epoca clasică, diū înseamnă 'mult timp', fără ca legătura între cele două sensuri să fie clară; după modelul celorlalte cazuri s-a creat și abl. Ioue pentru numele divinității. Scindarea temei fiind totală (se pot găsi origini i.-e. pentru ambele forme: diū ar reprezenta locativul cu desinența Ø, formă existentă în unele limbi, iar Ioue locativul cu desinența -i > lat. -e); în același fel, abl. boue reprezintă locativul i.-e. *gʷowi; forma bouid dintr-o lege sacră (505,6 Degr., OIL I², 366, Spoleto, în jurul anului 240 î.e.n.) ar putea reprezenta o trecere de la declinarea în -i- (există și nom. sg. bouis), de culoare dialectală.

1.1.7.2.2.7. S-a văzut că vechile forme de locativ au oferit flexiunii ablativul (poate și dativul scurt); în locul acestora, s-a introdus, ca la temele consonantice și în -i-, locativul tematic -i, care înlocuiește lărgirea -u-, nu i se adaugă: domī și humī sînt forme clasice, unicele conservate la acest tip flexionar.

1.1.7.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l plural i.-e. este în -*eu-es/-*ou-es ceea ce ar duce în latinește la -*ues > -*uis; dar o asemenea terminație ar fi total izolată, fapt care a dus, pe cât se pare, la eliminarea ei în favoarea formei -ūs, identice cu ablativul, proces similar cu cel petrecut la declinarea consonantică: arcūs, manūs, domūs, cantūs, socrūs. Tema în -ū, sūs, se aliniază la declinarea a III-a: suēs. Aceeași e situația temelor în diftong: tema *dyen- cu sensul 'zi' trece la temele în -ē-, fără urme ale temei în -u-, iar cu sensul 'zeu' la declinarea a III-a: Iouēs (rar) cu sensul 'statui ale lui Iupiter'; tema gʷou- are nom.pl. bouēs (dar gr. Βόες), după declinarea a III-a.

Neutrele au -a atașat la predesinențiala zero, ca la temele în -i- (gr. δάκρυα, dar δότεα din ^δδότεα): cornua, genua.

1.1.7.2.2.13. Pentru a c u z a t i v u l plural se pornește de la gradul predesinențial zero, la care se adaugă desinența -ns (cf. gr. (Creta) οὐόνς), deci -^{*}uns, de unde prin căderea nazalei și lungirea compensatorie a vocalei, -ūs: arcūs, manūs, domūs (și, după flexiunea tematică, domōs), cantūs, socrūs. Forme tematice apar și la alte cuvinte: atestări vechi: gradūs (437 Degr., CIL I², 817, Roma, 174 î.e.n.). Pentru temele trecute la declinarea a III-a, acuzativul este de asemenea identic cu nominativul: suūs, louēs, bouēs. Tot astfel și neutrele: cornua, genua.

1.1.7.2.2.14. Ca și la temele în -i-, pentru g e n i t i v u l plural se pornește de la gradul predesinențial zero la care se adaugă desinența -om; acțiunea disimilatoare a vocalei -u- din temă întârzie deschiderea la -um a desinenței; raritatea folosirii acestor forme cazuale nu se îngăduie să oferim exemple epigrafice pentru terminația așteptată -uom. Mai mult chiar, apar în texte (în versuri, începînd de la Vergiliu) forme monosilabice, -um: currum (Verg. Aen. 6, 653, sfîrșit de hexametrul), domum (Tac. Hist. 4, 1, ms. principal), exercitum (Mon. Ancyrr., 5, 29), manum (Verg. Aen. 7, 490) etc. Un loc aparte îl ocupă substantivul passus, care, ca unitate de măsură, intră în contexte cu debit rapid (genitivul e complement al numeralului mille, milia); de aceea forma passum apare mult mai frecvent și în texte mai vechi (Plaut., Men., 177, garantat de ritm, și Truc., 334, vers corupt, Lucilius, Cato etc.) decît celelalte forme în -um. Explicația la îndemînă e contracția celor două vocale omofone u. Cu toate acestea, există cîteva puncte de îndoială: (a) pe vremea lui Plaut, grupul -uo- nu devenise încă -u, și deci vocalele nu erau omofone; (b) rezultatul unei contracții este în general o vocală lungă, care, dacă fenomenul e recent, s-ar putea menține astfel și înaintea lui -m; or, în pasajul citat din Mon. Ancyrr.,

-u- nu are "apex", ceea ce poate duce la concluzia că vocala e scurtă; (c) nu există la nici o declinare un genitiv terminat în -om, la apariția textelor literare (exemplele Romanom, poumillionom, duonoro etc. sînt epigrafice). S-ar putea deci ca forma cu un singur -u să fie mult mai veche și introdusă în flexiune după modelul celorlalte declinări, iar forma -u- să fie o refacere analogică, bazată pe analiza efectuată de vorbitor și, mai ales, pe recomandările gramaticilor; o explicație etimologică (-u- > w, deci manwom > manom > manum, Palmer, Lat. Lang., 150 p.) nu ni se pare îndreptățită. Norma clasică rămîne totuși -uum : arcuum, manuum, domum (și domŏrum), cantum, socrum, suum, cornuum, genum (dar și tematic, ganuŏrum; atestările sînt numeric inegale, unele apar exclusiv la gramatici).

Temele în diftong au o situație neclară: *dyeu- cu sensul 'zi' trece la temele în -ē: diērum; în sensul 'zeu' apar foarte rar formele loum și louerum (cu cantitatea nedeterminabilă și cu existența dubioasă; amintite de Varro, Ling., 8,74); de la *g^wou-, norma cere boum (și bouom ?) care pot reprezenta (indirect, cum s-a văzut mai sus, i.-e. *g^wowom); apare de asemenea, de data aceasta în texte, bouerum (Cato, Agr., 62); unii (Leumann, p. 451) interpretează formele în -erum ca aparținînd declinării a V-a, deci louērum, bouērum, alții le atribuie declinării a III-a (după, de exemplu, anserum, ingerum); din cauza genului predominant feminin al declinării a V-a, care ar face dificilă atragerea celor două substantive masculine, sîntem înclinați către cea de a doua explicație.

1.1.7.2.2.15-17. D a t i v u l și a b l a t i v u l (și l o c a t i v u l) pornesc de la gradul predesinențial zero, la care se adaugă desinența atematică -*bhos, adădar, -ubus; după cum se știe, orice u urmat de o labială se pronunță ca un sunet intermediar între u și i (un fel de ü) cu tendința de a evolua spre -i; această tendință este sprijinită de terminația -ibus a declinării a III-a, cum pare să rezulte din faptul că într-o inscripție vasculară arhaică apare

forma trebibus de la tribus, deși în acea perioadă predomina -u- nu înaintea labialelor (302 Degr., CIL I², 398; din păcate data precisă și locul de găsim sînt necunoscute). Gramaticii recomandă folosirea terminației -ibus în toate cazurile în care nu există risc de confuzie cu un paronim de declinarea a III-a: arcubus de la arcus (arcibus de la arx), artubus de la artus (artibus de la ars), partubus de la partus (partibus de la pars). Dar aceiași gramatici (lista mărturiilor și atestărilor la Neue-Wagener, I, p. 549-560) constată, chiar în epoca clasică, și existența altor forme în -ubus, datorate, unele, unor cauze fonetice, disimilarea, de exemplu; altele se explică prin necesitatea marcării tipului flexionar, ceea ce permite vorbitorului identificarea mai ușoară a cuvîntului; se găsesc însă ezitări chiar și în cazurile unde există riscul unei confuzii: dacă de la acus și arcus dat. -abl. e consecvent acubus și arcubus, de la artus găsim, alături de artubus, și artibus (Lucr. 5, 1077); tot astfel: genubus (rar) și genibus, lacubus și lacibus, portubus și portibus, specubus și specibus, tribubus, cu unica excepție epigrafică amintită mai sus. Pentru celelalte, formele în -ibus sînt unice (cu excepții neglijabile). Pentru cuvintele luate ca model norma este: arcubus, manibus, domibus, cantibus, socribus (nu pare atestat, există însă nuribus), cornibus, genibus.

De la tema în -u-, forma așteptată subus este confirmată de metrică (Lucr. 5, 970), dar există, sub influența grupului majoritar, și subus (id. 6, 974 și 977); suibus, atestat de asemenea, se explică prin alinierea la declinarea a III-a.

Temele în diftong: singura formă a temei *dyeu- e diēbus, după declinarea a V-a; de la *g^wou- forma așteptată e būbus, alături de care găsim și bēbus, mai degrabă după bēs (Leumann, p. 357) decît pronunțare dialectală (Ernout).

O b s e r v a Ț i e. După cum am arătat la început, tipul în -u- (cu excepția lui sūs, bēs și lou-, respectiv diu-) constituie categoria școlă-

ră a declinării a IV-a; am arătat de asemenea că asupra acesteia se exercită presiunea declinării a II-a și am semnalat ezitățile cuvintelor luate ca model și unele exemple epigrafice; fluctuațiile sînt însă mult mai numeroase; ele afectează încă din perioada clasică numele de plante (ficus, laurus, pinus, quercus etc.), dar și termeni banali ca amul sau porticus și chiar derivatele verbale; permissus cu un dublet permissum, de exemplu, sau fructus, cu forme de declinare a II-a și a IV-a. Cu cît avansăm în timp, cu atît ezitățile devin mai frecvente și formele de declinare a II-a cîștigă teren (cf. și Neue-Wagener I, p.761-767).

1.1.2.2.3. Tabelul terminațiilor:

	M.F.	N.
S	N. <u>-u-s</u>	<u>-u</u> (?), <u>-ū</u>
i	V. <u>-u</u> ¹⁾ , <u>-u-s</u>	—
n	Ac. <u>-u-m</u>	<u>-u</u> (?), <u>-ū</u>
g	Gen. <u>*-eu-s / ou-s</u> > <u>-ūs</u>	
u	Dat. <u>*-eu-ei / ou-ei</u> > <u>-uī</u> (și <u>-ū</u>)	
l	Abl. <u>-ūd</u> > <u>-ū</u>	
a	L. <u>-ī</u>	—
r		
P	N.V. <u>*-eu-es / ou-es</u> ; înlocuit cu <u>ūs</u>	<u>-u-s</u>
l	Ac. <u>*-u-na</u> > <u>-ūs</u>	<u>-u-s</u>
u	Gen. <u>*-u-on</u> ²⁾ > <u>-um</u> (și <u>-um</u>)	
r	Dat, Abl. <u>*-u-bus</u> > <u>-ubus</u> , și <u>-ibus</u>	
a		
l		

1) Numai în Iu-piter

2) Mai verosimil decît -wom, după tipul i.-e. secundar.

1.1.7.2.4. Paradigmele latinei literare.1.1.7.2.4.1. Tipul comun:

	M.F.		N.
S	N.V. <u>arcus</u> m. <u>manus</u> f. <u>domus</u> f. <u>cantus</u> m. <u>cornu</u> (și -ū)		
i	Ac. <u>arcum</u> <u>manum</u> <u>domum</u> <u>cantum</u> <u>cornu</u> (și -ū)		
h	Gen. <u>arcūs</u> <u>manūs</u> <u>domūs</u> <u>cantūs</u> <u>cornūs</u>		
g		(și domi)	
u	Dat. <u>arcui</u> <u>manui</u> <u>domui</u> <u>cantui</u> <u>cornui</u> (și -ū)		
l		(și domo)	
a	Abl. <u>arcū</u> <u>manū</u> <u>domū</u> <u>cantū</u> <u>cornū</u>		
r		(și domo)	
P	L. — — — — —		
l	N.V. <u>arcūs</u> <u>manūs</u> <u>domūs</u> <u>cantūs</u> <u>cornūs</u>		
u	Ac. <u>arcūs</u> <u>manūs</u> <u>domūs</u> <u>cantūs</u> <u>cornūs</u>		
r	Gen. <u>arcuum</u> <u>manuum</u> <u>domuum</u> <u>cantium</u> <u>cornuum</u>		
a		(și domorum)	
l	Dat.Abl. <u>arcubus</u> <u>manibus</u> <u>domibus</u> <u>cantibus</u> <u>cornibus</u>		

1.1.8. Tema în -a- (-ā)1.1.8.0. Considerentele instructive didactice ale expunerii

după criteriile unitare mai degrabă decât comparația indo-europeană ne determină să acordăm un capitol aparte, în cadrul temelor în sonantă, tipului flexionar caracterizat prin tema în -ā- și grupat de gramaticii antici în "declinarea a V-a". Similare sunt și motivele plasării acestei declinări între cea în -u- și cea în -a- (-ā-): ca și declinarea în -u-, declinarea în -ā- și-a asimilat câteva teme în diftong (acestași cuvânt chiar, *dyeu-, are în latinește forme ale ambelor declinări: dīus și dīēs); ca și temele în -u-, cele în -ā- se află sub influența declinării în -i-, în timp ce declinarea în -a- a suferit o puternică influență a flexiunii tematice. Din punct de vedere indo-european, existența flexiunii în -ā- este îndoielnică: Brugmann (*Grundriss*, II, 1, p. 220-223) o descrie pe baze latinei și a limbilor baltice și slave, Meillet o discută ca o variantă a temelor în -yā-, alții îi negă realitatea (cf. discuția și bibliografia mai veche la O. Szemerényi, KZ, 73,

1956, p. 167-170). Intr-adevăr, apropierea dintre limbile baltice și latină par să rezulte din inovații paralele (cf. J. Kurylowicz, BSL, 61, 1966, 1, p. 13-20), astfel încât trebuie să considerăm flexiunea în -ē- drept o creație a limbilor italice, în parte chiar a latinei. O creație care n-a ajuns niciodată la o sistematizare coerentă: nu numai că cele mai multe substantive ale acestei declinări sînt defective, dar înseși formele cazuale sînt incerte. În asemenea condiții, e ușor de înțeles că tipul, incomplet încheiat, s-a destrămat cu timpul, nelăsînd decît neînsemnate vestigii în limbile romanice (vezi mai jos, p. 156).

1.1.8.1. Declinarea a V-a latină este, după cum am văzut, neunitară și, dacă se poate spune astfel, neetimologică. Ea provine din reunirea cîtorva categorii de cuvinte care au în comun elementul -ē-, de proveniență diferită, menținut la majoritatea cazurilor gramaticale (facem această precizare pentru a atrage atenția asupra deosebirii față de tipul sēdēs, intrat în declinarea temelor în -ī-):

(1) Un număr de f e m i n i n e în care -ē- se comportă ca o lărgire a unei rădăcini terminate în consoană: singura formație clară (și fără - sau cu neînsemnate - forme de declinarea a III-a) e fidēs (gen. fidēī, cf. fidō) 'credință, încredere etc.'; formația este paralelă cu tipul sēdēs, descris mai sus, 1.1.5.1.(7) (pentru care există chiar un ablativ sēdē); spēs (gen. spēī; poate cuvînt radical "spe₁-s; datorită pluralului spērēs și a verbului spērō se consideră că ar putea fi vorba și de o temă în -s; cf. însă uis -uirēs, unde etimologia în -ī- e neîndoielnică) 'speranță'; înainte de încadrarea lor la formele în -ī-, famēs (vechi gen. famī, abl. famē) 'foame' și plebēs (vechi gen. plebī, plebei ?) 'plebe' au forme în -ē-.

(2) Cîteva vechi abstracte verbale f e m i n i n e în -iē-, sufix neproductiv în momentul apariției textelor (cu excepția unor formații analogice izolate); la unele forme cazuale prezintă dublete în -a (declinarea I): aciēs (gen. -āī¹⁾, cf. accō) 'ascuțit',

¹⁾ Dăm forma "normată" a genitivului, care e departe de a fi unică; la unele cuvinte, genitivul nu apare în texte.

alluviēs (-ēī, și colluviēs, dilluviēs, illuviēs, proluviēs etc., cf. lauō, -luō) 'revărsare', congeries (-ēī, cf. congerō) 'grămadă', effigiēs (-ēī, cf. effingō) 'imagine', faciēs (-ēī, cf. faciō) 'față', maciēs (-ēī, cf. maceō 'a fi slab') 'slăbiciune', perniciēs (-ēī, cf. necō) 'primejdie etc.', prōgeniēs (-ei, cf. prōgignō) 'descendență', rabiēs (-ēī, cf. rabere) 'turbare', scabiēs (-ēī, cf. scabō) 'rîie, etc.', seriēs (-ēī, cf. serō) 'șir' etc. Aici se pot adăuga câteva cuvinte izolate: cariēs (-ēī) 'putregai', glaciēs (-ēī, cf. gelu) 'gheață', saniēs (-ēī) 'sînge (care se scurge din răni)'.

(3) Abstracte denominative feminine în -iā- și, mai ales, în -itiē-, de asemenea cu dublete în -(it)ia (chiar și la nominativ; formele în -ē- nu constituie paradigme complete: lipsește la aproape toate genitivul singular - deși e indicat, pentru identificarea declinării, în dicționare și la gramaticii antici -, pluralele sînt rare); sufixul este (alături de dubletul în -(it)ia) productiv în momentul apariției textelor: barbariēs (ac. -em) 'incultură etc.', intemperiēs (ac. -em, abl. -ē, ac.pl. -ēs) 'vreme rea etc.', materiēs (ac. -em, abl. -ē, ac.pl. -ēs, abl.pl. -ēbus, de la māter 'trunchi de arbore') 'material etc.', pauperiēs (ac. -em, dat. -ei, abl. -ē; fără dublet în -ia, dar paupertas) 'sărăcie'; avaritiēs (abl. -ē) 'lăcomie', dūritiēs (ac. -em, abl. -ē, nom.ac.pl. -ēs), 'duritate', munditiēs (ac. -em, abl. -ē) 'curățenie', planitiēs (n-am putut stabili lista formelor) 'întindere, cîmpie'; izolate: caesariēs (gen. -ei etc., fără pl.) 'plete', māceriēs (ac. -em, abl. -ē) 'zid, împrejurare etc.'.

(4) Două teme în diftong, aliniate la această flexiune: masculinul (și femininul¹⁾) diēs (-ēī, din *dyeu-)

1) Ca forță activă, diēs are genul natural masculin (era, de altfel, temă în -eu); intrînd într-o flexiune cu totalitatea substantivelor feminine și constituind un cuplu antonimic cu femininul nox și un cuplu sinonimic cu lux, diēs a început să ezite între cele două genuri (cf. Lex repēt. CIL 1² 563, 63; ubi e a d i e s uenit q u o d i e ...; cf. și Cicero Dom. 45, fără îndoielă referire la vechile texte de legi: producta die, quo die), masculinul predominînd; femininul se extinde mai ales în situațiile în care genul natural exercita o presiune mai mică: sensul 'zi (în calendar, termen fixat)'.

'si' (compusul meridiŭs e masculin) și f e m i n i n u l rās (rēi, din *rēi < *re₂i, cf. skr. ved. rayis, gen. rayas, așadar la origine o temă în -i- de la rădăcină re₂; "diftonful lung" ēi devenind în lat. ē, se ajunge la un acuzativ *rēm¹), de unde, ca și la diēm, încadrarea cuvântului la temele în -ē-) 'lucru'. Numai aceste cuvinte au paradigma completă în epoca clasică.

(5) O temă în -ti-, care, prin sincoparea lui -i de la nominativ, dobîndește o secvență finală -ŕs: (re)quiŭs 'liniște, odihnă'; dar în timp ce quiŭs se menține, cu puține excepții (abl. quiŭ), la declinarea a III-a (gen. quiŭtis), requiŭs are ac. requiem, gen. dat. requiŭ(i) abl. requiŭ²).

1.1.8.2.1. Fiind vorba de un grup hibrid și constituit recent, nu există o regularitate a a l t e r n a n ț e l o r, cea între ē și e fiind în general determinată de sunetul următor.

1.1.8.2.2. D e s i n e n ț e l e cazuale prezintă mari fluctuații, și nu numai datorită amestecului cu declinarea în -a: ele suferă și influențele acestora, unele forme fiind concurente cu desinențele vechi (în măsura în care poate fi vorba de așa ceva), atematisce; de asemenea, evoluția fonetică a desinențelor noi, contactul lor cu -ē- al temei, provoacă perturbări care fac ca nici vorbitorii, nici gramaticii antici să nu poată urma o normă clară³⁾. Dacă adăugăm la aceasta incertitudinea tradiției manuscrise în mărturiile gramaticilor, gradul de libertate de care se bucură poezii pentru necesitatea metrică,

1) Altă formulă posibilă (dacă, însă admitem caracterul original al transformării -i- -e- la acuzativ: *re₂i-m > *rē-em > rēm > rem.

2) După A. Meillet, Ernout-Meillet, s.u., quiŭ ar reprezenta totuși o formă veche.

3) Quintilian, 1,6,26 mărturisește că nu știe care e genitivul singular al cuvântului progenies și pluralul lui spee. Plinius, Nat. 35,90, evită genitivul lui facies, înlocuindu-l cu o construcție prepozițională: partes de facie. O mărturie importantă pentru incertitudinile deell.ării, ca și ale tradiției manuscrise, oferă Gellius, 9,14, aducînd și exemple necunoscute prin tradiție directă; textul este însă deseori nesigur.

avem o imagine a imposibilității de a da o descriere unitară acestei declinări. Formele recomandate de gramaticile școlare reprezintă o sinteză simplificată (în sensul clarității și al promovării formelor analogice) a informațiilor și normelor propuse de gramaticii Antichității tirzii.

1.1.8.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular primește desinența -s, adăugată temei -ē: fidēs, faciēs; pentru nominativul, analogic după vechea formă de acuzativ, diēs, rēs, vezi mai sus, 1.1.8.1.(5); pentru originea nominativului quiēs, requiēs, 1.1.8.1.(6).

1.1.8.2.2.2. V o c a t i v u l este identic cu nominativul: fidēs (Plaut, Aul., 608 etc.), diēs (Mart., 12, 60, 1).

1.1.8.2.2.3. A c u z a t i v u l primește desinența -m, care scurtează vocala -ē: fidem, faciem; după cum s-a arătat mai sus (1.1.7.2.2.3., 1.1.8.1.(5)), acuzativele dīem și rēm sînt etimologice; acuzativul requiem pare a fi o formație analogică după nominativ (quiēs are numai ac. quīetem după declinarea a III-a).

1.1.8.2.2.4. G e n i t i v u l este mult mai rar atestat decît nominativul și acuzativul, quasi-totalitatea abstractelor denominative în -(it)-iēs avînd genitivul după declinarea I. Multiplicitatea formelor, atestate în texte sau amintite de gramatici, poate fi redusă la două tipuri principale: (1) desinența atematică -es se atasează temei în -ē, obținîndu-se astfel forme terminate în -ēs (< *ees); atestările poetice au o oarecare valoare, deoarece genitivele în -ēs au o silabă în minus față de -ēi, dar sînt metric echivalente cu dubletele -ae, de declinarea I, și cu pronunțarea monosilabică -ei, bineînțeles în afara situațiilor în care acestea din urmă ar fi în hiat cu cuvîntul următor, și deci supuse eliziei. Atestările sînt însă extrem de rare și se poate naște bănuiala unui fals arhaism, după genitivele în -ēs ale declinării I irabīēs (Lucr., 4, 1083, înaintea unui cuvînt începînd cu o vocală), este, de fapt, unicul exemplu în versuri, în afara celor invocate de Gellius, în capitolul amintit mai sus: faciēs (Quadrigarius, fr. 10 b Peter), diēs (Enn., Ann., 413, Cicero, Sest., 28, Verg., Georg., 1, 208; la ultimele pasaje, mss. autorilor citați

au alte forme); (2) o desinență analogică -ī-, provenită de la declinarea tematică, fără îndoială, însă, prin intermediul declinării în -a-; după -āī a acestora (vezi mai jos 1.1.9.2.2.4.) s-a constituit un genitiv în -ēī, recomandat de gramatici pentru ansamblul declinării și prezent în texte: fidēī, faciēī, diēī, reī. Secvența a două vocale lungi este, cum se știe, instabilă în latinește iar fazele evoluției sint: -eī > -ei > -ē (închis) > -ī. Textele și chiar mărturiile gramaticilor ne oferă toate aceste forme, inegal repartizate și cu variante manuscrise, ceea ce ne împiedică de multe ori să reconstituim forma originară: (a) -eī apare, mai cu seamă pentru fideī (regula s-ar formula "pentru cuvintele în care -ē e precedat de o consoană"¹⁾), la poeții dactilici din perioada imperială (începînd de la Manilius), în timp ce pentru cuvintele în -iē-, genitivele în -iēī se mențin mai multă vreme (și sint considerate "normă"); cu toate acestea, chiar Plaut are, la afirmat de senar iambic, reī (forma reī predomină însă); faza următoare, diftongul -ei, e relativ bine atestată și asigurată de ritmul versurilor, numai că este metric echivalentă cu formele în -ē și -ī, de asemenea atestate în numeroase texte; manuscrisele au la același text variantele diēī, diē și diī, de exemplu; a patra fază, -ē are o situație mai complicată: în primul rînd originea ei nu e neapărat fonetică, ea putînd fi născută și din necesitatea de a diferenția genitivul de dativ (formele diē, speciē sint, de altfel, recomandate de Caesar, ap. Gell., 9,14,25; or, argumentele lui Caesar nu pot fi decît din domeniul analogiei și nu pot nicidecum reflecta o tendință de arhaizare); în al doilea rînd, declinarea a V-a ar fi unica în care faza -ē să fi supraviețuit epocii arhaice; de aici, diferite încercări de explicație (A.Burger, REL, 10,1932, p.373-381, de exemplu, crede că Caesar se gîndea la -ae, și nu la -ē, pentru speciē și la diēī pentru diē); se poate pune chiar întrebarea dacă forma avea o existență reală

1) Regula e formulată de Charisius, p.69,10-14 Barwick, cu exemplele speī, reī, fideī, și este considerată normă, cel puțin pentru epoca imperială.

și nu era o invenție a gramaticilor, care nu puteau explica prezența în versuri a formelor cu diftongul -ei¹⁾; totuși atestări există chiar și în afara pasajelor citate de Gellius. Ultima fază, cea în -ī, e confirmată epigrafic (fidi CIL, II, 5042, dii CIL, III, 12036), iar Gellius, loc. cit., aduce ca exemple: faciī, femiī, prōgeniī, acīī, perniciī, speciī, luxuriī. Limba literară se decisese însă, începînd din secolul al II-lea, pentru formele -ēī (quod nunc propter rationem grammaticeam 'faciei' dicitur, Gell., 9.14, 2). Pentru cuvintele urmărite de noi în mod special, norma este așadar (cu excepții inevitabile): fideī, faciēī, diciēī, reī.

1.1.8.2.2.5. Complicată este și situația d a t i v u l u i, și mai rar atestat decît genitivul. La tema în -ō se adaugă desinența de dativ -ei, dar nu există nici o dovadă că formarea dativului a avut loc într-o fază veche și că nu e, de fapt, rezultatul unei amenajări relativ recente; rezultatul unei secvențe -ōei poate fi, prin contractia -ē-, -ēī (diftong lung), de unde se poate ajunge fie la -ē (cf. -ē al declinării a II-a), fie la un diftong scurt -ei (cf. -ae al declinării I) devenit, la rîndul său, -ī; dacă pornim de la o atașare mai recentă a desinenței, rezultatul e oarecum similar: -ōei > -ēī > -ei > -ī, deci o totală omonimie cu genitivul. Toate aceste forme sînt atestate, numai că, spre deosebire de genitiv, formele în diftong sînt predominante (din cauza echivalenței metrice, aceste forme sînt scrise și -ē, -ī în textele poetice), iar cele în -ēī aproape absente. Cîteva exemple (despre rēa, vezi mai jos): diciē, Plaut., Amph., 276, sfîrșit de septenar trohaic; formă citată de Servius, Georg., I, 208; manuscrisale plautine au însă diciē ca și la v. 546, sfîrșit de senar iambic), fideē (14 Dagr., CIL I², 369, Pasaro, prima jumătate a sec. II î.e.n.; Hor., Sat., I, 3, 95), speī (Seneca, Phaedra, 131, sfîrșit de senar; și epigrafic, cu "i longa"), diciēī (poate dativ la Manilius, 5, 699); formele din scrierile în proză (aciei, pauperiei) nu dau indica-

1) Se știe că diftongul ei are o existență periferică în latina clasică: interjecții, dein(de).

ții asupra pronunțării; cele în -(i)ī sînt atestate epigrafic (fidī) și amintite de gramatici (Gell., 9,14,24: faciī). Tema în diftong (de fapt în -ī-), rēs, poate avea o istorie independentă, deoarece aici formele pot fi moștenite: *rē₁-ī-ei (cf. skr. rāyā) > *rēei > rei; scandarea monosilabică este singura atestată la Plaut (ei poate fi elidat, Amph., 674, sau scurtat, Mer., 987); necesitatea clarității analizei face ca acest -ei să nu se scrie niciodată -ī, ba chiar, prin analogie cu genitivul, să devină disilab: rēī (Lucr., 1,688; 2,236), reī (Hor., Carm., 3,24,64). Se poate observa din aceste exemple că tendința dominantă este aceea de a unifica formele de dativ cu cele ale genitivului (intocmai ca la decl.I, care constituie modelul permanent al celei de a V-a); această tendință a devenit, pe cît se pare, norma gramaticală; realitatea vorbită pare a fi însă, în perioada clasică, pronunțarea ca diftong (cel puțin la rei și speī) și ca -ī a terminației (cf. Leumann, p.447); nu trebuie uitat că la abstractele cu nominativul -iēs, cele mai multe dative sînt în -iae, nu -iei).

1.1.8.2.2.6. Ca la toate temele terminate în vocală, a b l a t i v u l temelor în -ē- a suferit influența declinării tematice: vom găsi așadar -ēd > -ē; prima formă se găsește în legea sacră de la Spoleto (506, lo Degr., CIL I², p.832, din jurul anului 240 î.e.n.): diēd (dar, în aceeași inscripție, r. 8, diē; alte forme în -d, evident arhaizante, se găsesc pe aceeași piatră, din care amintim bouid), cu paralela faliscă foied 'hodie'. Formele în -ē sînt cele banale, confirmate de metrică: fide, faciē, ape, diē; ablativul lui rēs provine din instrumental: *rēe > re (forma ree din epitaful metric 793 Degr., CIL I², 1221, începutul secolului I î.e.n., indică lungimea vocalei).

1.1.8.2.2.7. L o c a t i v u l nu e atestat decît pentru diēs în prīdiē, quintī diē, cottīdiē și e, cum se observă, identic cu ablativul; nu ni se pare necesară postularea (Kent, p.54) unui vechi locativ *diē-i de unde, prin tratamentul diftongului lung, diē.

1.1.8.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l (și v o c a t i v u l) plural se termină în -es, fie că provine din -ē- și desinența

-*es, fie că e rezultatul analogiei cu acuzativul, puține sînt cuvintele care posedă efectiv un nom.pl.: aciēs, faciēs, fidēs, glaciēs, speciēs, spēs (cu vocativul atestat), diēs și rēs (acesta din urmă poate moștenit, ca temele în -i-, din *re₁yes > *rēyes > rēs).

O b s e r v a Ț i e. Pe lângă spēs, atestat de la Plaut, Bacch. 370, apare, după modelul ufa - ufrēs, o flexiune în -g-, spērēs (de la Ennius, Ann., 429, citat însă ca o curiozitate de Festus 446,15 Lindsay).

1.1.8.2.2.13. Pentru a c u z a t i v u l plural, dată fiind originea analogică a tipului flexionar, aproape că nu e nevoie să pornim de la -*ē-ns pentru a ajunge la -ēs, care va fi fost format de la început fără elementul nazal (numai pentru rēs poate fi vorba de o moștenire i.-e.: *re₁yps > *rēyens > *rēes > rēs; dar, ca temă în -i-, ar fi fost mai degrabă de așteptat re₁i-ns > *re₁is, formă inexistentă; așadar explicația analogică pare de preferat celei etimologice). Atestările se limitează la cuvintele pentru care există și nom.pl.: aciēs, faciēs, fidēs, glaciēs, spēs (și apērēs), speciēs, diēs, și rēs¹⁾.

1.1.8.2.2.14. G e n i t i v u l plural se termină în -ērūm (după -ārūm al declinării I; nu e necesară postularea formei fără rotacism -*ēsom); folosirea acestui caz e limitată: Cicero (Top. 30) atestă inexistența formei speciērūm; pe lângă rērūm și diērūm, vechi (prima de la Plaut, a doua de la Cato), nu se găsește decît faciērūm (Cato, Orationes, fr. 98 Malcovati, citat de Priscian tocmai pentru această formă de genitiv "secundum analogiam"); spērūm, glaciērūm, speciērūm apar izolat în literatura tîrzie (ultimul chiar de la Apuleius).

O b s e r v a Ț i e. Formele "așteptate" în -eum nu există decît la unii gramatici și pro-
vin, fără îndoială, din imaginația lor (mărtu-

1) Datele au fost completate cu ajutorul Thes.L.L.

riile la Neue-Wagener, I, p.576-577; majoritatea gramaticilor afirmă însă inexistența acestor forme).

1.1.8.2.2.15-17. Paralelă în privința utilizării este

situația d a t i v u l u i și a b l a t i c u l u i plural. Formele provin însă de la declinarea atematică: -ēbus (eventual, dar fără necesitate, din ^{*}-ēbhos); sînt obișnuite numai diēbus și rēbus, atestate de la Plaut. Pasajul citat din Topicele lui Cicero constată inexistența lui speciēbus; cu toate acestea, chiar speciēbus apare de la Apuleius, faciēbus în Vulgata, aciēbus, superficiēbus, prōgeniēbus în alte texte tirzii.

1.1.8.2.3. În măsura în care se poate pune ordine în acest material inform, tabelul recapitulativ al terminațiilor s-ar prezenta astfel (ne limităm la formele acceptate de normă):

	Sg.	Pl.
N.V.	<u>-ēs</u>	<u>-ēs</u>
Ac.	<u>-em</u>	<u>-ēs</u>
Gen.	<u>-ēs</u> (?) și <u>ēī</u> sau <u>-ē</u>	<u>-erum</u>
Dat.	<u>-ei</u> și <u>ēī</u>	<u>-ēbus</u>
Abl.	<u>-ē</u>	<u>-ēbus</u>
Loc.	<u>-ē</u>	---

1.1.8.2.4. Paradigmele latinei literare

(cu inevitabile simplificări):

S I n g u l a r	N.V.	<u>fidēs</u>	<u>faciēs</u>	<u>diēs</u>	<u>rēs</u>
	Ac.	<u>fidem</u>	<u>faciem</u>	<u>diem</u>	<u>rem</u>
	Gen.	<u>fidēī</u>	<u>faciēī</u>	<u>diēī</u>	<u>rēī</u>
	Dat.	<u>fidēi</u> și <u>fidēī</u>	<u>faciēi</u> și <u>faciēī</u>	<u>diēi</u>	<u>rēi</u> și <u>rēī</u>
	Abl.	<u>fidē</u>	<u>faciē</u>	<u>diē</u>	<u>rē</u>
	Loc.	—	—	<u>diē</u>	—

P l u r a l	N.V.Ac.	<u>fidēs</u>	<u>faciēs</u>	<u>diēs</u>	<u>rēs</u>
	Geni.	_____	<u>faciērum</u>	<u>diērum</u>	<u>rērum</u>
	Dat.Abl.		<u>faciēbus</u>	<u>diēbus</u>	<u>rēbus</u>

1.1.9. Teme în -a₂ (-a-)

1.1.9.0. Am formulat cu intenție titlul acestui capitol

în mod diferit de felul cum poate fi găsit în manualele curente, unde se vorbește de teme în -ā-. Deoarece ne-am ocupat de teme în -i- sau -u-, și nu de teme în -ei- sau -eu-, deși la unele cazuri (gen. și dat. sg.) tema este în diftong, vom utiliza același tip de denumire (-a = -a₂, nu -ā = -ea₂) și la declinarea I, pe care o discutăm acum, aceasta cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de alte limbi indo-europene, latina nu are nici o urmă de -ā la nominativul singular, deci declinarea în -a- se comportă întocmai ca cea în -i- sau -u- (exceptându-se faptul că nominativul nu e sigmatic).

Comparația indo-europeană nu permite reconstituirea unei flexiuni unice; se constată existența a două tipuri, unul majoritar, fără alternanță, în -ā- (-ea₂-) la toate cazurile, al doilea, minoritar, redus practic la sufixul -ya (-ye₂)¹⁾, cu alternanța -a- / -ā- (-a₂- / -ea₂-); gradele alternanței sînt repartizate întocmai ca la temele terminate în sonantele i și u (nom., voc., ec. sg. gradul 0, gen., dat. sg. gradul 2; gradul celorlalte cazuri nu e clar). În greacă cele două tipuri sînt bine reprezentate și net distinse: pentru tipul majoritar, modelul ἡμέρα (gen. ἡμέρας), τιμή (gen. τιμῆς), iar pentru tipul minoritar, modelul ἰσθμια (< -³dya; gen. ἰσθμιάς), ἀλθηια (< -³esya; gen. ἀλθηιάς), πότνια (gen. πότνιας).

Nimic nu ne interzice presupunerea că tipul minoritar reprezintă flexiunea originală, iar abolirea alternanței, generalizarea la toate cazuri-

1) Statutul epitetelor grecești (homerice) de tipul εὐρύπλοια, αἰχμητά, ἱππότα etc. este neclar; cf. E. Schwyzer, Gr. Gramm., I, p. 560; P. Chantraine, Grammaire homérique, I, p. 199.

le a vocalei -a-, s-a produs după ce secvența aa devenise a și, deci întreaga declinare își pierduse claritatea legăturilor cu formele atematiche. Această detașare de tipul atematic a permis apropierea declinării în -a- de cea tematică, terminată tot în vocală. Pe de altă parte, nu ni se pare interzisă nici presupunerea că latina continuă o stare de lucruri arhaică (vom discuta detaliile la fiecare caz în parte).

1.1.9.1. Grupul cuprinde:

(1) Un număr important de **f e m i n i n e** neanalizabile (sau aflindu-se într-o relație de derivare neproductivă), moștenite din indo-europeană sau împrumutate (cele mai multe cu frecvență ridicată): aqua 'apă', āra 'altar', barba 'barbă', coxa 'coapsă', sold, gutta 'picătură', lingua 'limbă', lūna (cf. lūx) 'lună', mola (cf. molō) 'rișniță, moară', opera (cf. opus) 'muncă', palma 'palmă', ripa 'mal', rota 'roată', terra 'pământ', toga (cf. tegō) 'togă', uacca 'vacă', uia 'drum', unda 'apă' (curgătoare); amphora (gr. ἀμφορεύς) 'amforă', aura (gr. αὔρα) 'aer (în mișcare), adiere', causa 'cauză, proces', coma (gr. κόμη) 'plete', e(h)orda (gr. χορδή) 'coardă', fenestra 'fereastră', harēna 'nisip', malua 'nalbă', petra (gr. πέτρα) 'stincă', rosa 'trandafir' etc. Putem include aici câteva formații regresive postverbale: statua 'statuie', pugna 'luptă'.

Din același grup morfologic fac parte și substantivele cu genul natural **m a s c u l i n** (nume de bărbați și etnonime, nume de indeletniciri bărbătești): Geta 'get', Persa 'persan' (după gr. Ἰέρης, Πέρης), nauta (după gr. ναύτης) 'corăbier', poeta (după gr. ποιητής) 'poet', scriba 'scrib', scurra 'civil, bufon etc. etc.', uerna 'sclav (născut în oasă)' etc.

O b s e r v a Ț i i. (1) **Cognomina** provenite din apelative feminine sînt, se înțelege, masculine (ca și celelalte nume de bărbați aparținînd decl. I): Bestia 'animal', Caligula 'un fel

(da 22/985 face 6

de încălțăminte', Dolăbella 'topor (diminutiv)',
Scrofa 'scroafă' etc.

(b) Au gen între ezitant m a s c u l i n și
f e m i n i n oțeva nume de munți, rîuri și
vînturi, atrase de apelativele mons, fluuius,
uentus și de majoritatea denumirilor acestor
categorii (de declinarea a II-a sau a IV-a):
Aetna, Oeta (majoritatea atestărilor este însă
feminină); Albula, Bagrada, Garumna, Mosella, Sa-
quana¹⁷, la care se adaugă Adria, Htesiae, Orni-
thiae, Cf., pentru liste și atestări, Neue-Wa-
gener, I, p.953-960.

(2) Derivate cu sufixe lexice, productive, cu genul gra-
matical f e m i n i n :

(a) Abstracte (și colective) deverbative și denominative
în -tūra: cultūra (de la colō) 'cultivare', nătura (de la nāscor) 'naș-
tere, natură etc.'; -ia: audăcia (de la audax) 'îndrăzneală', colonia
(de la colōnus) 'așezare urbană de cetățeni romani', militia (de la
miles) 'militărie etc.', sapientia (de la sapiens) 'înțelepciune'; -itia
amicitia (de la amicus) 'prietenie', laetitia (de la laetus) 'bucurie'¹⁾;
-mōnia: sagrimōnia (de la sager) 'supărare'; -ila: sautela (de la caueō)
'precauție', loquela (de la loquor) 'fel de a vorbi'.

(b) nume de locuri pentru exercitarea unei îndeletniciri
sau îndeletnicirea însăși: -ina: disciplina (de la discipulus) 'învățăm-
tură', figlina (de la figulus) 'atelierul olarului', medicina (de la
medicus) 'medicină etc.'.

(c) nume de instrument: dolăbra (de la dolō) 'topor',
illicebrae (de la illiciō) 'farmec'.

1) Sufixe -ia și -itia au dublete în -iē-, vezi mai sus
1.1.8.1.(3).

(3) Derivate cu sufixe morfolexicale servind la formarea femininelor: -a: dea (de la deus) 'zeiță', equa (de la equus) 'iapă', liberta (de la libertus) 'libertă'; -ia: auia (de la auus) 'bunică'; -ina: gallina (de la gallus) 'găină', rēgina (de la rēx) 'regină'.¹⁾ Trebuie adăugate aici diminutivele feminine de la substantive feminine sau cele unde sufixul diminutival e un mijloc al motiunii: corōlla (de la corōna) 'coroană, buchet', puella (de la puer) 'fată'.

(4) Adjective (sau participii) substantivate în formă feminină: fossa (ac. causa, de la fossus) 'șanț', offensa (de la offensus) 'jignire', repulsa (de la repulsus) 'cădere la alegeri', porcina (ac. caro) 'carne de porc'.

(5) Substantive compuse, avînd elementul al doilea de origine verbală; denumînd în majoritatea lor persoane care exercită profesii bărbătești sau care fac parte din categorii formate din bărbați, genul natural al acestor substantive este m a s c u l i n (cînd e totuși necesară utilizarea cuvîntului cu referire la femei se recurge la determinarea prin adjective în formă feminină): agricola (colō) 'agricultor', icola (colō) 'locuitor', ponnus (uiuō) 'caspete', indigena (gignō) 'băstinaș', lapicida (caedo) 'gravor în piatră', aduena (ueniō) 'străin'; multe compuse sînt poetice (deseori cu modele grecești cunoscutе, m a s c u l i n e în -ης), chiar de moment (în special la Plaut²⁾): Troiusena (gr. -γένης) 'descendent al Troiei', caeli-colas 'locuitori ai cerului', lēgirupa 'încălător al legii', latē-bricola 'locuitor al ascunșișurilor' etc.

1.1.9.2.1. A l t e r n a n ța cantitativă a/a care opune abl.sg., ac. și gen.pl. nominativului și acuzativului sg. ar putea,

1) Direcția raportului de derivare nu e totdeauna stabilită cu certitudine: capra, de exemplu, pare a fi anterior lui asper; esențialul e crearea unor cupluri cu derivare olară.

2) Cf. și I. Fischer, St Cl ,13,1971,p.73-77. Plaut creează și hibrade latino-grecești: flagitriba (gr. τοῖβω 'a freca', cu compuși în -τοῖβης) 'frecat de bloc'; cf. și S. Witkowski, De uocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos, Cracovia, 1892.

cum am arătat mai sus, reprezenta parțial vechea alternanță e/ə (în cazul nostru eə₂/ə₂) a flexiunii atematicice; ar putea fi însă și rezultatul unor procese fonetice și analogice petrecute în preistoria recentă a limbii latine.

1.1.9.2.2. Rezultanta latină a secvenței eə₂ și a sonanței ə₂ fiind vocala a (spre deosebire de i și u care-și mențin statutul de sonantă), e de așteptat ca d e s i n e n ț e l e care încep cu o vocală să sufere contracția cu vocala -a- a temei; de aici unele neclarități ale analizei (care, în fond, nu-l jenează pe vorbitor), dar și omonimii înăuntrul acestui tip flexionar sau cu flexiunea tematică, acestea nu lipsite de consecințe.

1.1.9.2.2.1. Spre deosebire de temele în -i- sau -u-, dar în concordanță cu temele în lichidă sau -n-, desinența n o m i n a t i v u l u i singular este g, fapt care rezultă din comparația indo-europeană (exemplele le vom da mai jos).

O b s e r v a Ț i e. Pentru masculinele acestei declinări, numai greaca (și nici măcar toate dialectele ei, cf. P.Chantraine, Morphologie, p. 54) utilizează desinența -s a flexiunii tematice masculine. Există două exemple latine cu aceeași desinență, hostiaspas 'hostium captor' și pāricidas, dublet al lui pāricīda 'asasin', ambele citate de Festus (91, 15 și 247, 24 Lindsay), primul fără indicarea sursei, cel de al doilea dintr-o lege a regelui Numa Pompilius. Este verosimil să avem a face aici cu un proces similar celui din grecește, și nu cu o influență greacă (cantitatea lui -a- e necunoscută; discutarea altor ipoteze la Leumann, p.281). Explicația prin greacă ar putea fi reținută pentru numele Cottas din milliariul sicilian

(deci dintr-un teritoriu elenofon) al lui (C.?) Aurelius Cotta (1277 Degr., mijlocul secolului III ?) și pentru Senecas, la Pompei (CIL, IV, 4418), unde se găsesc câteva nume grecești (în transcripția latină) terminate în -as (Väänänen, Inscr. Pomp., p.83).

Dificultatea istorică esențială o constituie însă cantitatea vocalei -a. După cum am arătat în paragraful introductiv, toate limbile indo-europene, inclusiv cele italice, prezintă la nominativ -ā sau descendenței ai acestei vocale: osc. touta și ^{to}/_{to} 'ciuitas', v i u 'uia'¹⁾, umbr. m u t a și m u t u 'multa'²⁾, skr. asvā 'iapă', gr. ἡερά și τιμή etc. Numai temele în -^{ya} (-^{ya}₂) au vocala scurtă: gr. ἰρνεῖα : πότνια etc.; în skr. ^{ya}₂ devine -^{yī}, de unde -ī: dēvi 'zeiță' sau pātnī 'stăpîină' corespondentul gr.

πότνια. Limba latină are numai -a. Dacă pornim de la ideea că această formă este cea originală, trebuie explicat raportul cu situația din oscă și umbriană, care, în perioada comunității lor preistorice, aveau -ā; nu ne numărăm printre aceia care resping ipoteza unității italice și deci refuză orice valoare probantă pentru preistoria latinei a faptelor osco-umbriene; dar putem admite că în aceste limbi a avut loc o extindere la nominativ a vocalei lungi, într-un moment ulterior separării de grupul latino-falisc. Dacă, însă, pornim de la ideea vocalismului original lung, vocala scurtă latină trebuie explicată. Mai mulți factori au putut să determine scurtarea: (a) influența tipului -^{ya} (> lat. -ia); (b) influența vocativului, unde -a e vechi (vezi mai jos); (c) influența acuzativului, unde -a scurta oricum vocala precedentă; (d) influența cuvintelor de (ipotetică) structură iambică: ^{ya}toga devenea, prin "scurtarea iambică", toga. Nu e vorba aici de alegerea unei

1) Existența între -a și -o arată că era vorba de un sunet intermediar de tipul magh. a, sued. ä. Cf. I. Fischer, Un problème de phonologie osque; le statut de -o issu de -a, RRL;20,1975, p.487-489.

2) Realitate fonetică similară celei din oscă.

explicații: toate au putut contribui la scurtare, dacă o asemenea scurtare a avut loc într-adevăr (dubii despre valabilitatea explicațiilor, la Leumann, p.418).

O b s e r v a Ț i e. Exemplele de -a reunite de Neue-Wagener I, p.7-9, sînt neconcludente, deoarece pornesc în mare măsură de la scandarea versului saturnian. Singurul exemplu de cuvînt latin cu -a (cele grecești reproduc fonetismul grecesc, Phaedra la Ovidiu, Rem., 743) pare a fi: et densis aquila pennis obnixa uolabat (Ennius, Ann., 147); poziția la cezură explică însă lungirea (de fapt, indiferența la cantitate).

1.1.9.2.2.2. **V o c a t i v u l** singular are de asemenea desinența -g, dar, de la origine, vocala scurtă a temei: gr. (hom) νόμφα ,δέσποτα etc., v.sl. ŕeno, față de nom. ŕena. Așadar în latinește, vocativul este identic cu nominativul, ca la întreaga flexiune atematică: terra, golōnia, dea.

1.1.9.2.2.3. Desinența **a c u s a t i v u l u i** este -m. Problema cantității vocalei -a din temă se pune în mod analog cu cea a nominativului: dacă admitem că trebuie pornit de la gradul zero al predesinențialei, vocala e în mod normal scurtă (^ma₂m > -am); dacă pornim de la cantitatea lungă originară a vocalei (of. skr. śávām, gr. ἡμέραν τιμῆν), trebuie explicată scurtarea latină: consoana finală -m scurtează orice vocală precedentă. Așadar: terram, golōniam, deam.

O b s e r v a Ț i e. Caracterul debil al consoanei -m o face să dispară din cele mai vechi texte și să permită eliziunea silabei finale. Atestări epigrafice vechi: Taurasia, Cisauna (309 Degr., CIL I² 6,7, elogiul lui L.Cornelius

Scipio Barbatus , sec.III, dată neprecizată), Corsica Aleriaque (310 Degr., CIL I², 8,9, elogiul lui L.Cornelius Scipio, fiul precedentului; epitaful e însă mai vechi, puțin după 230), sapientia (312 Degr., CIL I², 11, elogiul unui L. Cornelius Scipio, primul sfert al secolului al II-lea) etc. Norma literară a restabilit consoana finală, care a dispărut însă din nou în latina tirzie (situație moștenită de limbile romanice).

1.1.2.2.4. Pentru g e n i t i v u l singular se pornește de la gradul g al predesinențialei și se atașează desinența -g: -^{ss}g₂-g > -ās (cf. osc. situas 'pecuniae', umbr. t u t a s 'ciuitatis', gr. ἡμέρας , τιμῆς). Terminația -ās este bine atestată, deși ieșise din uzul curent în momentul apariției literaturii culte (nu par să existe atestări epigrafice vechi); se citează: escās, Lātōnās, Monētās la Livius Andronicus, terrās, fortūnās la Naevius, uiās la Ennius (Ann., 411, unicul exemplu în care -ās nu e la sfârșit de vers); toate sînt arhaisme, inspirate desigur din vechi formule religioase, Singurele sintagme (formule impietrite ale limbajului juridic) în care -ās este clasic sînt pater familiās, māter familiās și chiar filiūs (fīlia) familiās, concurat însă de familiāe.

Datorită presiunii exercitate de flexiunea tematică, această veche terminație de genitiv este înlocuită cu -āī, provenind din atașarea la tema -ā- a desinenței -ī a genitivului tematic. Atestările epigrafice în proză, destul de numeroase (coloniāī, CIL I², 1632, Pompei, etc.), nu sînt concludente pentru pronunțarea disilabică a terminației; aceasta este însă asigurată de versificație: la Plaut apare destul de rar, din necesitate metrică sau în pasaje parodistice: aquāī (Mil., 552, Poen., 432), audāciāī (Amph., 367), comediāī (Mil., 84), fīliāī (nuptiīs, Aul., 295, 372, 540), sapientiāī (Mil., 236) etc. Ennius,

în fragmentele cărui gen. în -āi este predominant, obține adesea efecte sonore (solemnitate, armonie imitativă): Olī respondit rex Albaī Longāi (Ann., 33), siluāi frondosai (Ann., 191), terraī frūgiferai (Ann., 489) etc. Terențiu, care evită arhaismele, nu folosește această formă decât extrem de rar: Cliniāi (Heaut., 515), hospitai (Andr., 439). Frecvența crește considerabil la Lucretiu, deseori în pasaje de origine enniană (amicitiāi, aquai, linguāi, materiāi, naturai, patriāi, uitai etc.), pentru ca la Vergiliu să nu se mențină decât ca o podoabă stilistică: aquai (Aen., 7,464), sulai (Aen., 3,354), aurai (Aen., 6,747). Exemplele postvergiliene sînt neglijabile.

Secvența a două vocale lungi nu se putea menține în latinește, ceea ce duce la transformarea ei în diftong (scris -ae)¹⁾, cu eventuala fază intermediară ^m-ai, neconfirmată de texte. Aceasta este forma curentă la Plaut, apare și la Ennius, mai rar decât -ai (operae pretium, Ann., 465), și se menține ca normă, cel puțin grafică, în întreaga latinătate. După cum se știe, diftongul ae se monoftonghează și devine ē, evoluție reflectantă în scris prin notarea cu -e a terminației; foarte frecventă în epoca imperială, ea e extrem de rar atestată în inscripțiile republicane (Acume, CIL I², 1918, în Picenum) datorită frecvenței reduse a genitivului în formulele epigrafice.

Pronunțarea ca diftong a terminației de genitiv duce la omonimie cu dativul. Poate ca reacție la această omonimie, apare, începînd chiar din epoca republicană, dar cu mare răspîndire epigrafică în cea imperială, terminația -aes (grafia notează fără indoială -es); textele literare o ignoră, utilizarea epigrafică limitîndu-se, în general la nume de persoane, de rang social inferior: Pescenias (CIL I²,

- 1) Grafia ae pentru notarea diftongului ai înlocuiește, în inscripțiilor, vechea grafie ai la începutul secolului al II-lea (190-180). Înaintea acestei date, secvența grafică ai poate nota atât diftongul cît și pronunțarea disilabică -ai a terminației de genitiv. Intenția autorilor de a pronunța -ai transpare numai - dar nu se poate formula o regulă generală - cînd în aceeași inscripție unui diftong notat ae îi corespunde un genitiv notat ai: gedem Duellonai (511, Degr., CIL I² 581,8C Bacch. dia 186; să se observe și arhaismul Duellona pentru Bellona); Aemiliāi (CIL I², 1020, lângă Roma).

1600, Capua), Aquillises alături de Tertiae (CIL I², 1249, Roma), co-
poriaes ('a circumăresei', lectură probabilă în 1026a Diehl, Wandin-
schriften, CIL IV 8259, Pompei; nu e desigur nume propriu, dar un ape-

lativ care desemnează o persoană); apare și notarea -es: Faustines
(859 a Diehl, Wandinschriften, CIL VI, 29 830, Roma; alte exemple pompeien-

ne la Väänänen, Inscr.pomp., p.83) etc. S-au dat două explicații princi-

pale pentru originea terminației fără ca ele să se excludă una pe alta:

(1) influența gr. -ης și (2) intenția de a diferențial genitivul de

dativ, după modelul raportului gen. Veneris/ dat. Veneri (cf. Leumann,

ibid., care o respinge pe cea de a doua, aparținând lui A. Ernout). Ino-

vația rămâne însă fără consecințe în istoria flexiunii latine și fără

urme în limbile romanice.

O b s e r v a Ț i e. Rareori -aes (-es) apare
și la nume masculine: Moscaes, Midaes, Agricolaes,
Niciaes (Neue-Wagener, I, p.23); aici influența
greacă e exclusă (gr. Νεκρούς).

1.1.9.2.2.5. Pentru d a t i v u l singular se pornește
de la gradul predesinențial e și se adaugă desinența -ei (vezi declina-

rea în -i- și -u-), deci -^{ae}ei; evoluția fonetică, ale cărei detalii
sînt greu de precizat, duce în latinește la diftongul -ai (scris -ae în-

cepînd cu secolul al II-lea î.e.n.); nici măcar faptul că una din faze-

le intermediare e diftongul "lung" -āi (cf. gr. -ᾱ) nu este absolut

cert (vezi evoluția diferită a dativului tematic), deși verosimil; în

favorearea diftongului lung ar putea pleda cele cîteva dativice în -a (mai

jos, obs.); celelalte limbi italice au diftongul scurt -ai: osc.

d e í v a í 'deze', umbr. (cu monoftongare) tote 'cîuitati', ven.

R e i t i a i 'zeiței Reitia', Toticinai. În orice caz, vechea grafie

latină -ai nu poate fi interpretată ca notînd diftongul lung. Trebuie

adăugat că metrica asigură pronunțarea monosilabică a terminației de

dativ, distingînd-o clar de genitivul arhaic cu două vocale lungi, a-

ceasta indiferent de grafia manuscriselor. Astfel, la Ennius, care,

după cum am văzut, acordă o netă preferință genitivului în -ai, formele în -ae (monosilabice) permit interpretarea drept dative a unor construcții ambigue: o lux Troiae (Sc., 72; cf. exitium Troiae, pestem Pergamo, Sc., 46) sau qualem te patriae custodem di genuerunt (Ann., 112). În limbajul curent, omonimia celor două cazuri se realizează la sfârșitul secolului al III-lea, prin pronunțarea monosilabică a terminației de genitiv. Mai târziu, în vorbirea populară, diftongul -ae se monoftonghează, devenind -ē; atestările epigrafice ale fenomenului sînt mai vechi la dativ decît la genitiv, aceasta nu fiindcă s-ar fi produs realmente mai devreme, ci fiindcă dativul este mult mai des utilizat (în inscripțiile votive, de exemplu) decît genitivul. Se pot cita exemple provinciale (cu posibilă, uneori certă, influență dialectală; cf. Vetter, Hdb., p. 161-163) încă din perioada republicană: Angitie [= zeiță a marsilor] (44 Degr., CIL I², 1763 Antinum, sec. II î.e.n. ?), Diane (21 Degr., CIL I², 376, Pisaurum = Pesaro în ager Gallicus, pe coasta Adriaticei, sec. II î.e.n.), Fortune (100 Degr., CIL I² 48, Tusculum, prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.), Victorie (30 Degr., CIL I² 2631, Veii, sec. III, și 286 Degr., CIL I² 388, Supinas = Trasacco, în țara marsilor, sec. II î.e.n.). Norma literară urbană a anulat această tendință spre monoftongare, dar grafia -e își face din nou apariția în perioada imperială, chiar la Pompei: Prime (cu adjectivul suave, 1023 Diehl, Wandinschriften; alte exemple la Väänänen, Inscr. pomp., p. 24) și devine mai frecventă începînd din secolul al II-lea.

O b s e r v a Ț i e. În perioada arhaică se găsește relativ bine atestată epigrafic terminația de dativ -ā; ea poate proveni fie din diftongul lung -āi, fie din analogia cu declinarea tematică, unde -ō este terminația comună a dativului și ablativului: Diana (76, 79, 80, 81, 83 Degr., CIL I² 41, 44, 43, 45, 2444, în păduricea Dianei de lîngă Ariccia, în Latium), Feronia

(22 Degr., CIL I², 377, lângă Pisaurum = Pesaro, sec. III i.e.n.), Loucina (162, 163 Degr., CIL I², 359, 360, Norba, în Latium, sec. III i.e.n., etc.), Minerua și Menerua (235 Degr., CIL I², 460, Roma; 237 Degr., Veii, sec. III; 238 Degr., CIL I², 365, Falerii = Santa Maria di Falleri, cu influențe dialectale, 320 Vetter, sec. III; A.E. 1981, 573, Tarraco, în Spania, sfârșitul sec. III i.e.n., etc.); apare și la un nume masculin: Ainea (1271 Degr., Tor Tignosa lângă Roma, sec. IV-III) etc. Norma literară a eliminat această terminație.

1.1.9.2.2.6. A b l a t i v u l se termină, cum se știe, în -ā, care ar putea proveni atât din instrumentalul indo-european (ca la declinarea consonantică), așadar ea₂-e ajuns la -ā prin faze intermediare neclare (dar cf. skr. -(ay)ā), cît și (ca la declinarea în -i- sau -u-) prin analogie cu flexiunea tematică (of. osc. toutad); această a doua proveniență explică terminația arhaică -ād: praidad (100, 221 Degr., CIL I² 48, 49, Tusculum, prima jumătate a sec. II), sententiad (238 Degr., CIL I² 365, Falerii, cu influență dialectală, dar și în SCBacch., 511, 9 și 18 Degr., CIL I² 581). În literatură apare numai la Naevius (pentru evitarea hiatului ?): Troiad (Bell. Punicum, fr. 5 Strzelecki; mss. au Troiade). Norma literară a reținut numai forma în -ā: terrā, colōniā, dea.

1.1.9.2.2.7. L o c a t i v u l pare să continue situația din indo-europeană (spre deosebire de celelalte tipuri atematico care au terminația -I provenită de la flexiunea tematică); pornim de la gradul predesinențial e, cu desinența -i: ea₂-i > -āi, diftong lung, omofon cu dativul; tratamentul este identic cu al dativului: gr. ὀλομ-πίρ (dar, poate, și χαμαί 'la pământ'; vezi, despre aceasta,

Schwyzzer, Gr.Gramm. I, 548), osc. v i a i, umbr. tote (alte limbi au diferențiat cele două cazuri). Latina are peste tot diftongul (desigur scurt) -ai, omofon și omograf cu dativul¹⁾ (nu există însă forme sigure²⁾ în -ā); vom găsi așadar și grafia -ai, și, mai târziu, -ae. Folosirea cea mai frecventă a locativului se găsește la numele de orașe (și de regiuni, țări): Romai, Asiai, Syriai (epigrafic, la Leumann, p.420), apoi cu -ae (devenit -e în epoca imperială) în tot cursul istoriei. Când numele orașului e compus din două elemente, ambele se pun la locativ: coloniae Agrippinae (Cod.Theod., 4,10,1), Suessae Auruncae (Liv., 32,9,3) etc. La apelative concurența construcțiilor prepoziționale (și a ablativului) a limitat utilizarea locativului, fără să-l elimine total; se pot cita astfel: harēnae (Verg. Aen., 12,382), militiae (Ennius, Plaut, Sallustius etc.), terrae (Ennius, Sc., 311, de unde Vergiliu, Aen., 11,87, etc.)³⁾, uiciniae (singur și cu determinarea proximae, Plaut, Terențiu); arhaizanții încearcă resuscitarea locativului la apelative (aulae la Sedulius, Carmen paschale 3,320, orchestrae și tonstrinae la Apuleius, Met., 3,2,9; 3,16,1 etc.), fără ecou în limba vorbită. La numele de orașe, însă, locativul pare să se mențină realmente: it. Firenze continuă locativul Florentiae.

1.1.9.2.2.11-12. Pentru n o m i n a t i v u l și v o c a t i v u l plural, indo-europeana pornește de la gradul e atît al predesinențialei cît și al desinenței -es: ea₂-es, secvență care devine -ās: osc. a a s a s 'arae', skr. āsvās, got. gibōs etc. Urmele latine ale acestei terminații sînt îndoielnice; se citează un singur exemplu literar (exemplele epigrafice cu oarecare vechime nu privesc flexiunea substantivului și provin din regiunile din Sudul Romei, cu posibilă influență oscă): quot laetitias insperatas modo mi irrepserē

- 1) Nu cu genitivul, cum se mai predă eronat prin școli.
- 2) Facem această restricție fiindcă orice ablativ al locului poate fi interpretat drept locativ.
- 3) Unele exemple pot fi interpretate și ca dative (cf. Hofmann-Szantyr, p.149-150); cf. și rom. asterne-te drumului. Pentru faptele latine vezi G.Funaioli, ALL, 13, 1904, p.305-308, 327-335.

in sinum (Pomponius, Atell., 141 Ribbeck, 140 Frassinetti); o analiză gramaticală "clasică" duce într-adevăr la concluzia că avem a face cu un nominativ; dar e posibil ca fraza să fi început cu un acuzativ de exclamație, continuând apoi cu un verb predicativ, după cum nu e exclusă nici ipoteza unei parodii a vorbirii unui personaj de limbă oscă (atellanele erau numite ludi osci); cf. explicațiile mai vechi la Ribbeck, CRF², I, p. 246. Și să nu uităm că Pomponius nu este un poet arhaic (începutul sec.I î.e.n.).

Primele texte oferă terminația în diftongul -ai (scris apoi -ae); originea acestei forme este discutată și nu poate fi despărțită de cea în -oi > i a flexiunii tematice, după al cărei model s-a putut constitui (același fenomen s-a petrecut și în greacă, în mod independent; cf. E.Schwyzler, Gr.Gramm.I, p.554 și nota 1; P.Chantraine, Morphologie, p.49-50); o vom discuta mai jos (1.2.2.2.11-12).

Formulele epigrafice nu oferă prilejul unei folosiri frecvente a nominativului plural (feminin); de aceea atestările grafiei -ai sînt destul de rare: tabelai (511,30 Degr., CIL I², 581,80 Bacch.), literai (CIL I², 595). Grafia -ae e cea curentă în inscripțiile mai recente și în transmiterea textelor literare. Monoftongarea e atestată epigrafic destul de timpuriu: muste [= gr. (συν)νόστα 'inițiați (în mistere)'] (210 Degr., CIL I², 663, insula Samothrace, probabil 92 î.e.n.). Pronunțarea cu -e se menține în toată latinitatea și e verosimil ca rom. -e (case) să continue nom.pl. latin.

În perioada imperială, apare din nou, în inscripții și în unele texte tehnice, terminația -as (cantitatea vocalei își pierde din importanță; o notăm totuși, pentru consecvență și pentru a sublinia identitatea cu acuzativul), fără nici o legătură de continuitate cu presupusa terminație arhaică omonimă. Apare la Pompei, deci înaintea anului 79 î.e.n.: Asellinas rogant 'sclavele din cîrciuma Asellinei propun' (CIL IV 7863, afiș electoral; interpretarea aparține, prezentată cu dubii, lui V.Väänänen, Introd., p.115); se răspîndește apoi pe tot teri-

toriul Imperiului: Chia et Crispinilla patronas, 1427 Diehl, Vulg., Cagliari, în Sardinia), Valeria et Sabina filias eius (Mat. și cerc. arheol., II, 1956, p. 618, Tomis, sec. II e.n.) etc. (vezi mai jos, p. 153). În texte: amicdolas bonas sunt (Anthimus, 32,5, ap. Löfstedt, Synt. II, p. 330, cu numeroase alte exemple analoge), in quo sunt tres basilicas (Antoninus Placentinus, Itin. I, 6, ap. H. Mihăescu, Lat. sud-est, p. 220, unde pot fi găsite și alte exemple). Explicația apariției acestei terminații e discutată. S-a propus: (a) originea oscă (eventual osco-umbriană); (b) originea sintactică ("accusativus pro nominativus": acuzativul de "rubrică", fiind lipsește predicatul, contaminări ale activului și pasivului, confuzia dintre nominativ și acuzativul exclamației etc.); (c) originea analogică: identitatea la plural a celor două cazuri există la majoritatea tipurilor flexionare. Desigur că toate cele trei explicații au putut avea un rol în apariția și răspândirea formelor, numai ponderea lor e diferită: originea oscă ar putea fi admisă pentru sudul Italiei și pentru o perioadă veche; or, răspândirea terminației -as are loc într-o vreme când osca era pe cale de extincție, dacă nu chiar eliminată din vorbire; explicațiile sintactice au în vedere fapte periferice, cu frecvență minimă în vorbire. Rămâne așadar explicația pur morfologică a alinierii declinării în -a- la cele în consoană, -i-, -u-, -ē-. Evoluția spre limbile romanice confirmă succesul nominativului în -as: cu excepția limbii române și, mai puțin cert, a celei italiene, toate limbile romanice conservă nominativul în -as.

O b s e r v a Ț i e. Izolat se întâlnește și nominativul în -a: matrona Pisaures 'matronae Pisaurense' (23 Degr., CIL I² 378, Pisaurum, sec. II f.e.n.?). Nu e limpede dacă -a reprezintă aici -as sau -ai (Dessau, ap. Degr., presupune dispariția materială a literei finale: cele două cuvinte constituie rînduri aparte și e posibilă căderea sfîrșiturilor de rînd).

1.1.9.2.2.13. A c u z a t i v u l u i plural nu i se

poate reconstitui o origine indo-europeană unică. Pentru o parte a limbilor, printre care și latina, e admisibil, ca și la celelalte tipuri discutate pînă acum, gradul zero predesinențial, la care se adaugă desinența -ns, deci $-\overset{m}{a}ns > -\overset{m}{a}ns > -\overset{m}{a}ns$ (căderea nazalei cu lungirea compensatorie a vocalei); faza -ans e atestată în gr. (Creta) τινδνς și e la originea formelor italice, osc. v i a s s, umbr. v i t l a f 'uitulas',¹⁾. Terminația -as se menține în tot cursul latinității: terrās, colōniās, deās.

1.1.9.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural, trebuie pornit, se pare, pe plan indo-european, de la gradul predesinențial e cu desinența -om: $e\overset{m}{o} > -\overset{m}{a}om >$ (prin contractia vocalelor) -om; un număr redus de limbi (lituaniana și gotica) conservă descendenții acestei terminații, celelalte prezentînd diverse tipuri de inovații. Latina limbile italice și greaca au recurs la preluarea desinenței pronomiale -asom (skr. tāsām, got. þiso, gr. (hom.) τῶν); osc. e e h i i a n a s ū m 'emittendarum (= 'exhiandarum'), egmazum 'rerum', umbr. -arum (atestat numai la adjective), gr. (mic.) ko-to-na-o (= κτολνῶν), (hom., necontras) χωρῶν. În latinește se produce rotacizarea lui -s- (intervocalic), scurtarea vocalei -o- (finală anteconsonantică) și, drept consecință, închiderea -o- > -u-, rezultatul fiind așadar -arum păstrat în tot cursul latinității: terrārum, colōniārum, deārum.

Există însă și terminația -um; ea nu reprezintă vechea terminație indo-europeană, ci (1) o simplificare patrecută, desigur sub influența arhaismelor declinării tematice (deum = deōrum), la cuvintele prea lungi, mai ales în poezie; e vorba de compusele masculine - atracția flexiunii tematice se exercită mai ușor la acestea - în -cola și -gena (vezi 1.1.9.1.(5)): agricolum (Lucrețiu, 4,586, dar și -arum, id., 2,1161; 6,1260), caelicolum (Ennius, Ann., 481; Vergiliu, Aen., 3,21, etc.);

1) Istoria indo-europeană a acestei terminații, ca și raporturile ei cu -as, reprezentată de -as din sanscrită și de -as din gotică, e mai complexă, dar nu privește faptele latine.

există și caelicolarum, Iuvenal, 13,42), Graiugenum (Vergiliu, Aen., 8,127), Troiugenum (Catul, 64,355) etc. (2) o simplificare provocată de tempo-ul rapid al rostirii unor cuvinte incluse în numărătoare (cf. contracția din passum, mai sus, 1.1.2.2.2.14): amphorum (concurat de amphorārum), drachnum, după mărturia lui Varro, Ling., 9,49,95 (dar drachmārum în texte); (3) transpunerea formei de genitiv a etnonimelor și patronimicelor de origine greacă (sau constituite după model grecesc): Lapithum, (gr. Λαπιθών , Vergiliu, Aen., 7,305, dar Lapithārum, Ovidiu, Met. 12,261), Aeneadum (Lucrețiu, 1,1,etc.), Ausonidum (Vergiliu, Aen., 10,564, etc.) etc.; formele în -arum sînt însă frecvente (mărturii și liste la Neue-Wagener, I, p.30-35).

1.1.2.2.15-17. D a t i v u l , a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural își constituie forme paralele cu ale flexiunii tematice: -eis (după -ois) > (cu închiderea scurtei neinițiale) > -eis > -ēs > -īs; aceeași extindere se produce în limbile italice (osc. k e r s s n a i s 'cenis', umbr. dequrier, t e k u r i e s 'decuriis') și , în mod independent, în greacă (χωραις ; miceniana are însă instrumentalul plural atematic, în -αι : a-ni-ja-pi = (h)_{ανίαφι} 'cu hățurile'; locativul rămîne de asemenea distinct, -αι πλῆται.αι). Faza latină -eis este bine atestată, dar, după cum se știe, grafia ei poate nota -ī-: causeis (CIL I², 593,60), collegeis (CIL I²,1233), scribeis (CIL I², 587, I,3, lex Cornelia de quaestoribus, 81 f.e.n.), sca-leis (CIL I², 809, Roma), loc. Mytileneis (inscr., ap. Leumann, p.421); forma intermediară -ēs este de asemenea atestată: manubias (322 Degr., CIL I², 635, Capua, după 135 f.e.n.), nuges (804 Degr., CIL I², 1861, lângă Amiternum, sec.II f.e.n.).

Pentru temele în -ia- se naște o secvență -ii-, supusă contracției; aceasta are într-adevăr loc, dar este de obicei contracarată de necesitatea unei analize morfologice clare (exemplele sînt puțin numeroase, deoarece abstractele în -ia- nu au decît rareori forme de plural): grātiis rămîne dat.-abl. al subst. grātia, în timp ce grātis,

cu contracție, are funcție adverbială; exemple epigrafice: controuersis (517,46 Degr., CIL I², 584, Sententia Minuciorum, lângă Genus, sfârșitul sec. II f.e.n.), colonia, prouincia (cu "i longa" în Mon. Ancyr, la Leumann, p.429, unde se pot găsi și alte exemple); cu -ei- notînd -i-: Esquileis (= -is < -iis, 365 Degr., CIL I², 1220, Roma, al doilea sfert al sec. I f.e.n.).

Tratamentul fonetic al diftongului -ai- în silabă neinițială (ei > i) face să se șteargă diferența dintre dat.-abl. plural al declinării în -a- și cea tematică, ceea ce echivalează cu omonimia acestor cazuri la masculinele și femininele substantivelor cu mișune. Pentru evitarea omonimiei s-a creat (căci nu e, evident, vorba de moștenire; astfel, totuși, Pisani, Gramm., p.153) terminația -abus la substantivele feminine, cele mai frecvente fiind deabus, filiabus, libertabus (adesea în formule perechi: dis deabusque); există și slabe extinderi la femininele fără corespondent masculin: mātrōnabus (CIL V,4137), Nymphabus (CIL II, 1164). Aceste forme n-au eliminat cu desăvîrșire pe cele normale, în -is: dis (= muzele, Varro, Rust., 3,16,7), equis (Varro, Rust., 2,1, 19), filiis (Plaut, Stich., 567) etc. Mărturiile gramaticilor și atestările la Neue-Wagener, I, p.36-47.

O b s e r v a Ț i e. Izolate dativ în -as, neexplicate (din -ais sau paralele cu dat.sg. în -ā; Leumann, p.421): Anabestas (43 Degr., CIL I², 969, Roma; interpretare nesigură, poate arhaizare intenționată), deus Corniscas (69 Degr., CIL I², 975, Roma).

1.1.9.2.3. Tabelul terminațiilor:

Singular

N.	(- <u>ā</u> > ?) - <u>a</u>
V.	- <u>a</u>
Ac.	(- <u>am</u> > ?) - <u>am</u>
G.	- <u>as</u> , înlocuit cu - <u>ai</u> > - <u>ae</u> > - <u>e</u>
D.	- <u>a-ei</u> > - <u>ai</u> > - <u>ae</u> > - <u>e</u>
Abl.	- <u>ad</u> > - <u>a</u>
L.	- <u>ai</u> > - <u>ae</u> > - <u>e</u>

Plural

(- <u>as</u> ?), - <u>ai</u> > - <u>ae</u> > - <u>e</u> , apoi - <u>as</u>
- <u>ai</u> > - <u>ae</u> > - <u>e</u>
- <u>ans</u> > - <u>as</u>
- <u>asom</u> > - <u>arum</u>
- <u>ais</u> > - <u>eis</u> > - <u>is</u>

1.1.9.2.4. P a r a d i g m e l e limbii literare
clasice:

S i n g u l a r	N.V.	<u>terra</u>	<u>colōnia</u>	<u>dea</u>
	Ac.	<u>terram</u>	<u>colōniam</u>	<u>deam</u>
	G.	<u>terrae</u>	<u>colōniae</u>	<u>deae</u>
	D.	<u>terrae</u>	<u>colōniae</u>	<u>deae</u>
	Abl.	<u>terrā</u>	<u>colōniā</u>	<u>deā</u>
r	L.	<u>terrae</u>	<u>colōniae</u>	-
P l u r	N.V.	<u>terrae</u>	<u>colōniae</u>	<u>deae</u>
	Ac.	<u>terrās</u>	<u>colōnias</u>	<u>deās</u>
	G.	<u>terrārum</u>	<u>colōniārum</u>	<u>dearum</u>
	D.Abl. (L.)	<u>terrīs</u>	<u>colōniīs</u> (si colōnīs)	<u>deābus</u>

1.2. Flexiunea tematică (în -e/-o)

1.2.0. Acest tip flexionar (declinarea a II-a, în terminologia tradițională) se caracterizează prin prezența înaintea desinențelor cazuale a vocalei tematice -e-, alternând cu -o-, fără gradul zero (despre situația aparte a gen.sg. vom vorbi mai jos). Deși există în toate limbile indo-europene (inclusiv în hitită, unde se contopește însă, din cauze fonetice, cu declinarea în -a-), este considerat o creație mai recentă decât tipul atematic (cu desinențe parțial deosebite) și rezultă din tendința spre clarificare a declinării: atât vocalismul radical, cât și locul accentului nu erau supuse alternanței, iar prezența vocalei tematice înaintea desinențelor le izola pe acestea, sporindu-le individualitatea. Vocalei tematice se comportă ca un sufix morfologic, uneori chiar morfolexical, creînd nume derivate ale unei rădăcini: gr. πομπός 'cel care transportă', de la rădăcina verbului

πένω 'a trimite, a transporta', lat. iugum 'jug', de la rădăcina verbului iungō 'a reuni' etc.

Reconstrucția desinențelor indo-europene, în măsura în care se poate ajunge la o origine unică, poate fi rezumată în tabloul următor:

	Singular	Plural
N.	-o-s (neutru -o-m)	-o-es > -ōs (neutru -e-ə ₂ > -ā)
V.	-e-ŋ (neutru -o-m)	-o-es > -ōs (neutru -e-ə ₂ > -ā)
Ac.	-o-m	-o-(e)ns > -ōns (neutru -e-ə ₂ > -ā)
Gen.	-e/o-s(γ)o(și -o-(e)s ?)	-o-om > -ōm
Dat.	-o-ei > -oi	?
Abl.	-o-ed > -od	?
Loc.	-e/oi	-o-isu
Instr.	-e/-o	-o-eis > -ōis

Pentru vorbitorul latin o bună parte din aceste clarificări își pierde valoarea: locul accentului, fiind determinat de cantitatea silabei penultime, nu mai are rol morfologic, alternanțele vocale nu mai joacă nici ele un rol precis în flexiune, complicându-se prin jocul închiderii vocalelor scurte neinițiale; în afirșit, contracțiile dintre vocala tematică și desinențe, ca și apariția la genitiv a unei noi desinențe -ī, atașate direct radicalului, fac ca analiza dinăuntru sistemului (perceptibilă pentru vorbitor) să difere de cea istorică, indo-europeană: pentru vorbitor, lupus se analizează lup-us, prin opoziție cu lup-ī, și nu lup-u-s. Anumite inovații fonetice latine (tratamentul vocalelor scurte precedate de -r-, de exemplu) complica și mai mult situația, scindând într-o oarecare măsură tipul flexionar: raportul dintre un nominativ ager și un genitiv agri rezistă unei analize morfologice simple. Ca și până acum, vom ordona expunerea noastră după criteriul istoric și numai în subsidiar după cel descriptiv.

1.2.1. Existența celor două criterii amintite înainte complica expunerea componentei tipului flexionar tematic: din punct de vedere indo-european *agros și *ek'wos, de exemplu, au aceeași structură morfologică; în latinește însă, la nominativul singular, descendenții celor două cuvinte au forme diferite: ager și equus; pe de altă parte, din același punct de vedere indo-european magister și ager au o structură diferită, cel dintâi fiind un derivat denominativ, cu un sufix terminat în -e/o- (ca și finitimus, de pildă); din punctul de vedere al flexiunii latine însă, ager și magister aparțin aceluiași grup, în timp ce finitimus de declină diferit. Vom prezenta grupurile componente pornind de la structura morfologică originală și vom trata la fiecare caz gramatical particularitățile provenite din inovațiile latine.

Declinarea a II-a cuprinde:

(1) Un număr important de cuvinte neanalizabile (sau aflându-se într-o relație de derivare neproductivă); unele din acestea, nucleul cel mai vechi, sînt cuvinte radicale tematice (formate din rădăcină și din vocala tematică); în aceeași categorie morfologică pot fi incluse și împrumuturile, și ele neanalizabile. Din punctul de vedere al genului, sînt m a s c u l i n e și n e u t r e (acestea din urmă avînd, cum se știe, o desinență specifică pentru nom.-voc.-aș.sg., -m), nu rareori cu ezitări între genuri; cîteva au genul natural f e m i n i n (ca în greacă); existența femininelor tematice pare să fie o inovație a celor două limbi clasice, petrecută independent în fiecare din ele (cf. O.Szemerényi, Einl., p.168).

Dăm mai jos cîteva exemple, clasate pe genuri.

(a) M a s c u l i n e : (cuvinte radicale tematice sau asimilabile cu acestea; vocalismul radical original este o) lūcus (< *loukos, cf. lux) 'pădure (sacră)', lūdus (< *loidos, cf. lūdō) 'joc', modus (cf. medeor) 'măsură', sonus (cf. sonō) 'sunet', uīcus (< *woikos) 'stradă etc.', coquus (cf. coquo) 'bucătar', procus (cf.

precēs, poscō) 'pretendent (la căsătorie)'; (substantive desemnând persoane, nume masculine de rudenie) uir 'bărbat', deus (forma tematică a rădăcinii ^Md(y)eu- care, în forma atematică, a dat diēs; vezi l.l.7.1.(5) și l.l.8.1.(4)) 'zeu', seruus 'sclav', auus 'bunic', gener (gen.-erī, din rădăcina ^Mgen-, cf. gignō) 'ginere', socer (din rădăcina ^Mswe- a pronumelui reflexiv, gr. (ς)ευρός) 'socru'; (nume de animale masculine) agnus 'miel', equus 'cal', gallus 'cocoș', haedus 'ied', taurus 'taur', ursus 'urs';

se știe că denumirile femelelor corespunzătoare sînt fie unități lexicale total diferite (uacca), fie derivate cu sufixe moționale (agna, gallina, ursa); există însă și substantive care au așa-zisul g e n c o m u n (forma tematică, primordial masculină, denumește specia și masculul, dar poate denumi și femela prin adjunctiunea unui determinant feminin): lupus (lupus femina la Ennius, Ann., 68, 70; lupa însemna 'prostituată') 'lup', porcus (porcus femina la Cato, Agr., 134, 1) 'porc'; ezitățile nu sînt rare: în pasajul citat aici, Cato folosește și porca, iar agna, folosit de același Cato, este concurat de agnus femina; amintim, în sfîrșit, substantivele e p i c e n e (forma tematică, masculină și primind determinanți masculini, denumește specia, fără să se țină seama de sex): coruus 'corb', fiber (gen. fibrī) 'castor', rhombus 'calcan'; sînt epicene și numele pentru care coexistă forme tematice și forme în -a (ambele pot desemna și masculul și femela): araneus (și -a) 'pajanjén', lacertus (și -a) 'șopîrlă', simius (și -a) 'mămuță'.

Cda 92/985 Fasc. 7

(denumiri ale părților corpului) armus 'braț', nāsus (cf. atematicul nires) 'nas', oculus 'ochi', umerus 'umăr'; (obiecte diverse) cibus 'hrană', focus 'vatră', furnus 'cuptor (pentru pîine)', hortus 'grădină', nīdus 'cuib', pāgus 'stîlp (de hotar); teritoriu rural', saccus 'sac', sūcus 'suc'.

(b) **f e m i n i n e**, cu flexiunea identică cu a masculinelor: (nume de arbori și arbuști; fructele lor sînt de obicei neutre) alnus 'arin', cedrus 'chitru', cerasus 'cireș', cupressus (și m.) 'chirparos', fāgus 'fag', mālus 'măr', pirus 'păr', prūnus 'prun' etc.; (nume de orașe, de insule, de țări, cu formă de sg.; cele pl. sînt masculine) Corinthus, Cyprus, Rhodus, Aegyptus, Epīrus; unele sînt totuși **m a s c u l i n e**, urmînd în general situația originalului grecesc: Canopus, Pharsalus (lista la Neue-Wagener, I, p. 942-944). Cîteva **f e m i n i n e** izolate (unele ezitări între masculin și feminin și cu forme în -u-): alius (și m.) 'pîntece', colus (cu forme în -u-; și m.) 'furcă de tors', domus (cu flexiune paralelă în -u-) 'casă', humus (cu rare forme în -u-; și, rar, m.) 'pămînt, sol', uannus (cu izolate forme în -u-) 'vînturătoare'; la acestea se adaugă cîteva cuvinte de origine greacă, unde se transpune femininul originalului: carbassus (gr. κάρπασος și m.; cu plural colectiv neutru) 'pînză etc.', pharus (la origine nume de insulă, gr. φάρος f.; și m., ca apelativul gr.) 'far', methodus (gr. μέθοδος) 'cale, metodă' și adjectivele grecești substantivate: apostrophus (gr. ἀπόστροφος) 'apostrof', atomus (gr. ἄτομος ; și m.) 'atom', dialectus (gr. διάλεκτος) 'fel de a vorbi' etc. Despre întreaga categorie, vezi Neue-Wagener, I, p. 968-972. Tot astfel, numele de origine greacă ale unor pietre prețioase au deseori genul feminin: amethystus (gr. ἀμέθυστος), smaragdus (gr. σμάραγδος) etc.; lista la Neue Wagener, I, p. 937-940.

O b s e r v a Ț i e. Din listele de mai sus se observă că nu există feminine terminate în -er; excepția o constituie puer, care poate avea

gen c o m u n : mea puer (Livius Andronicus, Od. 3 Morel).

Există și trei n e u t r e în -us: uirus (fără pl.; neutrul stras de uenenum ?) 'suc, otravă', uulgu (fără pl.; contaminare cu o veche temă în -es/-os ?; și cu acuzativ în -um, destul de frecvent; și m.) 'gloată', pelagus (din gr. πέλαγος, neutru în -es/os trecut în lat. la flexiunea tematică, ca și erebos, chaos, melus, cētus, dar cu menținerea genului; cf. Leumann, p.456) 'mare'.

(c) N e u t r e cu desinența de n.sg. -n; denumesc în general obiecte și materiale, dar și unele plante, fructele etc.; (radicale tematice sau asimilabile cu acestea) forum (cf. forēs) 'for', iugum (cf. iungō) 'jug', ouum (cf. gr. ὄον etc.), serum (cf. ser-pō) 'ser', uadum (cf. uādō) 'vad'; (nume de metale și de materii diverse) argentum 'argint', aurum 'aur', ferrum 'fier', lignum (cf. legō) 'lemn', plumbum 'plumb', sēbum 'seu', uīnum 'vin' etc.; (numele unor plante mici, cereale etc.) al(l)ium 'usturoi', hordeum 'orz', līnum 'in', mīlium 'mei', porrum 'praz' etc.; (numele unor fructe, corespunzând de obicei arborilor de genul feminin) cerasum 'cireșă', citrum 'chitră', mālum 'măr', prūnum 'prună' etc.;

citeva f e m i n i n e denumesc atât fructul cât și arborele, dintre care ficus este cel cel mai frecvent (cu ezitări în privința genului și cu forme în -u); lista și pasajele la Neue-Wagener, I, p.936-937).

(obiecte diverse) bellum 'război', bracchium (din gr. βραχίον) 'braț', frustum 'bucată', scūtum 'scut', uallum 'întăritură', uerbum 'cuvînt' etc.

Există numeroase ezitări între m a s c u l i n și n e u t r u, acceptate sau neacceptate de norma literară; ele se datorează, în parte, caracterului nemotivat al categoriei genului și încercărilor de a separa animatele de neanimate sau de a îngloba în a-

celăși gen gramatical denumiri din același domeniu: aerum și -us¹⁾ 'timp', caelum și -us (ca forță divină; pl. mai ales caeli) 'cer', caseus și -um 'brânză', clipeus și -um 'scut', collum și -us 'gît', fatum și -us (legătura cu farī se pierde, iar masculinul se explică de asemenea prin caracterul de forță activă al noțiunii) 'soartă' etc. (lista la Neue-Wagener, I, p. 789-808); unele masculine au plural dublu, în -ī și -a, uneori cu diferențieri de sens: cele mai importante sînt: iocus, cu pl. iocī și ioca 'glumă, joc' și locus, cu pl. loca 'locuri', slujbe etc.' și loci 'materie (retorică), pasaj (într-un text) etc.'; citatele și alte cuvinte la Neue-Wagener, I, p. 808-818.

(2) Formații cu sufixe productive: (a) m a s c u l i n e : nume de meseriași în -ario- (la origine substantivarea unor adjective, subînțeles faber): argentarius 'bancher', aurarius 'aurar', ferrarius 'fierar'; nume de agent (și de funcție adjectivală) în -ulo-: discipulus (formație obscură de la discō, după unii de la *discipio) 'elev', figulus (fingō) 'olar', garrulus (garrio) 'flecă'; formații plurifuncționale în -no- (desseori adjective substantivate): dominus (domus) 'stăpîn', tribunus (tribus) 'tribun', uicinus (uicus) 'vecin', sobrinus (soror) 'văr', colonus (colo) 'cetățean al unei colônia; țaran legat de pămînt', patrōnus (pater) 'patron, avocat etc.', publicanus (publicus) 'antreprenor al impozitelor', ueteranus (uetus) 'soldat bătrîn (sau lăsat la vatră)'; diminutive în -lo- (cu diferite lărgiri) ale unor substantive masculine: digitulus (digitus) 'degetel', filiolus (filius) 'băiețuș', agellus (ager) 'ogor mic', nepotulus (nepos) 'nepoțel', porcellus (porcus) 'purcel', pugillus (pugnus) '(cît încapă într-un) pumn', homunculus (homo) '(biet) om'; formații în -astro- (cantitatea lui -a- nu e sigură), arătînd similitudinea aproximativă (desseori cu valoare depreciativă): parasitaster (parasitus) '(biet) parazit', filiaster (filius) 'fiu vitreg', patraster (pater) 'tată vitreg'; (b) n e u t r e : abstracte deverbative și denominative în -io-, -itio-

1) Prima formă este cea mai frecventă.

și -mōnio-: arbitrium (arbiter) 'hotărîre etc.', dēsīderium (dēsīderō) 'dorință', exilium (exul) 'exil', imperium (imperō) 'comandă etc.', sacrificium (sacrifigō) 'jertfă'; seruitium (seruus) 'sclavie'; patri-mōnium (pater) 'avere (moștenită)', testimōnium (testis) 'mărturie'; nume (deverbative) de instrument (în sens larg¹) și de loc (al îndeplinirii unei acțiuni) în -tro-, -culo-, -cro-, -bro-, -bulo-²); arā-trum (arō) 'plug', uehiculum (uehō) 'vehicul', lauācorum (lauō) 'baie', flābrum (flō) 'suflu', latibulum (lateō) 'ascunziș'; nume deverbative de loc în -torio- (de fapt derivate de la numele de agent în -tor): audītorium (audio, audītor) 'sală de recitări etc.', dormītorium (dormiō) 'dormitor'; obiectul și rezultatul unei acțiuni, în -no- și -mento-³); dōnum (dō) 'dar', signum (seco) 'semn'; ligamentum (ligo) 'legătură', uestimentum (uestiō) 'veșmint'; colective în -to- de la nume de plante, în special arbori: salictum (salix) 'sălciiș', arborētum (arbor) 'liva-dă'; diminutivele unor substantive neutre: oppidulum (oppidum) 'orașel', opusculum (opus) 'mică lucrare (literară)', castellum (castrum) 'fortă-reă'.

O b s e r v a Ț i e . Diminutivele hipocoristice grecești în -lov , de genul neutru, au fost preluate de poeții comici latini pentru denumirea unor personaje feminine; deoarece, spre deosebire de greacă, diminutivele latine păstrează genul cuvintului de bază, aceste nume sînt f e m i n i n e , genul natural dominînd așadar genul gramatical presupus de forma cuvintului: mea Planesium (Plaut, Curc., 159), amicam habes eram meam hanc Erotium (Id., Men., 300) etc.

- 1) Ele desemnează orice obiect prin intermediul căruia se realizează acțiunea unui verb; sufixele au fost denumite, de aceea, "mediative" (G. Serbat, Les dérivés nominaux latins à suffixes médiatifs, Paris, 1975).
- 2) Dăm aici rezultatul latin al unei evoluții fonetice complicate; cf. Leumann, p. 312-314.
- 3) Valoarea acestui din urmă sufix este mai complexă; vezi J. Perrot, Les dérivés latins en -men et -mentum, Paris, 1961, p. 217 și urm.

(3) Foarte rare m a s c u l i n e în -us (sau -er) derivate de la o formă de bază în -a (vezi mai sus 1.1.9.1.(3), moțu-
nen): uiduus (din uidua) 'văduv', sponsus (din sponsa) 'logodnic',
columbus (din columba) 'porumbel' poate și caper (din capra) 'țap'.

(4) Diverse substantivări, mai mult sau mai puțin izolate (grupele mari au fost discutate mai sus: -īnus, -ānus, -ārius, -tōrium, -inum); dintre m a s c u l i n e s-ar putea cita numele de gintă în -io-, cu sau fără etimologie transparentă: Asinius, Porcius, Vittellius, Iulius, Tullius etc.; mai numeroase sînt însă n e u t r e l e : aequum 'dreptate', bonum 'bine', dubium 'îndoială', malum 'rău', sacrum 'lu-
cru sfînt'; (de la participii) dēlictum 'vină', prōmissum 'promisiune',
responsum 'răspuns' etc. (vezi și Hofmann-Szantyr, p.152-157).

(5) Un număr relativ restrîns de cuvinte compuse, unele poetice; m a s c u l i n e (uneori cu folosire adjectivală): blan-
diloquus (blandus și loquor) 'cel care rostește vorbe lingusitoare',
furcifer (furca și ferō) 'sclav demn de tortură', pedisequus (pēs și
sequor) 'valet', naufragus (nauis și frangō) 'naufragiat', fūnambulus
(fūnis și ambulo) 'dansator pe funie', sacrilegus (sacrum și legō)
'pîngăritor al celor sfinte'; n e u t r e l e sînt mai numeroase
(vezi și mai sus, p. 121): aedificium (aedes și faciō) 'clădire',
lectisternium (lectus și sternō) 'pregătirea banchetului ritual', nau-
fragium (cf. naufragus, amintit mai sus) 'naufragiu', lātifundium
(lātus și fundus) 'moșie', consortium (cum și sors) 'asociere' etc.'.

1.2.2.1.1. Vechea a l t e r n a n ță o/ə a vocalei
tematice nu se menține decît în grupul de cuvinte unde vocala aceasta
e precedată de -u-, care întîrzie, prin disimilare, închiderea o > u;
astfel, se poate opune nom. seruos unui vocativ serue; în majoritatea
cuvintelor alternanța devine u/ə (lupus/lupe). Apar însă alternanțe
secundare o/ō (nom.sg. seruos/ac.pl. seruōs, dat.abl.sg. seruō, gen.
pl. seruōrum), vocala -ī- caracterizează gen. și loc.sg. și dat.-abl.
pl.; în sfîrșit, apare un element de alternanță zero în tipul ager/agrī
(ə/ø) sau puer/puerī (ø/ī).

1.2.2.2. În privința desinențelor, va trebui să descriem în mod distinct situația tipurilor create de evoluția fonetică:

(a) tipul majoritar, în care vocala tematică este precedată de o consoană, alta decât -r- și -u-;

(b) tipul în care vocala tematică este precedată de -r- (rareori și de -l-);

(c) tipul în care vocala tematică este precedată de u (vocală și consoană), cu care sînt asimilate substantivele cu radicalul în labiovelară surdă;

(d) tipul în -io-;

(e) substantivul deus.

1.2.2.2.1. N o m i n a t i v u l singular are gradul o al vocalei tematice și, pentru masculine și feminine, desinența -s (aceeași ca la majoritatea masculinelor și femininelor atematiche), așadar se termină în -os (cf. osc., cu sincopă, *h á r z* 'hortus', umbr. *I k u v i n s* 'Iguvinus', skr. *vṛkas* 'lup', gr. *λύκος* 'lup', lit. *vilkas* 'lup', got. *wulfs* 'lup'; această formă a terminației este atestată în vechile teste la toate tipurile înșirate mai sus: Duenos (2 Degr., CIL I², 4, vasul lui "Duenos", Roma, a doua parte a sec.V sau chiar mai vechi), praefectos (3o2 Degr., CIL I², 398, proveniență necunoscută, dată discutată), tribunos (221 Degr., CIL I², 49, Tusculum, prima jumătate a secolului II î.e.n.); adj. sakros (3 Degr., CIL I², 1, cipul din forul roman, sec.VI î.e.n.); Mindios, Condectios (51 Degr., CIL I², 37, locul și data necunoscute), filios (31o, 4 Degr., CIL I², 8-9, elogiul lui L.Cornelius Scipio, Roma, după 23o î.e.n.); deiunos (vasul lui "Duenos" citat mai sus). Caracterul debil al consoanei finale -s face ca aceasta să dispară în epoca arhaică (va fi restabilită de norma literară): Octauio (13o Degr., CIL I², 1429, Lanuvium, sec.II ?), Cestio (131 Degr., CIL I², 61 Praeneste, sec.II î.e.n.), Suessanio, Amio, Nonio, Suellio, Munatio, Vaterrio, Freganio (554 Degr., CIL I²,

1731, Beneventum, după 268 î.e.n.), Vibio (A.É., 1981, 573, Tarraco, în Spania, sfârșitul sec.III î.e.n.) etc.

Inchiderea vocalelor scurte neinițiale transformă terminația -os în -us, fenomen realizat în SCBacch. din 186 (Marcus, Postumius, Romanus), atestat însă și în inscripții mai vechi: Cornelius Lucius [...] Barbatus (309 Degr., CIL I², 7, partea a doua, mai recentă, a inscripției puse în cinstea lui L.Cornelius Scipio, după 230), Aimilius (514 Degr., CIL I², 614, decretul lui L.Aemilius Paulus, Spania, 189) etc.

La cuvintele unde vocala tematică este precedată de -u- (tipul (c) de mai sus), forța disimilatoare a acestui sunet împiedică închiderea o > u, iar terminația -os rămâne normă până în perioada clasică; faptul este binecunoscut și din mărturii exprese (Nostrī praeceptores seruū ceruūq; u et o litteris scripserunt, quia subiecta sibi uocalis in unū coalescere et confundi nequiret; nunc u gemina scribuntur, Quintilian, Inst., 1,7,26) cit și din grafiile inscripțiilor și manuscriselor; cîteva atestări epigrafice: C.Rustius [...] Flauos (679 Degr., CIL I² 1494 a, Tibur, sec.I î.e.n.; se observă repartitia celor două terminații), Menophilus Lucretianus seruus publicus (828 Degr., CIL I², 1337, Roma), abaus (168 Degr., CIL I², 1573, Teanum Sidicinum = Teano, în nordul Campaniei, sec.II î.e.n.), equos (1076 Degr., CIL I², 2177, "sors" de bronz găsită în nordul Italiei, sec.I î.e.n., pierdută). În Monumentum Ancyranum (începutul sec.I e.n.) transformarea se petrecuse însă (nu există atestări ale nominativului singular al unui substantiv, dar găsim adj. uiuus, IV,20). Această transformare face inevitabilă contractia celor doi u, în situațiile în care pronunțarea u nu se transformă în ɥ, apoi v; găsim astfel, în inscripțiile republicane, cocus (CIL I², 1235, Roma), dar cazurile apar frecvent în epoca imperială (și se mențin, parțial, în limbile romanice); la Pompei se pot cita Octaus (= -uus, CIL IV, 4870), serus (CIL IV, 1638, 1839; IX, 2398; cf. Väänänen, Inscr. Pomp., p.50); apoi, recomandările din App.Probi: riuus non rius

(174; dar rom. rîu); equus non eous, coquus non cocus (37,38).

Desigur, unitatea paradigmei restabilește, în numeroase situații, distincția celor două sunete (lat. seruus > rom. serb, ceea ce arată că serus a fost eliminat).

Temele în -ro- (tipul (b) de mai sus) suferă schimbările cele mai profunde și mai bogate în consecințe. S-a văzut din exemplul de pe "cipul din Fer", sakros, că pînă în sec.al VI-lea nu există nici o deosebire între flexiunea în -ro- și restul flexiunii tematice. După această dată, dar înaintea rotacismului, lichida sonoră -r- provoacă sincoparea vocalei tematice o¹⁾ înaintea de -g, așadar -rog >^M -rg; se produce apoi asimilarea -^Mrr și simplificarea geminatei finale, rezultatul fiind -r, deci nu numai o desinență g, dar și dispariția vocalei tematice. Cînd înaintea lichidei -r- se găsește o oclisivă, sincoparea lui -o- nu duce la reducerea numărului de silabe, deoarece sonanta -r- se află în poziție vocalică²⁾; consoană³⁾ + -rog >^{*} -org; cum sistemul fonologic latin nu comportă funcția vocalică a lui /r/, se produce o vocalizare -^Mr > -er (procesul de asimilare și de simplificare a geminației e identic cu cel descris mai sus); consecința acestor fenomene este că, în privința raportului dintre nominativ și celelalte cazuri, temele în -ro- (acolo unde se produce sincopa) se scindează la rîndul lor în două tipuri: unele au o silabă în minus la nominativ (puer/pueri) iar altele același număr de silabe (ager/agri)⁴⁾. Există unele condiții fonetice care nu comportă sincopa și în care, deci, găsim secvența finală -rus: (1) -r- provine din rotacizarea unui -g- (ceea ce permite situarea cronologică relativă și absolută, a fenomenului; sincoparea se produce și încetează a se mai produce înaintea rotacismului; cum în ju-

1) Cauzele fenomenului sînt neclare; bibliografie la Leumann, p.98-99.

2) Această pierdere a unei vocale fără pierderea corespunzătoare a silabei poartă numele, după terminologia gramaticilor indieni, samprasāraṇa.

3) Pentru simplificare, o vom nota cu G.

4) Gramaticile școlare vorbesc aici de o "pierdere" a lui e în cursul flexiunii; s-a văzut că, dimpotrivă, la nominativ se d e z v o l t ă o vocală, inexistentă la origine.

rul anului 600 nu se produsese încă - sakros amintit mai sus - iar în momentul desăvârșirii rotacismului, pe la mijlocul secolului al IV-lea, sincopa provocată de -r- încetase, putem fixa crearea acestui tip flexionar între 600 și a aprox. 350; umerus (din *omešos, cf. gr. ὤμος, cu dificultăți etimologice) 'umăr', numerus (*numasos, cf. pren. Numa-sioi, osc. (gen.) n i u m s i e i s, (într-o inscripție etruscă) numisies) 'număr'; (2) înaintea lui -r- se află o vocală lungă sau diftong: caurus 'numele unui vînt', taurus (pentru vocala lungă exemplele sînt adjective: auarus, seuērus); (3) în disilabele în care prima silabă este scurtă (= deschisă și cu vocală scurtă): erus 'stăpîn'; dar uir nu rămîne *uiros; după cum se vede, situațiile sînt destul de neclare, exemplele puțin numeroase și nesigure, iar explicațiile nesatisfăcătoare. Cu aceste puține excepții, norma literară și cea vorbită consacră formele fără -us, mai ales tipul "parisilabic" (ager), lipsit de excepții; acest din urmă tip se îmbogățește cu împrumuturile grecești în -cro:- scomber (gr. σκόμβρος) 'scumbie', conger (gr. γόγγρος; prin intermediar ?) 'țipar', numele Alexander, Euander, Lysander, Menander etc. (Ἀλέξανδρος, Εὐάνδρος, Λύσανδρος, Μένανδρος), cu dublete în -us: scombrus, congrus (forme considerate corecte de Priscian II, 224, 8, dar rare în texte), Euandrus (Verg., Aen., 3, 108 etc.), Menandrus (Vell., 1, 163) etc. Deși reprezintă norma literară și deși asistăm la înglobarea unor împrumuturi, tipul în -er pierde teren, tendința de simplificare a declinării realizîndu-se parțial, prin refacerea (sau menținerea) unor forme în -us: astfel, pe lângă socer (Men., 1046), Plaut folosește și socerus (ib., 957) iar mai tîrziu, cînd fem. socrus devine socra, se creează un masc. socrus (gen. -i); cf. și recomandarea din App. Probi, 139: aper non aprus; în cîteva apelative și în numele de origine greacă, mai ales în cele disilabice, formele în -rus nu au fost înlocuite cu -er: metrus (dar, în compuși, alături de forme în -us, și trimeter, pentameter, hexameter), Codrus, Petrus.

O b s e r v a Ț i i .(1) Acțiunea sonantei
-l- nu e decât rareori paralelă, iar cazurile
atestate se interpretează ca influențate de
oscă: famul (Ennius, Ann., 313; Lucr. 3, 1035),
figulus non figel, masculus non mascel (App.
Probi. 32, 33).

(2) Citeva nume de gintă în -io- (tipul (d))
au, în inscripții, nominative în -is, fără
îndoială de origine dialectală (în oscă fe-
nomenul este normal: p a k i s = Pacius):
Saluis (128 Degr., Ostia, începutul sec. I
i.e.n.) etc.

Substantivul deus (e) are o istorie aparte: rădăcina
este aceeași cu a lui diēs, însă cu vocală tematică și cu altă reparti-
sare a alternanțelor: față de *dyeu- (așadar, gradul zero al rădăcinii
și gradul e al lărgirii -u-), pornim acum de la *deiwo- (gradul e al
rădăcinii, gradul zero al lărgirii -u- și vocală tematică); nominati-
vul acestei teme este deiuos, atestat (vasul lui Duenos); se produce
apoi o dublă transformare: diftongul ei devine ē iar -u- înainte de o
dispare, ceea ce are drept consecință scurtarea vocalei lungi -ē- ina-
ntea altei vocale; deci deiuos > *dēuos > *dēos > *deos și, prin închi-
derea vocalei neinițiale, deus¹).

Substantivele n e u t r e primesc o desinență speci-
fică -m (cf. osc. s a k a r a k l ū m 'sacellum, templum', umbr.
(acuzativ) p e r s k l u m 'sacrificiu', skr. yugam 'jug', gr. ζυγόν
'jug', got. juk 'jug'): poçolom (32 Degr., CIL I², 439; 55 Degr., CIL I²,
2518, Roma) etc. Închiderea vocalei scurte neinițiale transformă ter-
minația -om în -um, care rămâne norma clasică. Debilitatea nazalei se

1) O evoluție fonetică identică s-a petrecut, în aceeași vreme, desi-
gur, în istoria imprumutului grecesc ἐλατεῖον 'untdelemn':

*oleiuom > *oleuom \ *olēom \ *oleom \ oleum.

reflectă în scris prin absența ei: pocolo (72 Degr., CIL I², 442; 113 Degr., CIL I², 443 etc.) etc. Deoarece, cum se știe, nominativul neutru este omonim cu acuzativul, vom discuta mai jos (1.2.2.2.3.) alte detalii ale formelor, aceasta cu atât mai mult cu cât, cel puțin în inscripții, acuzativul este mult mai frecvent utilizat decât nominativul (donum dat este, de exemplu, o formulă banală).

1.2.2.2.2. Pentru v o c a t i v pornim de la gradul e al vocalei tematice, iar desinența este g (of. umbr. serfe, gr. λύκε, skr. vrka, lit. vilke, got. wulf): lupe; după cum se vede, forma se conservă pînă azi în românește.

La tipurile secundare discutate mai sus se produc modificări paralele cu cele de la nominativ. La temele în -ro (tipul (b)) se produce sincoparea vocalei tematice (cu "samprasārana" la temele în -Cro-), de unde identitatea cu nominativul (excepțiile sînt aceleași): puer, magister, uir. Ca și la nominativ, există exemple fără sincopă, refaceri analogice, fără îndoială: Plaut folosește constant puere în adresările către un sclav (urmat de Caecilius și de Afranius, nu însă de Terențiu). Ca și la nominativ, există ezitări la numele împrumutate din grecește: Vergilius, de exemplu, folosește nominativul Thymber (Aen., 10, 391), dar, cu cîteva versuri mai jos, voc. Thymbre (ib., 394).

Temele în -io- (d) prezintă numai urme (probabil refaceri, sub influența unor corespondente grecești) ale voc. în -ie: Leucosie în Carmen saliare (fr. 2 Büchner), filie, Laertie la Liv. Andr. (Odyss., 2, 4 Büchner), Saturnie la Ennius (Ann., 456). Forma obișnuită este -i, de proveniență obscură; cea mai răspîndită explicație e contracția, deși în interiorul cuvintelor secvența -ie- nu se contrage (societas); vezi discutarea ipotezelor la Leumann, p. 424.

O b s e r v a ț i i . (1) Numele în -eio- (pronunțat -eyyo-) au și vocativul așteptat -eī (de fapt -eyī): Pompeī (Ov., Pont., 4, 1, 1), dar și -ei monosilabic: Vultei (Hor., Epist.,

1,7,91), Pompei (id., Carm., 2,7,5).

(2) Vocativele în -ei ale temelor în -io- sînt simple grafii, secvența grafică ei servind la notarea vocalei i: Leiusi (962 Degr., CIL I², 2650, în Laconia), Lucretiei (1247 Degr., CIL I², 488, Roma).

(3) A.Gellius (13,26,1-2) relatează că gramaticul Nigidius Figulus (sec.I f.e.n.) recomandă diferențierea prin accent a vocativului în -i de genitivul omonim: vocativul ar trebui accentuat pe prima silabă (la trisilabe) și genitivul pe a doua: voc. Váleri, gen. Valéri; dacă această recomandare s-ar baza pe realitatea vorbită, ea s-ar explica prin vechimea vocativului în -i, care determină respectarea regulilor accentuării, în timp ce caracterul recent al contragerii de la genitiv ar permite menținerea locului ocupat de accent înaintea contracției. Dar mărturia e suspectă (Gellius adaugă, de altfel, că accentuarea Váleri ar provoca risul contemporanilor săi), iar contracția genitivului e neîndoielnic veche (pe vremea lui Gellius se folosea însă la gen. forma refăcută Va-lérii).

Substantivul deus (e) are mai multe forme de vocativ.

Cea așteptată din punctul de vedere al etimologiei este ^mdeius > dīus; aceasta însă se încadrează în flexiunea dubletului dīuus, constituit pe baza formelor unde -u- nu e urmat de -o- (scurt), ca la nominativ, și nu dispare. La Ennius, forma die (o Romule, Romule, die, Ann., 111) pare a fi o extindere la masculin a adjectivului fem. dia, împrumutat

din Homer (δα). În general se folosește în locul vocativului nominativul deus; necesitatea de a folosi vocativul apare mai ales în epoca creștină (zeilor li se spunea pe nume) și atunci este creată, începînd de la Tertulian, forma regularizată dee; ea nu se impune, însă, și nominativul continuă să fie utilizat cu precădere.

1.2.2.2.3. La a c u z a t i v vocala tematică are gradul o iar desinența este -m: -om (cf. osc. h ú r t ú m, umbr. p u p l u m, ven. e k v o n, gr. λύκων, skr. vrkam); neutrul are, după cum se știe, aceeași formă cu a nominativului. Terminația -om este bogat atestată epigrafic (poate fi și simplă notare a pronunțării deschise a lui -u- scurt), uneori cu omiterea nazalei finale: Luciom, uiro (31o Degr., CIL I², 9, Elogiul lui L.Scipio), donom¹⁾ (35,44,70, 93 a Degr., CIL I², 28,1763, 976) etc. Prin închiderea vocalei se ajunge la -um, norma clasică, dacă exceptăm temele în -uo- (o), unde disimilarea împiedică închiderea pînă în epoca clasică (vezi mai sus, p.124): riuom (517, 7,1o Degr., CIL I² 584, "Sententia Minuciorum"), seruom (722 Degr., CIL I² 681, lângă Capua, 71 i.e.n.); Mon.Ancyra are forme în -um: riuum (IV, 20).

Evoluția fonetică normală duce de la *deiuom la deum (e) (ca și la nominativ).

1.2.2.2.4. Se consideră în general că desinența indo-europeană de g e n i t i v (distinctă de cea de ablativ) este -yo, adăugată la vocala tematică -o- (rareori -e-), iar numeroasele forme divergente (în limbile celtice, germanice, anatoliene) sînt explicate uneori prin accidente fonetice; cf. Szemerényi, Inf., p.168-169,172; Leumann, p.412-413. Provin indubitabil din -osyo; falisc (perioada veche) -osio (Kaisiosio 'Caesii', 245 Vetter), skr. -asya (vrkasya), gr. (mic., hom. și thessal.) -olo (mic. ku-ru-so-jo = χρυσόλο, hom. χρυόλο).

- 1) Complement al verbului do; formele done, frecvente, pot fi interpretate și ca dative; de aceea nu le înregistrăm aici.

). Latina are pentru această terminație un singur exemplu, în inscripția arhaică de la Satricum (A.E., 1979, 136): Publiosio Vallesio (= Publii Valerii). Cu această unică excepție, genitivul tematic latin se termină în -ī, atașat direct radicalului, fără urmă de vocală tematică; genitiv în -ī au și unele limbi celtice (gal. Segomari, lepontică Raneni, Akoneti, v. irl. maqi 'ai fiului') și italice (falisc (recent) Ani = Anii, 248 Vetter, serui 255 Vetter etc., venet. l e u k i = luchi, Enoni). Originea acestei forme a fost și este mult discutată; deși înrudirea cu terminația celtică a fost contestată, trebuie oricum respinsă ideea (susținută între alții de V. Pisani) a unei transformări fonetice -osio > -ī; numeroasele faze intermediare presupuse țin de domeniul fanteziei, iar desfășurarea cronologică a transformării ar fi trebuit să aibă un ritm foarte rapid, pentru a se ajunge de la -osio, atestat la sfârșitul sec. VI, la -ī din sec. III (Barbati, Volcani, Aisolapi). Faptul că terminația se atașează radicalului, cu eliminarea vocalei tematice, îi conferă statutul de sufix și ne permite apropierea de un sufix de apartenență, sinonim cu genitivul (cf. patrius = patris, erilis = eri); de aceea ne par plauzibile ipotezele care apropie lat. -ī de sufixul noțional skr. -i (vṛkīś 'lupoaică', devī 'zeiță') sau de sufixele de apartenență compuse cu -i- (gr. ὄναι ἰ-της, lat. er-i-lis, diu-i-nus).

O b s e r v a Ț i i . (1) Genitive în -ei apar mult după cele în -ī, în prima jumătate a secolului I f.e.n.; ele sînt simple grafii pentru -ī.

(2) Genitivele lui Ennius Metioeo Pufaticeo (Ann., 126) sînt transpuneri ale homericului

-οιο.

La substantivele în -io- (d), genitivul cel mai vechi e în -ī (Aisolapi 40 Degr., CIL I², 440 și numeroase atestări plautine garantate de metrice: auxili, Pseud., 61, consili, ib., 397, flagiti, ib.,

440 periuri, ib., 132, etc.). Formele în -i apar mult mai târziu și sînt refaceri analogice, pentru menținerea distincției dintre radical și terminație; uneori sînt utilizate de poeții dactilici din necesități metrice (la Lucrețiu numai la adjective, unde claritatea flexiunii este favorizată și de paralelele feminine: patrii, medi; la Vergiliu: flauu (Aen., 3,702), Palladii (ib., 9,151, vers suspect); Propertiu și Ovidiu utilizează gen. în -i la nume proprii, pe cel în -ii la apelative; la Propertiu se observă și o extindere la numele proprii ale gen. în -ii. Inscriptiile, inclusiv Mon.Ancyrr., au gen. în -i (oongiari, IV,15,adj. ooronari, IV, 21, proeli IV, 23, Iuli, VI, suppl. 2, Pompei, VI,suppl. 3, dar conlegii, IV,22). Extinderea gen. în -ii se face treptat, cu multe ezitări, și se impune, nu fără excepții în secolul al II-lea. Lista atestărilor la Neue-Wagener, I,p.133-154 (cu includerea locativului).

După raportul cronologic între -i și -ii este clar, nu se poate spune același lucru despre raportul lor etimologic. Soluția logică și facilă este de a considera -i drept rezultatul contracției dintre -i- al sufixului și -i al desinenței; în sprijinul acestei explicații se poate aduce accentuarea Valéri discutată mai sus; împotriva ei, inexistența, în textele vechi, a formelor necontrase și nesiguranța mărturiei lui Nigidius Figulus. S-a propus, de aceea, a doua soluție: desinența de origine sufixală -i înlocuiește nu numai vocala tematică -o-, ci întregul sufix -io-. E greu de spus care din aceste două ipoteze oferă soluția definitivă.

Substantivul deus (e) are gen. așteptat deiui > diui, care se încadrează în flexiunea paralelă diuus și este înlocuit cu dei, formă acceptată cu începere de la Cicero și Varro.

1.2.2.2.5. Pentru d a t i v se pornește de la gradul o al vocalei tematice, la care se adaugă desinența -ei: -o-ei >, cu o contracție veche, -ōi (diftong lung): osc. h ú r t ú i (cu diftong scurtat, dacă nu e desinență de locativ), pren. Numasioi (cantitatea

diftongului e nedeterminată), falisc *t i t o i*, ven. *v o l t i i o m - n o i*, gr. *λύωφ*. O urmă a acestei terminații ar putea fi forma duenoi de pe vasul "Duenos", dar despărțirea dintre cuvinte e nesigură și în loc de u inscripția are z. Spre deosebire de evoluția diftongului -ai (vezi mai sus 1.1.9.2.2.5.), diftongul -oi devine -ō, care rămâne terminația dativului: lupō, seruō, agrō, puerō, iugō.

Substantivul deus are dativul etimologic dīuō (din *deiūō) încadrat în flexiunea dīuus și înlocuit cu forma analogică deō, începînd de la Plaut.

1.2.2.2.6. Pentru *a b l a t i v*, limbile indo-europene prezintă o terminație specifică (neconfundată cu genitivul) -ōd (provenită desigur dintr-o contracție de tip -*o-ed, de exemplu): osc. *s a k a r a k l ú d*, skr. vrkād (în majoritatea limbilor oclusa finală dispăre). Latina arhaică păstrează această terminație, care tinde, cum am văzut, să se propage la celelalte tipuri flexionare (conventionēd, sententiād etc.): Gnaiuod (309 Degr., CIL I² 7, elogiul lui L.Scipio, sfîrșitul sec.III), filiod (82 Degr., CIL I², 42, Roma, în pămîntul sacru a Dianei, sec.III ?). Dentala finală cade, fenomen generalizat la sfîrșitul secolului III, formele atestate ulterior fiind arhaisme voite; astfel, în SOBacch.din 186 se pot citi, alături de ablativul (adj.) oquoltod, poplicod, preiugatod și formele clasice: agro Teurano. În felul acesta, ablativul devine omonim cu dativul.

Substantivul deus are ablativul etimologic dīuō, încadrat în flexiunea lui dīuus; forma refăcută deō, apare începînd de la Naevius.

1.2.2.2.7. Pentru *l o c a t i v* limbile indo-europene pot porni fie de la gradul e, fie de la o al vocalei tematice, la care se adaugă desinența -i (vezi mai sus, 1.1.1.2.2.6. și 7.): -oi și -ei; pentru -oi: gr. *οἶκος* 'acasă', *ἰοῖσσι*, *ἐρητιοῖ* etc. (despre formele grecești în ^{-el}, vezi E.Schwyzler, I, p.549); -ei: osc *t e r e i* (de la *t e r ū m*) 'în teritorio', comenei 'în comitio', umbr. *k u m n e*

'id'; skr. -g poate proveni din ambele grade: vŕke. Forma latină -ei devenită apoi -i poate proveni atât din -oi (închid la -ei), cât și direct din -ei; paralelismul cu osco-umbriana face să se prefere proveniența din -ei. Atestările epigrafice ale terminației -ei sînt tîr-zii și nu reprezintă decît notarea grafică a vocalei -i: Delei (359 Degr., CIL I², 830, Delos, începutul sec. I î.e.n.); Aegeli, Frontei re-prezintă chiar rezultatul contracției -ii (370 și 588 Degr., A.E.1954, 31 și CIL I², 2634, Aegium și Ferentium, ambele din sec.I î.e.n., a doua chiar de la începutul perioadei imperiale). Atestările literare sînt numeroase, atât la numele de orașe cît și la apelative: Ephesi, Epidamni, Tarenti la Plaut, Aydi, Tarenti, Surrenti la Ennius etc. (pînă în latina tîrzie); domi și humi sînt clasice; există însă și alte exem-ple, care se răresc pe măsura trecerii timpului (cf. situația paralelă descrisă mai sus la decl.I, 1.1.9.2.2.7.): belli (duelli) de la Plaut la Symmachus, adverbial uesperi 'seara' (vezi G.Funaioli, ALL,13,1904, p. 113-316).

N-am inclus în listă animi (de ex. nec me animi fallit Lucr. 1,136) socotit în general genitiv de relație; cf. Hofmann-Szantyr, p.75.

Temele în -io- (d) prezintă, pînă la mijlocul sec.II î.e.n., cîteva forme necontrase, locativul deosebindu-se astfel de ge-nitiv, cu care ulterior devine omonim: Brundisi (Enn., Var. [Hedyphege-tica], 37), Suni (Ter., Sun., 519).

Locativul e concurat încă din sec. II î.e.n. (Cato) de ablativul timpului; la numele de orașe se menține totuși: numele actual Brindisi pare să provină din loc. Brundisi.

1.2.2.2.11-12. N o m i n a t i v u l (și v o c a t i -
v u l) plural se termină în majoritatea limbilor indo-europene, în -^{*o}es provenit dintr-o veche contracție -^{*o}es: osc. N ú v l a n ú s, umbr. I k u v i n u s, skr. vŕkās, got. wulfōs. Latina nu păstrează nici o urmă a acestei terminații. Pe o parte a domeniului indo-european s-a

produs înlocuirea desinenței nominale -es cu cea pronominală, de unde diftongul -oi: gr. λομαι, lit. vilkai etc. Latina face parte din acest grup; diftongul -oi este atestat în Carmen Saliare: poploe (ap. Fest., 224 Lindsay); prin închiderea vocalei scurte, -oi devine -ei; dintre atestările epigrafice nu sînt de reținut decît cele vechi, deace-rece, după mijlocul sec.II î.e.n., secvența grafică ei nota ī (în aceeași inscripție, 719 Degr., CIL I², 682, citim atît magistrei, cît și magistri); cîteva exemple: uirei (511, 20 și 21 Degr., CIL I², 581, SCBaach.), seruei (514 Degr., CIL I², 614, decretul lui Aemilius Paulus); pentru faza intermediară -ē: socie (7 Degr., CIL I², 5, pe malul lacu-lui Fucinus, sec.IV î.e.n.), Falesce (192 a Degr., CIL I², 364, Falerii, sec. III î.e.n.).

La temele în -io- (d) formele necontrase, în -īī (scrise și -iei), predomină și rămîn norma clasică (spre deosebire de genitivul singular); cu toate acestea, pronunțarea curentă trebuie să fi cunoscut contractia, cum rezultă din inscripții, unde găsim, pe lîngă -ī, și grafii -ei (= -ī, nu -iei = -īī !): floui (517, 24 Degr., CIL I², 584, Sententia Minuciorum), fellei (923 Degr., CIL I², Supraequum), sociei (768 Degr., CIL I², 768, Roma) etc.; contractia este frecventă la Pompei, la numele de meseriași în -arius: librari, lignari, pomari, unguentari (Väänänen, Inscr.pomp., p.39). Textele în versuri confirmă parțial această tendință: Crustumerī (variantă a numelui Crustumerium, Verg. Aen., 7,631), Gabī (Prop., 4,1,34).

O b s e r v a Ț i e . Substantivele în -ius și -eius (= -aius, -eius, cu dublă consoană -y-) nom.pl. -āī, -ēī (de fapt = -ayī, -eyī): Grāī (Catul, 68,109,etc.).

La substantivul deus (e), -u- dispăre între omofonele deiuei sau diui, iar contractia duce la forma dī, generalizat de la cele mai vechi texte și reprezentînd norma clasică. Analogia face să apară și dei, utilizată rareori de poeți (dīi ar putea fi o notare pur grafică a vocalei lungi); Ovid., Trist., 1,2,59; Pont., 1,5,70 etc.

O b s e r v a Ț i e . În inscripțiile provinciale, apare (din sec.III î.e.n.) și o terminație -eis (-es, -is) explicabilă prin influența pronumelor, unde dubla flexiune (în -o/e și în -i-) este obișnuită (queis, ques, alături de qui, heisce alături de hi); magistreis (705 Degr., CIL I², 672, Capua, sfârșitul sec.II î.e.n.) etc.; duomuires (300 Degr., CIL I², 1511, Cora în Latium, începutul sec.I î.e.n.), magistres (1060 Degr., Praeneste, sec.II sau I î.e.n.), ministris (718 Degr., CIL I², 681, Capua, pierdută).

Substantivele neutre au nominativul plural în -a; terminația așteptată ar fi fost -^ma (vocala tematică e + desinența -a₂), dar, sub influența flexiunii atematice, terminația a fost înlocuită cu -a; același fenomen a avut loc și în greacă (Λυδ), dar -ā e reprezentat în skr. yugā, v.sl. iga, got. waúrda; osca și umbriana au de asemenea reprezentanți ai vocalei lungi (osc. p r ú f t ú 'probata', umbr. v e s k l a și v e s k l u 'uascula'), ceea ce poate duce la concluzia unei alinieri recente a formei latine la flexiunea atematică; s-a propus și o explicație fonetică (scurtarea finalei lungi), care nu ni se pare de reținut (există -ā în imperative, în adverbe, în numerele -gintā). Suprapunerea istoriei nom. pl. neutru tematic cu nom. sg.al temelor în -a₂ (decl.I) nu este, așadar, perfectă, cum se afirmă deseori (vezi mai sus 1.1.9.0. și 1.1.9.2.2.1.).

1.2.2.2.1.3. Pentru a c u z a t i v u l plural se pornește de la gradul o al vocalei tematică la care se adaugă desinența -ns, aceeași cu a flexiunii atematice; -^mons (gr. (Creta) ὀδελόνς 'monedă', got. wulfans; tot de aici, probabil osc. f e í h ú s s 'muros' etc.). O parte a teritoriului indo-european cunoaște terminația -^mons,

cu o istorie complicată. Forma latină -ōs, menținută în întreaga latinitate, poate proveni din ambele terminații indo-europene: căderea lui -n- postvocalic înainte de -s provoacă oricum lungirea compensatorie a vocalei precedente.

1.2.2.2.14. Pentru g e n i t i v u l plural se pornește de asemenea de la gradul o al vocalei tematice la care se adaugă desinența -om, aceeași cu cea a flexiunii atematice: -^ho-om, care devine, prin contracție, -^hom (gr. λόκων, skr.(arhaism) dēvam); unele limbi par să presupună o formă cu vocală scurtă -^hom (osc. N ú v l a n ú m, zicolom 'dierum', umbr. p i h a k l u 'placulorum'). Deoarece latina scurtează vocala lungă înaintea lui -m, rezultatul ambelor terminații e -om, închis apoi la -um. Desinența este bine atestată în latina arhaică, menținându-se în cea clasică numai în situații speciale. Atestări ale formei -om: Romanom (monedă arhaică); la substantivele în -uo- (b), se menține pînă în epoca clasică, în texte literare: dīuom (Lucr.1,1,etc.), Achiuom (Verg., Aen., 2,318) etc. Formele în -um: socium (511, Degr., SCBacch.), fabrum (1060 Degr.); numeroase atestări literare (socotite uzuale de Cicero, Orat., 155-156, cu exemple din Ennius și Pacuvius): uirum (Plaut, Pseud., 227, etc., Verg., Aen., 1,87, etc.), liberum (Plaut, Most., 120, etc., dar nu la poezii dactilici; în proză pînă în sec. II e.n.), fabrum (ohiar și la Caesar, partizanul analogiei și deci al formelor în -ōrum, Ciu., 1, 24,4), socium (Plaut, Men., 134, Verg., Aen., 5,174, etc.) etc.; la unele categorii de cuvinte gen.pl. în -um se menține mai multă vreme; numele monezilor, ale măsurilor și greutateilor (tempo-ul rapid al pronunțării cere forme cît mai scurte), ale unor populații: nummum, sestertium, denārium; modium, stadium; Aetolum, Chaldaeum, Danaum.

După modelul declinării în -a- apare, începînd din sec. al III-lea f.e.n., terminația -ōrum, mai întîi la pronume și adjective, unde mișcarea facilita influența modelului (duonoro în elogiul lui L. Cornelius Scipio, 310 Degr.), apoi și la substantive; în momentul apa-

Cda. 32/385 fasc. 8

riției textelor literare, -ōrum e generalizat, formele în -um nefiind decât arhaisme, uneori utile metricii și eufoniei; astfel, chiar pentru exemplele citate mai sus, există dublete vechi în -ōrum: fabrōrum la Plaut, liberōrum la Plaut (mai frecvent decât liberum) și la Ennius, sociōrum la Plaut, uirōrum la Ennius, nummōrum la Plaut, denariōrum la Cicero etc.

Substantivul deus (e) are forma etimologică deum (aceeași evoluție ca la acuzativul singular); forma dīuom este o refacere și aparține flexiunii paralele dīuus; vechiul genitiv se menține multă vreme, datorită formulelor de invocare (prō deum fidem), apărind chiar și la Caesar (Gall., 6,17,1); dar încă de la Plaut găsim, alături de deum, și deōrum (Amph., 45) care se răspindește, fără însă a elimina total forma deum (apare și în Historia Augusta, Gallienus, 5,5, sec.IV). Mărturiile gramaticilor și atestările la Neue-Wagener, I, p.166-187.

1.2.2.2.15-17. D a t i v u l , a b l a t i v u l și l o c a t i v u l plural pornesc în latinește de la terminația -^{*}ois; aceasta poate avea o dublă origine indo-europeană: instrumentalul în -^{*}ois (< -^{*}c-eis sau -^{*}o-ois și locativul în -^{*}oisu (cu pierderea finalei, Szemerényi, Inf., p.171); cele două terminații se găsesc în grecește distinse formal (-οις și -οιου, repartizate pe dialecte; în miceniană coexistă) ceea ce arată că se distingeau și ca valoare); în skr. (ca și în alte limbi) sînt clar deosebite: loc. vṛkesu, instr. vṛkais; limbile italice prezintă aceeași terminație -ois: osc. N ú v l a n ú í s, zicolois 'diebus', pelign. iouiois puolois 'Iouilis pueris'. Pentru substantive, există o singură atestare latină a formei originale: qurois (1271a Degr., Madonnetta în Latium, sec.VI-V f.e.n.); aceasta poate fi însă transcrierea formei grecești κοῦροισ (= Διοσκουροισ; inscripția e dedicată lui Castor și Pollux); pentru adjective și pronume există două atestări la Festus: priuiclios [= preiucnoes, cu diftongul oi notat oe] priuus id est singulis (224, 1 Lindsay) și ab oloes dicebant pro ab illis (Paulus, 17,21 Lindsay). Prin închiderea vocalei

se ajunge la -eis, formă bine atestată (dar în inscripțiile de după 150 î.e.n. ei notează fără îndoială i); facteis (311 Degr., CIL I², 10, elogiul lui P.Cornelius Scipio, fiul primului Africanus, mijlocul sec. II), looleis (312 Degr., CIL I², 11, elogiul lui L.Cornelius Scipio, după 176), castrais (514 Degr., CIL I², 614, decretul lui L.Aemilius Paulus, 189 î.e.n.) etc. Cum se știe, diftongul ei evoluează, prin faza intermediară ē, spre i; ajungem astfel la terminația clasică -is.

La substantivele în -io- (d), terminația -is suferă contracția cu elementul -i- în aceleași condiții cu ale temelor în -is- (vezi mai sus, 1.1.2.2.15-17.), cu ale locativului singular (1.2.2.2.7) și ale nominativului plural (1.2.2.2.11-12.); problema contracției se pune numai după trecerea ei > i (deci i-eis > i-is), așadar începând de la mijlocul secolului al II-lea î.e.n. (scrierea -eis, nu -eis, transpune finala contrasă -is): officis (= officiis, CIL I², 1296, Roma). În Mon.Ancyrr, usageul este ezitant: iudiciis (I,2), consiliis (III,14), municipiis (IV,21) etc., dar auspiciis (I,4), municipiis (III, 16), stipendiis (III,16) etc. Contracția este frecventă la Pompei: iudiciis, operariis, praediis, sociis etc. (dar și gallinariis, Fabiis, cf. Väänänen, Inscr.Pomp., p.39). Norma literară rămâne însă forma necontrasă, -iis: filiiis, imperiiis.

O b s e r v a Ț i i . (1) Substantivele în -aius (= -ayvus) au dat.-abl.pl. în -āis (= -ayyis): Grāis (Verg., Aen., 2,786, etc.). (2) Substantivele implicate în numărătoare au în mod obișnuit forma contrasă: denāris (Martial, 1,117,17, etc.), sestertis (tablă cerată de la Pompei, Väänänen, Inscr.Pomp., p.39).

Substantivul deus (e), ca și la nominativ, are ca normă preclasică și clasică forma contrasă dīs (cu pierderea lui -u- între diftongii omofoni: deiueis dīs); aceasta apare din primele texte (ca

și nom. dī, înaintea contracției temelor în -io-), cu exemple garantate de metrică la Ennius: cum magnis dīs (Ann., 201, sfârșitul unui hexamtru spondaic), sanguen dīs oriundum (Ann., 113, sfârșit de hexamtru; în același pasaj, 112, nominativul dī); forma diuīs, frecventă în literatură, e o refacere integrată în flexiunea paralelă diuus; începutul ar putea fi la Plaut, Amph., 635, unde diuīs e restabilit de Leo (mss. au dīs ca și Pseud., 1253; dīs e cert, Amph., 12). Formele disilabice analogice deīs (și diīs) apar mai devreme decât la nom.pl., ceea ce s-ar putea datora și hazardului atestărilor; cel dintâi exemplu este incert, deoarece structura versului n-a putut fi stabilită: deīs (Plaut Pseud., 1258); apoi Catul, 4,22 (diīs), Prop., 4,1,5 (deīs), Ovidiu, Rem., 678 (deīs), etc.

O b s e r v a Ț i e . Izolat apar în inscripții forme terminate în -ibus, atrase de declinarea atematică: la substantivele cu mutație, intervin și paralele feminine în -abus; cel mai frecvent e di(i)bus, atras și de sintagmele în care e asociat cu manibus, laribus, penatibus; fenomenul e răspândit în limbaul persoanelor fără cultură, cum rezultă din parodiarea lor de către Petroniu (44, 16: diibus, conjectura sigură a lui Bücheler, aedilibus mss.); apar și filibus (CIL 6,13176, etc.), patronibus (CIL 6,13080), uetranibus (CIL 5,8755), natibus (CIL 3,914), citate după Neue-Wagener, I, p.190-191; cf. și Leumann, p.452; exemplele literare sînt nesigure.

1.2.2.3. Tabelul terminațiilor (avem în vedere tipul majoritar):

	M.F.	N.
S	N. <u>-o-s</u> > <u>-us</u>	<u>-o-m</u> > <u>-um</u>
i	V. <u>-s-ø</u>	—
n		
S	Ac. <u>-o-m</u> > <u>-um</u>	
u	Gen. <u>-o-sio</u> , înlocuit cu <u>-ī</u>	
l	Dat. <u>-o-ei</u> > <u>-oi</u> > <u>-ō</u>	
a	Abl. <u>-o-ed</u> > <u>-od</u> > <u>-ō</u>	
r	Loc. <u>-o-i</u> > <u>-ei</u> > <u>-ī</u>	
P	N.V. <u>-o-es</u> > <u>-os</u> , înlocuit cu <u>-e2</u> > <u>-ā</u> , înlocuit cu <u>-a</u>	
l	Ac. <u>-o-nā</u> > <u>-os</u>	
u	Gen. <u>-o-on</u> > <u>-om</u> > <u>-om</u> > <u>-um</u> , înlocuit cu <u>-ōrom</u> > <u>-orum</u>	
r	Dat.Abl.Loc. <u>-o-eis</u> > <u>-ois</u> > <u>-eis</u> > <u>-is</u>	
a		
r		

1.2.2.4. Paradigmele latinei literare:

(a)			
S	N. <u>lupus</u> m.		<u>ingum</u> n.
i	V. <u>lupe</u>		—
n	Ac. <u>lupum</u>		<u>ingum</u>
S	Gen. <u>lupī</u>		<u>ingō</u>
u	Dat. <u>lupō</u>		<u>ingō</u>
l	Abl. <u>lupō</u>		<u>ingō</u>
a	Loc. <u>[domī]</u>		—
r			
P	N.V. <u>lupī</u>		<u>iuga</u>
l	Ac. <u>lupōs</u>		<u>iuga</u>
u	Gen. <u>lupōrum</u>		<u>iugōrum</u>
r	Dat.Abl.Loc. <u>lupīs</u>		<u>iugīs</u>
a			
l			

(b)

S	N.	<u>puer</u> m.	<u>uir</u> m.	<u>ager</u> m.
i	V.	<u>puer</u>	<u>uir</u>	<u>ager</u>
n	Ac.	<u>puerum</u>	<u>uirum</u>	<u>agerum</u>
g	Gen.	<u>puerī</u>	<u>uirī</u>	<u>agrī</u>
u	Dat.	<u>puerō</u>	<u>uirō</u>	<u>agrō</u>
l	Abl.	<u>puerō</u>	<u>uirō</u>	<u>agrō</u>
a	Loc.	<u>[uesperī]</u>	—	* <u>agrī</u>
r				

P	N.V.	<u>puerī</u>	<u>uirī</u>	<u>agrī</u>
l	Ac.	<u>puerōs</u>	<u>uirōs</u>	<u>agrōs</u>
u	Gen.	<u>puerōrum</u>	<u>uirōrum</u>	<u>agrōrum</u>
r	Dat.			
a	Abl.	<u>puerīs</u>	<u>uirīs</u>	<u>agrīs</u>
l	Loc.			

(c)

S	N.	<u>seruos</u> , apoi <u>seruus</u> m.	<u>equos</u> , apoi <u>equus</u> m.	<u>patruos</u> , apoi <u>patruus</u> m.
i	V.	<u>serue</u>	<u>eque</u>	<u>patrue</u>
n	Ac.	<u>seruom</u> , apoi <u>seruum</u>	<u>equom</u> , apoi <u>equum</u>	<u>patruom</u> , apoi <u>patruum</u>
g	Gen.	<u>seruī</u>	<u>equī</u>	<u>patruī</u>
u	Dat.	<u>seruō</u>	<u>equō</u>	<u>patruō</u>
l	Abl.	<u>seruō</u>	<u>equō</u>	<u>patruō</u>
a	Loc.	—	—	—
r				

S	N.V.Ac.	<u>ōuom</u> , apoi <u>ōuum</u> n.	P	<u>ōua</u>
i	Gen.	<u>ōuī</u>	l	<u>ōuōrum</u>
n			u	
g			r	
u	Dat.Abl.Loc.	<u>ōuō</u>	a	* <u>ōuīs</u>
l			l	
a				
r				

(d)

S	N.	<u>filius</u> m.	<u>imperium</u> n.
i	V.	<u>filī</u>	—
n	Ac.	<u>filium</u>	<u>imperium</u>
g	Gen.	<u>filī</u> , apoi <u>filīī</u>	<u>imperī</u> , apoi <u>imperīī</u>
u	Dat.	<u>filīō</u>	<u>imperīō</u>
l	Abl.	<u>filīō</u>	<u>imperīō</u>
a	Loc.	—	<u>[Brundisiī]</u>
r			

P	N.V.	<u>filii</u>	<u>imperia</u>
l	Ac.	<u>filiōs</u>	<u>imperia</u>
u	Gen.	<u>filiōrum</u>	<u>imperiōrum</u>
r			
a	Dat.Abl.Loc.	<u>filiiis</u>	<u>imperiis</u>
l			

(e)¹⁾

S	N.	<u>deus</u>	P	<u>di</u>
i	V.	<u>deus</u> ²⁾	l	<u>di</u>
n			u	<u>deōs</u>
g	Ac.	<u>deum</u>	r	<u>deum</u> și <u>deōrum</u>
u	Gen.	<u>deī</u>	a	<u>dis</u> și <u>deīs</u>
l	Dat.	<u>deō</u>	l	<u>dis</u> și <u>deīs</u>
a	Abl.	<u>deō</u>		
r	Loc.	—		

1) Paradigma paralelă , diuus, nu se deosebește cu nimic de a oricărui substantiv din grupa (c); unele forme (n.pl.diui, de exemplu) apar însă târziu.

2) Formă de nominativ.

A N E X A I

=====

Evoluția flexiunii substantivului de la latină la
limbile romanice (cu privire specială la latina
"dunăreană")

1. Genurile

Distincția dintre genuri, așa cum o cunoștea latina clasică, avea în germene principiul propriei ei distrugerii: nu corespundea decât parțial realității exterioare și era insuficient caracterizată din punct de vedere formal. Vorbitorul nu putea ști, de exemplu, dacă în casseum are a face cu un masculin (la acuzativ) sau cu un neutru, dacă navis 'corabie' e masculin sau feminin (din moment ce civis 'cetățean' e masculin și avis 'pasăre', feminin); uneori nici adjectivul nu-i venea în ajutor: după formă, magna gaudia 'mari bucurii' sau folia tenera 'frunse fragede' puteau fi atât neutre plurale (aceasta este situația clasică) sau feminine singulare.

Lucrurile se complică și mai mult în latina tirzie, când se produce o a doua slăbire a consonantismului final: nominativul dominus (pronunțat adesea dom(i)nu) nemaideosebindu-se de acuzativul dominum (pronunțat de asemenea dom(i)nu), nu se putea distinge de declinarea unui masculin singular de cea a unui neutru; la plural, cum am văzut, neutrele puteau fi confundate cu femininele singulare.

Latina tirzie a găsit mijloacele de a menține categoria neutrului, atât pe plan formal cât și pe cel al conținutului. Vechilor mărci ale neutrului, conservate în esență (pluralul în -a) li se adăugă două mărci noi, mult mai clare. La declinarea a III-a exista un grup destul de numeros de substantive neutre al căror nom.-ac.singular se

termina în -us, iar pluralul aceluiași cazuri în -ora (tempus, tempora 'timp', de exemplu). Vorbitorul stabilea ușor echivalența dintre acest -u(s) și terminația foarte numeroaselor substantive masculine de declinarea a II-a; pornind de la această analiză, terminația -ora (în realitatea istorică un element sufixal -os-, același cu nominativul -us, urmat de desinența -a) devine o marcă clară și comodă a pluralelor neutre și începe să se extindă, din secolul al IV-lea, la "inanimatale" declinării a doua; textele tîrzii oferă exemple pentru acest nou plural armora (pentru armi) 'brațe', campora (pentru campi) 'cîmpuri', locora (pentru loci și loca, cele două plurale clasice, primul masculin, al doilea neutru, cu unele diferențe de sens) 'locuri' etc. O a doua inovație privește acordul adjectivului. S-a văzut mai sus că pluralele neutre de tipul folia tenera 'frunze fragede' puteau fi confundate cu femininele singulare (în cazul de față au și fost confundate: pluralul folia este la originea singularului feminin romanic, reprezentat de rom. foale, fr. feuille etc.); de vreme ce forma substantivului era greu de schimbat, s-a recurs la modificarea formei adjectivului, adjectivul plural neutru devenind identic cu femininul: în loc să se spună folia tenera se spunea folia tenerae (cu acuzativul, atestat în texte, folia teneras); în felul acesta se remarcă în mod neechivoc atât faptul că e vorba de un plural, cât și apartenența la genul neutru (pluralul se opunea singularului feminin herba tenera 'iarbă fragedă', de exemplu, și femininului plural nom. herbae tenerae, ac. herbas teneras; diferența față de masculinul plural era mai profundă: nom. animi teneri 'cuflute sensibile', ac. animos teneros; rămăneau confundabile numai neutru și masculinul singular al declinării a II-a, și numai în limba vorbită, cea scrisă avînd mijloace de diferențiere). Aceste două hiper-caracterizări recente, adăugate mărcilor formale conservate, nu îngăduie așadar să se vorbească de un "declin" sau chiar de o "dispariție" a neutruului latin, cum se spune destul de des. După cum se știe, hiper-caracterizările nu afectează categoriile în declin sau pe cale de dispariție, ci numai pe cele vii și necesare.

Reorganizarea neutrului poate fi observată și pe planul conținutului, în sensul unei "motivări optime" (expresie a lui Hjelmslev, folosită pentru neutrul românesc de către Al. Rosetti): încă de la primele texte existau substantive desemnând "inanimate" care prezentau ezitări între masculin și neutru (baculus/baculum 'toiag', casseus/caseum 'brinză', gladius/gladium 'sabie', collus/collum 'git' etc.); la acestea se adaugă masculinele cu două plurale, de obicei diferențiate semantic, neutrul având valoare colectivă (locus, pl. loci 'pasa-je (într-un text)' etc., loca 'locuri', iocus 'glumă, joc', pl. ioci, ioca, Procesul se precizează în latina imperială: un număr din ce în ce mai mare de inanimate au pluralul terminat în -a (carra 'care', digita 'degete', cubita 'coate').

Asistăm așadar în latinitatea târzie la o reorganizare a neutrului: pe planul conținutului, acesta tinde la concentrarea inanimatelor¹⁾, iar pe planul formei obține două noi mărci, terminația -ora, devenită specifică, și acordul cu adjectivul feminin; caracteristicile corespund exact celor ale neutrului românesc și unei stări de fapte dintr-o fază veche a italianei și a sardei; pentru celelalte limbi romanice se constată rămășițe ale acordului pluralului neutru cu adjectivul (și articolul) feminin. Ar deurge de aici că reorganizarea descrisă a atins o fază mai coerentă și mai clară în estul României, și mai ales în latina dunăreană. Dar toate elementele acestei reorganizări, fără excepție, sînt atestate în textele latine târzii și în fazele vechi ale limbilor romanice: rom. amîndouă degetele²⁾, v.fr.

- 1) Nu trebuie să ne imaginăm acest proces ca linear, fără contradicții și reveniri; un singur exemplu: un grup de inanimate, numele de fructe, era în mod normal neutru în latina clasică, dar devine feminin în latina târzie (cînd Appendix Probi ne avertizează persica non pessica, nu observă că în formularea sa s-a strecurat altă "greșeală" decît cea fonetică, pe care o urmărea: un roman cultivat din epoca clasică ar fi denumit 'persica' (malum persicum).
- 2) Transformarea lat. -a în rom. -e, și nu -ă, cum e de așteptat, are cauze fonetice și analogice; de altfel, în majoritatea graiurilor românești, pluralul este în -ă, după consoane continue (brață, cară, articulat brațele, carăle).

doles dole, it. le (articol "feminin") ditta; rom. locuri¹⁾, lacuri, cîmpuri, vînturi, focuri, v.it. luđgora, fuđcora, lăgora, v. sard. fructo-ra etc.

Celelalte două genuri n-au suferit decît reamenajări puțin semnificative, mai ales atunci cînd substantivele desemnau obiecte sau abstracțiuni și, deci, genul gramatical nu era motivat de realitatea exterioară. De altfel, în asemenea cazuri, și latina literară admitea fluctuații (pulvis 'pulbere' și cinis 'cenușă', de exemplu, erau cînd masculine, cînd feminine).

2. Cazurile

Latina literară a epocii clasice avea, se știe, șase cazuri: nominativul, vocativul (a cărui formă nu diferea de cea a nominativului decît la declinarea a II-a și a cărui funcție sintactică avea un caracter special), acuzativul, genitivul, dativul și ablativul (care așuma de asemenea și funcțiile "instrumentalului"); un al șaptelea caz, locativul, nu mai era decît o supraviețuire, destul de rezistentă totuși la numele de orașe și la cuvintele frecvent folosite pentru indicarea locului: domi 'acasă', rūri 'la țară', humī 'la pămînt', militiae 'la armată', belli 'la război'.

Sistemul descris aici poate apărea, la prima vedere, riguros, chiar dacă nu e prea simplu. Cu toate acestea, principii de distrugere existau în folosirea lui, în primul rînd din cauza formelor omonime, inegal repartizate din punctul de vedere al tipurilor de declinare. Astfel, în epoca clasică, genitivul, dativul și locativul singular aveau aceeași formă la declinarea I, în timp ce la a II-a, dativul și ablativul aveau o formă unică, genitivul fiind omonim cu locativul; pluralul nu distingea la nici o declinare dativul de ablativ, iar nomi-

1) Forma veche se termina în -ure; -uri e analogic după pluralele masculine ale declinării a II-a și cele masculine și feminine ale declinării a treia.

nativul era deosebit de acuzativ la prima, la a doua și la o parte din cea de a III-a, în timp ce celelalte declinări confundau aceste două cazuri foarte importante (subiectul și obiectul direct). După cum se observă, aceste omonimii neregulate, care-și au originea de cele mai multe ori în evoluția fonetică (și nu reprezintă "sincretisme" reale) nu constituiau o simplificare, ci erau mai degrabă o sursă de confuzii și de ambiguități. Pe de altă parte, prepozițiile se "construiau" cu două cazuri diferite, unele cu acuzativul, altele cu ablativul, iar altele și cu acuzativul și cu ablativul, după criterii destul de subtile și nu totdeauna transparente pentru vorbitori. Nici funcțiile unor cazuri nu erau net distincte: calitatea, atunci când era definită printr-un substantiv însoțit de un adjectiv, se exprima fie cu ajutorul genitivului, fie cu al ablativului (uir magni ingenii [gen.] summæque prudentiæ [abl.]) 'un bărbat de un mare talent și de o mare înțelepciune' spune Cicero, Leg. 3,45, folosind în aceeași frază ambele construcții), durata cu ajutorul acuzativului și al ablativului (quadragintæ annis [abl.] præfuit Athenis 'a condus Atena timp de 40 de ani', Cicero, De or. 3,138; continuas hæc tris noctes [acuz.] peruigilaui 'am vegheat ultimele trei nopți în șir', Plaut, Amph., 34) etc. Sînt de menționat, de asemenea, și verbele cu mai multe regimuri: credō 'cred', parcō 'oruz' (dativ și acuzativ), memini 'îmi amintesc' (genitiv și acuzativ) etc.

La toate aceste neclarități se adaugă și evoluția sunețelor, care provoacă ștergerea multor diferențe dintre cazuri: slăbirea consoanelor finale -m și -s ducea la confuzia nominativului și acuzativului singular la declinările I, a II-a, a IV-a, a V-a și parțial a III-a (silva - siluam, lupus - lupum, cantus - cantum, diēs - diem, secūris - securim); abolirea opoziției de cantitate și apropierea gradului de deschidere care o însoțesc au mărit numărul confuziilor posibile: ablativul declinării I (siluā) ajunge să se confunde cu nominativul și acuzativul; la declinarea a II-a, dativul, de multă vreme identic cu ablativul (lupō), nu se mai distinge net de acuzativ, confun-

dat la rîndul său cu nominativul (lupu(m) și lupu(s)), deoarece pronunțarea fostului -o era foarte apropiată sau chiar identică cu cea a lui -u.

Toți acești factori de perturbare, din care n-am amintit aici decît pe cîțiva, au determinat restrîngerea flexiunii cazuale. Restrîngerea aceasta nu echivalează însă cu o ruină totală a declinării și nici cu o înlocuire totală a desinențelor prin exprimarea raporturilor gramaticale cu ajutorul prepozițiilor. Asistăm mai degrabă la o împletire de forțe contrarii, uneori contradictorii, principalele fiind tendința spre analiză, pe de o parte, realizată prin creșterea rolului prepozițiilor, și, pe de altă parte, tendința conservatoare (ajutată fără îndoială de școală, dar și de o reacție naturală a vorbitorilor), care menținea flexiunea cazuală; pe lîngă aceste tendințe principale, continuau să acționeze și altele: diverse procese analogice ștergeau parțial deosebiriile dintre tipurile flexionare, dînd nașterea la forme noi, cu destine diferite, unele fără durată, altele reușind să se impună măcar în cîteva regiuni ale Imperiului. Acțiunea conjugată a tuturor acestor factori a avut drept consecință că o multitudine de forme exprima aceeași funcție, iar o multitudine de funcții era la rîndul ei exprimată de o formă unică. Parcurgerea unei culegeri de texte cu "vulgarisme" sau citirea capitolelor despre declinare din manualele de latină vulgară scot ușor în evidență această situație. Ne-am putea pune în mod legitim întrebarea dacă o situație atît de haotică era realmente posibilă într-o limbă vorbită și dacă romanii reușeau cu adevărat să se înțeleagă între ei. Bineînțeles că nu trebuie pus semnul egalității între limba vorbită și cea a lăpizizilor sau scribilor, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că aceștia nu puteau să utilizeze mijloace de expresie prea depărtate de limba reală.

Înainte de a încerca să răspundem la întrebarea formulată aici, vom da un exemplu destinat să ilustreze situația evocată mai sus. Ne vom ocupa, pe scurt, de soarta genitivului. Trebuie semna-

lată mai întâi apariția unei forme noi, de origine probabil analogică: la declinarea I, asistăm la răspîndirea unei noi desinențe de genitiv, -aes, diferită de dativ (gen. Antoniaes, Valeriaes, dat. Antoniae, Valeriae, probabil după modelul declinării a III-a: gen. Veneris, dat. Veneri). Dar în același timp, și împotriva acestei încercări de diferențiere, dativul servește la exprimarea posesiei, rol îndeplinit în mod obișnuit de genitiv: suae matri [dat.] de uentre 'din pîntecele mamei sale' (Commodianus); de aici și alte funcții ale genitivului sînt preluate de dativ, ca de exemplu, regimul verbelor de memorie: cui dat. supra meminimus 'de care am amintit mai sus' (Gregorius din Tours, sec. VI). Mai mult chiar: încă din latina arhaică, funcția dativului putea fi redată printr-o construcție prepozițională, cu ad 'la': hunc [...] ad carnificem dabo 'pe ăsta îl voi preda călăului' (= 'la călău', Plaut); or, și această construcție a ajuns să preia funcțiile genitivului: membra ad duos fratres, Gallo et Fidencio [dativul apozitiei] 'membrele a doi frați, Gallus și Fidencius' (inscripție din Gallia, sec. VII ?); se observă aici identitatea cu genitivul românesc cu a, provenit din ad. În plus, aceeași funcție e îndeplinită și de o formă care seamănă cu ablativul (sau cu acuzativul): rege ancilla 'o solavă a regelui' (Lex Salica, sec. VI). Dar, încă de la începutul literaturii, genitivul era concurat de altă construcție prepozițională, de 'de, din': dimidium de praeda 'jumătatea prăzii' (= 'din pradă', Plaut, în funcție partitivă); cu timpul, de preia alte funcții ale genitivului; în textele tirzii se poate citi: parietes de cellola 'pereții celulei' (Gregorius din Tours), pedes de peccatore 'picioarele păcătosului' (Venantius Fortunatus, sec. VI), uenditio de campo 'vînzarea unui ogor' (Formulae Marculfi, sec. VII-VIII). Nu trebuie însă uitat că la toate aceste moduri de exprimare se adaugă și vechiul genitiv, care nu a fost niciodată abandonat și care supraviețuiește parțial (la pluralul declinării a II-a) în limbile romanice. În rezumat situația este următoarea: există concomitent vechile desinențe specifice (cu o ușoară tendință

spre evitarea unor confuzii) și un sincretism cu dativul, în primul rînd, dar și cu un caz-regim general a cărui apariție se schițează; cu acestea concurează diverse construcții prepoziționale. Examinînd mai de aproape această stare de lucruri, putem constata că, în realitate, ea nu este atît de haotică cum pare la prima vedere; diversele tendințe contradictorii despre care a fost vorba mai sus au acționat în mod diferit asupra vorbirii diverselor pături sociale; trebuie amintit apoi că în epoca textelor tîrzii pe care le-am putut cita (sec.VI-VII) evoluția limbii vorbite și diferențierea dialectală cunoșteau o oarecare accelerare, datorată diminuării acțiunii factorilor unificatori reprezentați de statul roman și de școli; faptele amintite ar putea fi așadar diferențiate teritorial și cronologic. În principiu, însă, coexistența mai multor moduri de exprimare a aceluiași conținut nu este un defect în sine; dimpotrivă, ea permite variația stilistică: în româna contemporană, de pildă, dativul se poate exprima cu ajutorul desinențelor (daui nutreț caprei) și a prepozițiilor (daui nutreț la capră); în româna veche, genitivul sintetic (împărații pămîntului) coexistă cu construcția prepozițională romanică (împărații de pămîntu, Psaltirea Hurmuzaki). Din imaginea latinei vorbite trebuie însă, fără îndoială, eliminate formele care n-au decît o șansă infimă de a fi circulat realmente altfel decît în scris (genitivul în -aes, de exemplu). În același timp, nu e exclus ca textele să nu reflecteze în întregime modalitățile prin care limba vorbită reușea să învingă dificultățile și să risipească ambiguitățile. Unele texte juridice, de exemplu, prezintă folosiri "abuzive" ale pronumelor demonstrative, mai frecvent decît în textele cu alt conținut; explicația poate fi nevoia de precizie caracteristică textelor juridice; în același timp, e posibil ca tocmai această folosire să fie mai apropiată de cea din limba vorbită: conservînd mai bine decît substantivele desinențele cazuale, pronumele ușurează stabilirea precisă a raporturilor gramaticale; apariția articolului se explică tocmai prin utilizarea atenuată, cu valoare esențialmente gramaticală, a demonstrativelor.

Este vorba, aşadar, de încercări, cronologice, stilistice şi teritoriale diferite, de reorganizare a sistemului flexiunii nominale; nu toate modalităţile de exprimare înşirate aici erau în uzul activ al aceluiaşi vorbitor, dar acesta era capabil să le înţeleagă pe toate.

Vom trece în revistă, în continuare, câteva fenomene ale evoluţiei declinării latine, pentru a încerca să surprindem particularităţile latinei dunărene.

În ce priveşte formele propriu-zise, un singur fapt important trebuie semnalat: apariţia foarte frecventă a unei noi desinenţe de nominativ plural a declinării I, identică cu acuzativul în -as (tu mortus es, tu nugas es 'eşti mort, eşti fleac [pl.]', inscripţie pompeiană; hic quiescunt duas matres duas filias [...] et aduenas II par-nolas 'aici odihnesc două mame, două fiice[...] şi două micuţe străine', inscripţie din Pannonia, sec. III). Originea desinenţei este de căutat în acţiunea analogică a altor declinări (a III-a, a IV-a şi a V-a), unde formele acuzativului şi ale nominativului erau identice la plural, mai degrabă decât în influenţa unui pretins substrat osc.¹⁾ Se pare că această desinenţă nu s-a putut impune în latina dunăreană şi pe o mare parte a teritoriului Italiei, unde nominativele plurale provin din desinenţa veche -ae (rom., it. -e)²⁾.

În privinţa reducerii numărului de cazuri, sînt de notat câteva fapte:

(1) Vocativul nu era deosebit de nominativ decât la singularul declinării a II-a; deşi tendinţa de eliminare a acestui caz este

1) Osea avea într-adevăr nominativul şi acuzativul declinării I în -as; dar la declinarea a II-a desinenţele celor două cazuri erau de asemenea identice, în -os, ceea ce romanii n-au crezut de cuviinţă să preia; se vede aşadar fragilitatea acestei teorii.

2) S-a susţinut că formele în -as erau generalizate şi că formele româneşti şi italiene provin din refaceri analogice sau din evoluţia fonetică a lui -as (pentru italiană există şi un început de dovadă: pluralul lui amico nu e *amice, ci amiche, deci fără alterarea normală a lui o urmat de e; nu e exclus să avem însă de face cu un mijloc de evitare a unei alternanţe consonantice).

foarte veche, el se menține în română, și, numai pentru numele de persoană, în sardă, ceea ce permite presupunerea folosirii lui normale, cel puțin în latina dunăreană.

(2) Cele două cazuri "prepoziționale", ablativul și acuzativul se reduc la unul singur, prin eliminarea ablativului (de altfel, la singular, pronunțarea celor două cazuri nu se deosebesc, datorită căderii lui -m și a modificării timbrelor vocalice).

(3) Eliminarea ablativului nu se mărginește la funcția prepozițională (unde se menține în uzajul scribilor și lapicizilor): verbele construite cu ablativul devin tranzitive (utor 'a se folosi de', fruo 'a se bucura de'); distincția dintre direcție și situație tinde să se șteargă în favoarea acuzativului (specializat la origine pentru exprimarea direcției): latina avea, de exemplu, două adverbe pentru 'afară', foris (abl.), marcând situația în spațiu, și forās (acuz.), marcând direcția; ultima formă (uneori simplificată în fora) e cea care se menține atît în texte (foras rixsatis 'încăierați-vă afară', inscripție pompeiană), cît și în limbile romanice (rom. a-fară și fără, fr. de-hors și hors, it. fuora, cat. fora, sp. fuera). Incetul cu incetul ablativul se restrînge la valoarea lui adverbială, supraviețuind astfel la gerunziu: lat. iocando > rom. jucînd(u), fr. jouant, it. giocando etc.).

(4) Genitivul tinde să se confunde cu dativul, cu predominarea celui dinții. Este vorba de o confuzie de valori, căci în ceea ce privește forma, cele două cazuri erau, cu excepția singularului declinării I și a V-a, deosebite.

Rezultatul acestor sincretisme este o declinare cu patru cazuri: nominativul - cazul subiectului (și uneori al apozitiei) - acuzativul-prepozițional - cazul obiectului și al unor folosiri "concrete" -, genitiv-dativul și vocativul. Unele funcții ale acestor cazuri (în afară, bineînțeles, de al nominativului, acuzativului-obiect direct și vocativului) erau concurate de construcții prepoziționale.

Dar și acest sistem dă semne de instabilitate. Textele oferă destule exemple ale unei confuzii, probabil mai recente, cea a nominativului cu acuzativul. Pentru neutre, identitatea formală a celor două cazuri e veche; pentru masculinele și femininele declinării I, a II-a, a IV-a și a V-a, omofonia rezultă din căderea consoanelor finale -s și -m. La plural, numai declinarea a doua menținea deosebirea dintre cele două cazuri. Trebuie subliniat faptul că această confuzie acționa în favoarea acuzativului. Confuzia nu era însă numai de ordin formal, ci și sintactic: în afara unor utilizări mai vechi, unde cele două cazuri puteau apărea în mod indiferent (exclamație, "rubrică" etc.), textele tirzii aduc noi construcții care reprezintă extinderea folosirilor vechi ale acuzativului. Rețetele medicale sau culinare, de exemplu, foloseau acuzativul în fraze nominale, cu înțelegerea unei vagi idei verbale ('a lua', 'a pune', 'a amesteca'); cu timpul acuzativul poate deveni subiectul unei fraze verbale; totam curationem [acuzative] haec [nominativ] est ('întregul tratament este acesta', Mulomedicina Chironis); construcțiile acestea nu se limitează numai la literatura tehnică: Sic fit orationem [acuzativ] pro omnibus ('astfel se face o rugăciune pentru toți', Itinerarium Egeriae).

Ne aflăm deci, spre sfârșitul unității latine, în prezența unui sistem simplificat, care n-a reușit să-și regăsească echilibrul: tendința către un caz unic ("caz general") era permanent contracara de necesitatea distingerei valorilor sintactice diferite, în orice caz, distingerei pluralului de singular. Limbile romanice nu permit decât cu greutate să se observe o ordine oarecare în această stare de lucruri; ele demonstrează, pe de o parte, conservarea opoziției dintre cazul subiect și cazul regim (în vechea franceză) și, pe de altă parte, dintre nominativ (confundat, mai mult sau mai puțin, cu acuzativul) și genitiv-dativul (în special în română). Fără a trece cu vederea deosebirile materiale dintre diversele tipuri flexionare (vezi mai jos, p. 157), se poate trage concluzia că latina n-a abandonat în

epoca unității ei relative, flexiunea cu patru cazuri¹⁾. Ambiguitățile rezultate din simplificările formale menționate erau în mare măsură eliminate cu ajutorul prepozițiilor și a pronumelor demonstrative, acestea luând încetul cu încetul funcția de articol.

3. Numerele

Latina nu dispunea, cum s-a arătat, de o marcă unică pentru a distinge pluralul de singular; distincția se făcea în mod separat pentru fiecare caz; nominativul plural se opunea nominativului singular întocmai cum se opunea, de pildă, dativului plural etc. Mai mult chiar, numărul formelor cazuale și al sincretismelor nu era același pentru singular și pentru plural: dativul și ablativul plural, de exemplu, aveau o formă unică, în timp ce la singular aceste două cazuri se mențineau deosebite la majoritatea tipurilor flexionare. Numai pentru neutru o opoziție de ansamblu singular/plural era mai precisă, datorită, pe de o parte, sincretismului nominativ-vocativ-acuzativ și, pe de alta, faptului că, spre deosebire de masculin și de feminin, neutru avea pentru nominativ-vocativ-acuzativ plural o desinență unică, indiferent de tipul flexionar: -a.

Reducerea desinențelor în latina tîrzie a întărit importanța opoziției singular/plural și la masculin, și la feminin. Se constată chiar un început al unei mărci unice de plural: prin extinderea la nominativ a desinenței acuzativului plural în -as se obține, la acest caz, opoziția singular -a/ plural -as; confuzia dintre nominativul și acuzativul singular al declinării a III-a "parisilabice", al celei de a IV-a și a V-a dă același rezultat: sg. -e(m)/pl. -es, sg. -u(m)/pl. -us, sg. -e(m)/pl. -es.

1) Presupunerea pentru latina tîrzie a unui sistem cu două cazuri - caz-subiect și caz-regim - se bazează, credem, pe o viziune "gallocentrică" a României.

Această nouă tendință nu s-a impus în epoca unității latine. Nu se poate vorbi deci decât de un lent progres al opoziției de număr în dauna opoziției de caz.

Latina dunăreană, prin menținerea flexiunii cu patru cazuri și prin conservarea desinenței -ae (> -e) pentru nominativul declinării I, se află în faza de început a acestui proces.

4. Tipurile flexionare

Gramaticii latini, urmași de moderni, au stabilit cinci tipuri de flexiune, "declinările". Deși nu explică toate detaliile și deși cuprinde sub același nume categorii istoricește și formal destul de diferite (declinarea a III-a e constituită atât din teme consonantice cât și din teme în -i-, și chiar în -e- sau în -u-), clasificarea aceasta prezintă un interes practic neîndoielnic, ceea ce permite utilizarea ei în descrierea de față¹⁾.

4.1. Dintre toate aceste declinări, cea mai vulnerabilă este a V-a, deoarece reunea teme foarte diferite, cu flexiune neunitară la origine, în jurul unui nucleu restrâns de substantive terminate în -iē-, majoritatea abstracte fără plural (faciēs 'față', effigiēs 'portret, imagine', glaciēs 'ghiață', māteriēs 'material, lemn, etc.', speciēs 'înfățișare' etc.); dintre elementele intrate accidental în această declinare cele mai importante sînt foarte frecventele diēs 'zi' (singurul masculin al declinării) și rēs 'lucru'. Încă de la începutul tradiției literare, multe din abstractele în -iēs aveau dublete de declinare I în -ia. Era deci natural să se producă o deplasare generalizată spre declinarea I, mult mai clară (formele cazuale ale declinării a V-a erau chiar obiect de dispută între gramaticii latini, neexistînd

1) Pentru încercările de a înlocui în descrieri sincronice (fiindcă din punctul de vedere al originilor indo-europene, trebuie aleasă altă clasificare), vezi, de exemplu, M. Iliescu și L. Macarie, în ILR, II, p. 46-58, care obțin 27 de clase, fără a renunța însă cu totul la diviziunea tradițională.

o normă unanim acceptată): faciēs devine facia, glaciēs devine glacia, māteriēs devine materia etc. Numai diēs și rēs (și în foarte restrînsă măsură faciēs și glaciēs) au supraviețuit cu urme ale flexiunii de declinare a V-a: die(m) > rom. zi (de altfel singurul substantiv românesc vechi terminat în -i), rem > fr. rien, faciēs > sp. haz, prov. fatz, glaciēs > fr. (ver) glas, prov. glatz.

4.2. Declinarea a IV-a, în -u-, avea, cel puțin la singular, asemănări importante cu cea de a doua (nom. în -us, acuz. în -um), ceea ce a atras, din epoca arhaică, apariția unor forme cazuale de declinare a II-a la substantivele de a IV-a (facem abstracție de substantivul domus 'casă', a cărui dublă declinare pare să continue o situație indo-europeană): genitive în -ī (exercitiī la Naevius, guestiī la Plaut, tumultiī la Ennius etc.), acuzative plurale în -ōs (grados, într-o inscripție arhaică). Neutrelor în -u își schimbă și ele declinarea în același sens: la Lucrețiu apare gelum pentru gelu 'ger', la Ovidiu cornum pentru cornu 'corn' etc. Trecerea cuvintelor de declinare a IV-a la a II-a nu afectează substantivul cel mai frecvent folosit, manus 'mână': pluralele românești arhaice și dialectale mîn (< manus), articulat mînule, v.it. le mano, sînt urme ale acestei supraviețuiri, în același sens trebuie interpretate formele românești nor și noru-mea (< nurus)¹⁾.

4.3. Declinarea a III-a, după cum se știe, cuprinde două tipuri flexionare distincte, dar suferind în decursul istoriei influențe reciproce, temele consonantice, "imparisilabice", unde nominalul (cu desinența -s sau zero) are de obicei o silabă în minus față de celelalte cazuri (cu desinențe cuprinzînd o vocală: -em, -is, -ī, -e, -es, -um etc.). Imparisilabismul este util pentru claritatea de olinării cu patru cazuri (la declinarea a III-a e vorba numai de trei

1) În detaliile flexiunii acestui nume de rudenie se observă o influență reciprocă cu escendentul latinescului soror, gen. sororis; rom. sor, surori, declinat ca nor, nurori (formele sor și nor apar în literatură pînă în secolul al XIX-lea).

cazuri, vocativul fiind identic cu nominativul, căci contribuie la diferențierea lor; acest fapt se explică și rezistența, relativă, la uzură, și moștenirea în românește: lat.nom. soror, dat.sororī > rom. sor(u), surorī. Și tot astfel se explică extinderea parțială a imparisilabismului la declinarea I: după modelul (de declinarea a III-a) gluttō, -ōnis 'mîncău', unde unui nominativ terminat în vocală i se opuneau celelalte cazuri terminate în vocală + n + desinențe, substantivele de declinarea I terminate la nominativ tot în vocală, capătă o nouă flexiune, cu -n-: tata, -ae 'tată' devine tata, -ānis (atestat epigrafic), de unde, în românește, gen.dat. tăti, mumi.

Imparisilabismul se arată deosebit de util în distingerea singularului de plural (extinderea la decl.a II-a a tipului tempus/tempora, discutată mai sus, p.145-6, poate fi invocată și aici), ceea ce-i explică desigur conservarea (într-un moment în care asistăm la un declin al flexiunii desinențiale); româna oferă exemple: lat.hospes/hospites > rom. oaspe/oaspeți, lat. homo/homines > rom. om/oameni, lat. iudex/iudices > (v) rom. jude/juđeci. Utilizarea imparisilabismului pentru deosebirea singularului de plural presupune confuzia prealabilă cel puțin a nominativului cu acuzativul singular, realizată la origine la neutre: lat. capu(s) /capita > rom. cap /capete, lat.tempus/tempora > rom. timp / timpuri. Pentru genurile "animate", confuzia se produce regional, la o dată mai recentă, ceea ce ne duce la problema atît de dezbătută a formei în care s-au păstrat cuvintele latine în limbile romanice, cea a nominativului sau a acuzativului¹⁾.

Chestiunea ar trebui formulată, credem, într-un mod oarecum diferit: în momentul, în regiunile și în cuvintele unde nominativul s-a confundat cu acuzativul, în favoarea căruia din aceste două cazuri s-a realizat confuzia? Așadar nu avem de decis între nominativ

1) Din discuțiile mai recente cităm: M.Ilieșcu, RRL, XIV, 1969, 5, p.477-479 și XVIII, 1973, p.93-98; W.Mańczak, Revue romane, II, 1969, p.51-60 și Kwart. Neofilol., XVIII, 1971, 4, p.433-435; A.P.Orbán, RRL, XVII, 1972, 6, p.521-529; A.Graur, Mélanges Benveniste (1975), p.243-249.

și acuzativ, ci trebuie să stabilim dacă nominativul are vechea lui formă sau a preluat-o pe a acuzativului. Nu există, evident, un răspuns unic la această întrebare; extinderea unei forme în detrimentul celeilalte s-a produs în mod diferit după genul substantivelor, apartenența lor la un anumit domeniu semantic, frecvența, structura fonetică (locul accentului), fără a mai vorbi de diferențele regionale. Deoarece scopul nostru principal este de a descrie latina dunăreană, iar confuzia nominativului cu acuzativul este un fenomen dialectal, a cărui realizare definitivă se situează după dizolvarea unității latine, vom neglija, în măsura posibilului, faptele neraportabile la latina dunăreană.

În principiu, neutrele se mențin sub forma scurtă la nom.-acuz. singular și sub forma lungă la plural; astfel stau lucrurile într-o serie de cuvinte: capu(s) - capita, tipul tempus - tempora, frigus, -ora etc. (rom. cap - capete, timp - timpuri, frig - friguri); la acestea se adaugă sufixul neutru -men (cu gen. -minis) devenit în rom. -me (tinerime, de exemplu, trecut la feminin, probabil mai târziu). Monosilabele neutre se adaptează însă tipului "parisilabic" mare, gen. maris (trecînd, de altfel, la feminin): mel, gen. mellis 'miere' și fel, fellis 'fiere' devin, prin adăugarea unui sprijin vocalic la nominativ, *mele și *fele, lac, gen. lactis avea mai demult un dublet lacte (> rom. lapte), masculinul sal, gen. salis avea un dublet neutru sale (> rom. sare) etc. Pentru masculine și feminine, imparisilabismul rămîne o excepție, limitîndu-se în românește la cîteva substantive foarte frecvente, homo (nu însă mulier, poate fiindcă în românește om nu înseamnă decât accidental 'bărbat'; imparisilabismul acestuia e menținut în it. moglie, cu dubletul vechi mogliere), soror (> sor(u)), hospes (> oaspe), iudex (> jude). La acestea se pot adăuga cele cîteva substantive care continuă forma de nominativ, dar care nu-și păstrează imparisilabismul: imperator (> împărat), presbyter (> preot, fr. prêtre), și adjectivul recens (> *recēs > rom. rece).

Așadar se poate postula pentru latina dunăreană menținerea consecvență (cu excepția monosilabelor) a imparisilabismului neutru, unde confuzia dintre nominativ și acuzativ e originară, dar o eliminare lentă, niciodată desăvârșită, a imparisilabismului masculinelor și femininelor; pentru puține dintre acestea confuzia dintre cazuri s-a produs în favoarea nominativului, marea majoritate prezentînd forma de acuzativ drept unic supraviețuitor al ambelor cazuri.

Declinarea a III-a "parisilabică" (teme în -i-) nu suferă schimbări notabile. Nominativul plural în -es > e(s) poate ajunge foneticește la rom. -i, evoluție influențată de asemenea, la masculin, de declinarea a II-a (mai ales de adjectivele acestuia, acordate cu masculinul declinării a III-a). În ce privește genitiv-dativul singular, e de observat că numai femininele păstrează dativul în -i (lat. vulpī > rom. (unei) vulpi), în timp ce pentru masculine forma acestui caz e cea a nominativului-acuzativ: lat. dativ canī, dar rom. ci(i)ne (declinarea se orientează aici după situația celei de a doua, unde confuzia tuturor cazurilor singularului se produsese). Există însă o diferență cronologică între influența declinării a doua asupra nominativului plural și cea exercitată asupra genitiv-dativului singular: cea dintîi s-a produs pe un teritoriu mai vast (este așadar mai veche), cea de a doua e atestată numai de limba română, ceea ce permite să fie atribuită cel mult latinei dunărene (este însă, după toate aparențele, mai recentă).

Nu există urme ale desineneței de dativ plural în -ibus, care a fost probabil înlocuită de -is (de la declinările I și a II-a), ceea ce, prin pierderea lui -s, duce la o coincidență cu nominativul plural (-e(s)) sau, după a II-a, *-i). Nici genitivul plural în -um nu se păstrează.

4.4. Declinarea I (în -a) a rămas esențialmente rezervată substantivelor feminine; în virtutea acestui fapt, se îmbogățește cu substantivele care au aparținut declinării a V-a (glacia < glacies),

dar și cu unele provenite din alte declinări: lat. glans (decl. a II-a) > *glanda (> rom. ghindă), socra (> rom. soacră) în loc de socrus (decl. a IV-a). Abundența diminutivelor în -la, care înlocuiesc, fără schimbarea notabilă de sens, forme simple aparținând altor declinări, contribuie de asemenea la întărirea declinării I: oricla (> rom. ureche) pentru auris, ungula (> rom. unghie) pentru unguis etc. Unele neutre plurale au fost considerate feminine singulare de decl. I: folium, pl. folia, devine sg. folia (> rom. foaie). Numeroase nume de fructe de vin, din neutre, feminine: persicum (malum = 'măr de Persia') devine persica (> rom. piersică), pirum devine *pira (> rom. pară), prunum devine pruna (> rom. prună).

În ceea ce privește flexiunea propriu-zisă, în afară de problema nominativului plural în -as sau -as (vezi mai sus, p. 153), trebuie menționată o dificultate suscitată de declinarea românească: pe lângă gen.-dat. singular normal, în -e provenit din lat. -ae (capre, toate) se găsește un gen.-dat. în -i (vacii, foi); deoarece fenomenul nu se petrece decât în românește și nu s'are decât după consoane supuse palatalizării (č, ǵ, ǵ') e de presupus că e vorba de un fapt românesc mai degrabă decât de conservarea și extinderea dativului-abl. plural latin în -is (este de asemenea improbabilă vreo relație etimologică cu pluralul italian dialectal vacchi, porti, casi, a cărui origine e, de altfel, obscură).

4.5. Declinarea a II-a, tematică, reunește masculinele, cu nominativul singular de obicei în -us, și neutrele în -um. Am arătat mai sus că majoritatea substantivelor declinării a IV-a a trecut la a II-a; se pot semna și câteva îmbogățiri în dauna celei de a III-a (mai cu seamă a monosilabelor): os 'os' > ossum, uas 'vas' > uasum.

Ca și declinarea I, cea de a doua se îmbogățește în urma înlocuirii prin diminutive (masculine și neutre) a unor cuvinte aparținând altor declinări: genuc(u)lum (> rom. genunchi) pentru genu, cōlic(u)lus (> rom. curechi) pentru caulis, renic(u)lī (> rom. rinichi) pentru renes etc.

In privința flexiunii trebuie amintit oă e singura

declinare al cărei vocativ (terminat în vocala tematică -e, cu desinență zero) e diferit de nominativ: lupe, domine etc. Latina dunăreană păstrează acest vocativ: dom(i)ne (> rom. doamne), lupe (> rom. lupe)¹⁾. Tot astfel, declinarea a doua este singura care pare să fi conservat genitivul plural, distinct și mai puternic marcat decât dativul (-orum); se citează câteva genitive ale substantivelor, în franceză și în provençală: chandeleur, prov. candelor, numele unei sărbători (< *candelorum), prov. pascor 'primăvară' (< *paschorum) etc. Conservarea desinenței de genitiv este mai clară la pronume și articol (illorum), unde preia atît valorile dativului, cît și pe cele ale genitiv-dativului feminin (eliminînd desinența -arum).

1) S-a susținut originea slavă a vocativului românesc pornindu-se de la existența în românește a vocativului feminin, de origine slavă, în -o; acesta din urmă însă este mult mai recent, cu o valoare stilistică net diferită de a celui în -e, fiind rezervat vorbirii familiare (în nume proprii și în foarte puține apelative).

ANEXA II

Paradigmele flexiunii nominale în principalele
limbi italice

1. Teme în oclisivă

Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.V. meddiss ¹⁾ 'medix (denumire a unui înalt ma- gistrat)'	zeref ²⁾ 'sedens'	rex ³⁾	iuvants <u>uesces</u> 'alumnus'
Ac. a i t a t u m 'aetatem'	e r i e n t u 'arietem' <u>capirso</u> ⁴⁾ 'capidem (vas)' h u n t a k n. 'puteum (?)'	? ⁵⁾	?
G. medikeis	?	lo i f i r- t a t o 'Libertatis'	?
D. medikei	<u>capirse</u> ⁶⁾	?	i u v a n t e i v e s k e t e i
Abl. <u>ligud</u> 'lege'	k a p i r e	?	?
L. ?	?	?	?

1) Temă în -k-.

2) Temă în -nt-.

3) Formele netraduse sînt fie identice cu cele latine, fie nume proprii.

4) Temă în -d- (> -r-, -rs-).

5) Semnul de întrebare arată că documentele nu atestă nici o formă a
cazului în discuție; cînd semnul apare în traducere, indică incer-
titudinea acesteia,6) Ablativ după Vetter, Hdb., p.389.

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.V.	meddis	?	?	?
	meddis			
Ac.	malaks	<u>capif</u>	?	?
	'paruulos(?)'			
G.	liifitum	?	?	?
	'limitum'			
D.Abl.	lis	kapius	?	?

2. Teme în siflantă

N.V.	far ¹⁾ n.	far n.	far n.,	vesos n.
	'cibus'	mers n. 'ius, mos'	ceres f.	'sepulcrum(?) ²⁾
Ac.	far	<u>far</u>	far	?
G.	?	<u>farer</u>	?	?
D.	farer f.	?	?	?
	'Veneri'			
Abl.	?	?	?	?
L.	_____	_____	_____	_____
N.V.	?	<u>uasor</u> ³⁾ 'foculi'	?	?
Ac.	?	<u>uas</u>	?	?
G.	?	?	?	?
D.Abl.	aisusis	mersus		
	'sacrificiis(?)'	vasus	?	?
		'uasibus'		

1) Din *fars; fiind o temă neutră, nominativul, neatestat, este identic cu acuzativul, atestat.

2) Interpretare nesigură; e posibil ca flexiunea sigmatică să se fi pierdut în venetă; cf. Lejeune, MLV, p.100.

3) Corespunde lat. uas, uasis 'vas'.

3. Teme în sonantă lichidă

=====

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
S i n g u l a r	N. patir 'pater' nifir 'magister' kvaistur 'quaestor'	kvestur, arfertur 'flamen', pir ¹⁾ n.(?) 'ignis'	mater 'mater' uxor	<u>pater</u>
	V.	iupater 'Iupiter'	?	?
	Ac. ?	<u>arsferturo</u> pir	?	?
	G. maatreis 'matris'	<u>matrer</u>	?	?
	D. pateri kvaisturei	iuepatre arferture	?	frateri lemetorei
	Abl. ?	pure	?	?

P l u r a l	N.V. kvaiztur	frater kvestur	?	ansores '(?)'
	Ac. usurs 'mulieres'	<u>nerf</u> 'principes'	?	?
	G. fratrum <u>nerum</u> 'uirorum'	fratrum	?	?
	D.Abl.L. ?	<u>fratrus</u> <u>nerus</u>	?	?

1) Cf. грѣхъ.

4. Teme în sonantă nazală

Oscă

Umbriană

Faliscă

Venetă

S i n g u l a r	N.V. tri barakiuf ¹⁾ 'aedificatio'	tribriçu 'trium boum di- catio' k a r u 'caro, pars' numen n. 'nomen'	<u>Apolo</u>	a p e r o
	Ac. leginum 'legi- onem' <u>tanginon</u> 'sententiam'	a b r u n u 'aprum [= *apronem]	?	?
	G. <u>tangineis</u> <u>carneis</u> 'partis' numneis 'nominis'	<u>nomner</u> 'nominis'	-Apolōnos ²⁾	m a k - k n o s
	D. leginei	k a r n e 'carni' ? <u>nomne</u>		m o l t o - n e i
	Abl. tanginud	<u>tribrisine</u> k a r n e <u>nomne</u>	?	?
P l u r	L. <u>mesene</u> ³⁾ 'mense'	m e n z n e 'mense'	?	?
	N.V. humuns 'homines' teremniú n. 'termina'	?	?	?
	Ac. ?	<u>abrons</u> 'apros'	?	?
	G. ?	?	?	?
	D. teremniis Abl. L.	<u>homonus</u> 'homini- bus' k a r n u s 'carnibus'	?	?

1) Compus de origine nesigură; -f < -ns.

2) Transcripție a gr. Ἀπόλλωνος.

3) Dialectul marucin sau vestin.

5. Teme în sonanta -i-

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N.V.	a i d i l 'aedilis' <u>ceus</u> 'ciuis'	f o n s 'fauens' <u>ocar</u> 'arx' <u>uerfale</u> n. 'uerbale, templum'	o r t e c e s e '*Horticensis'	k a r i s 'caritas' e k u p e t a - r i s 'equi- talis' v o n t a r n . 'act de indu- plecare (a zellar)'
Ac.	s l a g i m 'confinium'	<u>oorem</u> u v e m 'ouem'	?	t r i b u - s i a t i n (epitet teo- nomic)
G.	<u>aeteis</u> 'partis'	f o n e r <u>ocrer</u>	f e l i c i - n a t e 'Fulginatis'	?
D.	<u>nefiti</u> , <u>nefiti</u> 'Mefiti'	<u>ocre</u>	?	s a i n a t e i (epitet teoni- mic)
Abl.	s l a a g i d	<u>ocri-per</u> ¹⁾ 'pro arce' u v i - k u m ¹⁾ 'apud ouem'	?	s t a t i (instr.) 'pondō'
L.		<u>ocre</u> ¹⁾ 'in arce'		

1) Postpoziții.

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
P l u r a l	N.V. a i d i l i s	? ¹⁾	e f i l e s 'aedilis'	?
	Ac. ?	a v i f 'aues' u v e f 'oues'	?	?
	G. a] i t t i ū m 'partium'	<u>peracnio</u> ²⁾ 'hostiarum, anniculorum'	?	?
	D. l u i s a r i f s		?	?
	Abl. ^M Luralibus'	a v i s, <u>auels</u>		
	L.			

6. Teme în sonanta -u-

	N.V. ?	?	?	?
S i n S u l a r	Ac. ?	<u>trifo</u> 'tribum'	?	a i s u n 'seu'
	G. <u>castrous</u> 'praedii'	<u>trifor</u>	?	?
	D. m i r i k u i 'Mercuri (=Mercurio)'	<u>trifo</u>	m e r c u i 'Mercuri (=Mercurio)'	?

1) Terminate probabil în -es sau -er; exemplele nesigure.

2) După Vetter, Hdb., p.421, greșit pentru peracrio 'p-raestantium'; în text, p.243, traduce însă 'anniculorum'; cf. și p. 244.

S
i
n
g
u
l
a
r

Oscă

Umbriană

Faliscă

Venetă

Abl. castrid¹⁾

m a n i

?

?

t r e f i -

p e r²⁾

'pro tribu'

L.

m a n u v -e²⁾m.

'in manu'

P
l
u
r
a
l

N.V. ?

castruo, k a s t r u v u,

?

?

k a s t r u v u f³⁾

b e r v a n. 'uerua'

Ac. ?

m a n f

?

a i s u s

G. ?

?

?

?

D.

Abl.

b e r u s

L.

1) Transformare fonetică ū > i sau influența declinării în -i-.

2) Cu postpoziție.

3) Formele sint de neutru; originea celei de a treia nu e clară.

6.1. Teme în diftongi și în -u (*dyeu-.g^wou-,sū-)

Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N. ?	?	?	?
V. ?	i u - p a t e r	?	?
Ao. ?	b u m 'bouem' s i m 'suen'	?	?
G. i d v e i s 'Iouis'	?	?	?
D. d i d v e i , i d v e i , d i o u f e i	i u v e <u>bue</u>	?	?
Abl. ?	?	?	?
N.V. ?	?	?	?
Ao. ?	b u f s i f	?	?
G. ?	<u>buo</u>	?	?
D. ? Abl.	?	?	?

7. Teme în -e

=====

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
S	N.V. ?	?	?	en o g e n e s
i	Ac. ?	?	?	?
n				
g	G. ?	?	?	?
u	D. k e r r f	r i 'rei'		e n o g e n e i
l	'Cereri'			
a	Abl. ?	r i	?	?
r	L.	<u>auie</u> 'in augurio'	f o i e d 'hodie'	
P	N.V. ?	?	?	?
l	Ac. ?	<u>iouie</u> 'iuuenes'	?	?
u	G. ?	?	?	?
r	D.			
a	Abl. ?	<u>iouies</u>	?	?
l	L.			

8. Teme în -a

=====

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
S	N. v i ú 'uia'	m u t a ,	c a u i a	<u>filia</u>
i	<u>touto</u> 'ciui-	m u t u	'Gaula'	f e t i a n a
n	tas, populus'	'multa'	f i l e a	
g	<u>molto</u> 'multa'		'filia'	
u	k e r s n u			
l	'cena'			
a				
r				

Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
D.			
Abl. kerss-	urtes	?	?
L. na is			

9. Teme în e/o

=====

Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N. hurz 'hortus'	iku vins	tito	vol-ti-
bantis 'Bantinus'	'Iguvinus'	'Titus'	iomnos
sakaraklúm	ager	marco	fou vos
n. 'templum'	katel 'ca-	'Marcus'	donom,
terúm 'territo-	tulus'	duenom	donon
rium'	persklum	'bonum'	'donum'
	n. 'sacrificium'		
V.	<u>serfe</u> 'Cerre'		
Ac. húr túm	puplum	uinom	ekyon
<u>zicolom</u> 'diem'	'populum'	n. 'uinum'	'equum'
sakara-	vitlu		
klúm	'uitulum'		
<u>dolom</u> 'dolum'			
G. sakarakleis	<u>popler</u>	marci	louki
tereis	<u>agre(r)</u>		'luci'
	katles		
	<u>perscler</u>		
D. húr táf	<u>peple</u>	titei	volti-
núvlan[d]f			iomnoi
'Nolano'			vivoi
			'uiuo'
			murtu-
			voi
			'mortuo'

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
S i n g u l a r	Abl. s a k a r a - k l u d <u>ziculud</u> <u>dolud</u>	poplu k a t l u <u>pihaclu</u> 'piaculo' p e r s k l u	?	l e n o (instr.) 'prin act voluntar'
	L. h u r t i - n 'in horto' t e r e i <u>comenei</u> 'in comitio'	k u m n e 'in comitio' <u>pople</u>		
P l u r	N.V. n ú v l a - n ú s p r ú f t ú n. 'probata' <u>comono</u> n. 'comitia'	i k u v i n u s	?	?
a l	Ac. f e i h u s s 'muros' <u>comono</u> n. 'co- mitia'	v i t l u f i u k u, i u k a n. 'uerba' v e s k l u , v e s k l a n. 'uascula'	?	d e i v o s 'diuos'
	G. n ú v l a n ú m <u>zicolom</u>	p i h a k l u	?	?
	D. n ú v l a n ú i s Abl. L. f e i h ú i s <u>zicolois</u>	v e s k l e s , <u>uesclir</u>	?	l o u d e r o - b o s 'liberis'

9.1. Teme în -io-

=====

S
i
n
g
u
l
a
r

Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
N. p a k i s 'Pa- cius'	<u>atiersir</u> 'Attiedius'	c a u i o 'Gaius'	g a i j o s 'Gaius'
d e k i s 'De- cius'		c a i s i o 'Caesius'	
d e g e t a s i s '?- arius'			
k l u v a t i i s ¹⁾ 'Clouatius'			
p u n t i i s , nou- nties 'Pontius (= Quinc- tius) ²⁾			
<u>medicim</u> n. '*med- dicium'			
V. s i l i e 'Sili'	<u>arsie</u> 'sancte(?)'	?	?
Ao. p a k i m k l u v a t i i u m	<u>fisim</u> '(adj. de la un teonim) a r k a n i n. 'carmen' <u>tertīm</u> n. 'tertium'	?	?
G. d e k k i e i s p u n t i e i s	<u>fisier</u> <u>arsier</u>	k a i s i o- c a u i	
D. d e k e t a s i = i ú í k l u v a t i u í	<u>fisie</u> , <u>fisi</u>	k a i s i o i	o k i j a - j o i
Abl. <u>meddixud</u>	f i s i u	?	?
L.	<u>fisie</u>		

- 1) Dublarea lui -i- se poate explica prin atașarea sufixului -io- la o temă în -i-.
- 2) Gentiliul roman Pontius este așadar un nume osc și nu trebuie tradus 'din Pont'.

	Oscă	Umbriană	Faliscă	Venetă
P l u r a	N.V. de geta - si ū s	a t i e f i u r <u>atiersiur</u>	?	?
	Ac. ?	f e l i u f 'lactentes' a r v i a a r v i u n. 'exta (?)'	?	?
l	G. k l u v a t i - i u m	a t i e f i u <u>atiersio</u>	~	?
	D. d e k m a - n i ū f s Abl. L. *decumanis (membri ai unei confrerii reli- gioase)'	a t i e r i e s, <u>atiersier</u> a r v i s , a r v e s	?	?

A N E X A I I I

Abrevieri, bibliografie generală

=====

Nu vom repeta aici, decît în cazul lămuririi unor abrevieri, lucrările menționate în capitolul 0.2. Lista bibliografică de mai jos cuprinde studiile de detaliu și instrumentele de lucru consultate în mod constant.

Edițiile autorilor latini n-au putut fi înregistrate; la textele gramaticilor și la operele păstrate fragmentar, numele care urmează după cifra de trimitere sînt ale editorilor (Barwick, Büchner, Lindsay, Ribbeck, Strzelecki, Vahlen etc.).

Abl. = = ablativ.

Ac. = = acuzativ.

A.É. = L'Année Épigraphique [se citează anul și numărul de ordine al inscripției].

ALL = Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln, 1969 (Hdb. der Orientalistik, I, 2, 1-2, 2)

ap. = = apud.

App. Probi = Appendix Probi.

av. = = avestio(ă).

E. Benveniste, Origines de la formation des noms en i.-e., 1935, Brugmann, Grundriss. = K. Brugmann - B. Delbrück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I-II (1-3), Berlin-Leipzig-Strasbourg, 1907 (1930), 1906, 1911, 1916.

BSL = Bulletin de la Société de linguistique de Paris.

cf. = = confer (= compară).

- C.fr.Arual. = Carmen fratrum arualium.
- J.Chadwick, Lydia Baumbach, The Mycenaean Greek Vocabulary, în Glotta 41, 1963, 3-4, p.157-271.
- Chantraine, DELG = P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots, Paris, 1968-1980.
- P. Chantraine, La formation des noms en grec ancien, Paris, 1933 (1968).
- P.Chantraine, Grammaire homérique, I. Paris, 1948.
- CIL = vezi 0.2.1.2.
- D. și dat. = dativ.
- R.de Dardel, Recherches sur le genre roman de substantifs de la troisième déclinaison, Geneva, 1965.
- A.M.Devine, The Latin Thematic Genitive Singular, Oxford, 1970.
- Diehl, Vulg. = vezi 0.2.1.2.
- Diehl, Wandinschriften = vezi 0.2.1.2.
- W. Dressler și M.Peters, Indogermanische Chronik... Latein, în fiecare volum al revistei Die Sprache.
- A.Erhart, Studien zur indoeuropäischen Morphologie, Brno, 1970.
- A.Ernout, Philologica, I-III, Paris, 1946-1965.
- A.Ernout, Recueil de textes latins archaïques, Paris, 1938.
- Ernout-Meillet = vezi 0.2.2.2.
- f. = feminin.
- fal. = falisc.
- I.Fischer, Componenta pe origini a vocabularului latin, în ILR, I, p. 28-63.
- I.Fischer, Latina dunăreană, Introducere la istoria limbii române, București (sub tipar).
- I.Fischer, Lexicul, derivarea [în latina dunăreană], în ILR, II, p.110-186.
- I.Fischer, Originea latină a neutrelui românesc, în SCL, 26, 1965, 6, p. 569-575.

fr. = fragment(ul).

J.Friedrich, Hethitisches Elementarbuch, I, Heidelberg, 1960.

G.Funaioli, Der Lokativ und seine Auflösung, in ALL, 13, 1904,
p. 301-372.

G. și gen. = genitiv.

gal. = galic(ă) (limba vechilor gali).

Gabriella Giacomelli, La lingua falisca, Florența, 1963.

Glotta = Glotta, Zeitschrift für griechische und lateinische
Sprache.

got. = gothic(ă).

gr. = grec(esc).

O.Gradenwitz, Laterculi uocum Latinarum, Leipzig, 1904.

A.Graur, Les noms latins en -us, -oris, in RPh, 11, 1937, 3, p.
265-279.

A.Graur, Le sort des imparisyllabiques latins, in Mélanges E.
Benveniste, Paris, 1975, p. 243-249.

G.Guțu, Dictionar latin-român, București, 1983.

hit. = hitit.

Hofmann-Szantyr = J.B. Hofmann, A.Szantyr, Lateinische Syntax
und Stilistik, München, 1965.

I. și instr. = instrumental.

i.e. = indo-european.

ILR I, II = Istoria limbii române, vol. I, II, București, 1965,
1969.

T.Janson, The Latin Third Declension, in Glotta, 49, 1971, 1-2,
p. 111-142.

Kent = vezi 0.2.2.2.

J.Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956.

J.Kuryłowicz, Les thèmes en -ē- du baltique, in BSL, 61, 1966, 1,
p. 15-20.

- KZ = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung (= Kuhn's Zeitschrift).
- L. și loc. = locativ.
- Latomus = Latomus, revue d'études latines.
- M.Lejeune, Lepontica, Paris, 1971.
- Lejeune, MLV = vezi 0.2.2.4.
- M.Lejeune, Notes sur la déclinaison latine, în REL, 21-22, 1945, p. 87-92 [= Strunk, Probleme, p.165-171].
- Leumann = vezi 0.2.2.2.
- M.Leumann, Lateinische Laut- und Formenlehre 1955-1962, în Glotta, 42, 1964, 1-2, p.69-120.
- M.Leumann, Gruppierung und Funktionen der Wortbildungssuffixe des Lateins, în MH,1, 1944, p.129-151 [= Strunk, Probleme, p.131-161].
- Fr.O.Lindemann, Einführung in der Laryngalthorie, Berlin, 1970.
- lit. = lituanian.
- loc.cit. = loco citato.
- E.Löfstedt, Late Latin, Oslo, 1959.
- E.Löfstedt, Syntactica II², Lund, 1956.
- m. = masculin.
- D.Marin, Notula de Latina declinatione quae uulgo dicitur quarta, în Ann.Fac.Mag.Bari,5,1966, p.65-75.
- marr. = marrucin.
- M.Mayrhofer, Sanskrit-Grammatik, Berlin, 1965.
- MH = Museum Helveticum.
- mic. = miceniană.
- Mon.Ancyrr. = Monumentum Ancyranum.
- MSS = Münchener Studien für Sprachwissenschaft.
- N.și nom. = nominativ.
- n. = neutru.
- Neue-Wagener = vezi 0.2.2.1.

Palmer, Lat.Lang. = vezi 0.2.2.2.

par. = paragraf(ul).

J.Perrot, Les dérivés latins en -men et -mentum, Paris, 1961.

pl. = plural.

pren. = prenestin.

H.Quellet, Les dérivés latins en -or, Paris, 1964.

C.Questa, Introduzione alla metrica di Plauto, Bologna, 1967.

RRL = Revue des études latines.

Ribbeck, CRF² = O.Ribbeck, Comicorum Romanorum praeter Plautum et Terentium fragmenta², Leipzig, 1873.

B.Rosenkranz, Zur Entwicklungsgeschichte der indogermanischen Nominalflexion, Köln, 1972.

RPh = Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes.

RRL = Revue roumaine de linguistique.

G.J.Ruijgh, Etudes sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien, Amsterdam, 1967.

Safarewicz, Gramm. = vezi 0.2.2.2.

sc. = scilicet.

SGBacch. = Senatus consultum de Bacchanalibus.

Rüdiger Schmitt, Einführung in die griechischen Dialekte, Darmstadt, 1977.

SCL = Studii si cercetări lingvistice.

G.Serbat, Les dérivés nominaux latins à suffixe médiatif, Paris, 1975.

sg. = singular.

skr. = sanscrit.

Sommer, Hdb. = vezi 0.2.2.2.

Chr.Stang, Les accusatifs i.e. *g^wōm, *g^wōs, *dyēm, in BSL, 60, 1965, 1, p.XXXI.

StCl = Studii clasice.

- Strunk, Probleme = K.Strunk, Probleme der lateinischen Grammatik, Darmstadt, 1973.
- Szemerényi, Inf. = vezi 0.2.2.3.
- O.Szemerényi, Latin rēs and the Indo-European Long-Diphthong Stem Nouns, in KZ, 43, 1956, p.167-202.
- Thes.l.l. = Thesaurus linguae Latinae, München, 1900-.
- A.Thumb, Handbuch der griechischen Dialekte, I² von F.Kieckers, II² von A.Scherer, Heidelberg, 1932, 1959.
- toch. = tocharic (dialectele A și B).
- I.M.Tronskij, Istoričeskaja Grammatika latinskogo jazyka, Moscova, 1960.
- umbr. = umbrian.
- J.Untermann, Entwürfe zu einer Enniusgrammatik, in Ennius, Geneva, 1972, p.211-251 (Entretiens Hardt, 17).
- v. = vezi.
- Väänänen, Inscr.pomp. = V.Väänänen, Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes², Berlin, 1959.
- Väänänen, Introd. = vezi 0.2.2.2.
- ved. = vedic(ă).
- ven. = venet.
- Vetter, Hdb. = E.Vetter, Handbuch der italischen Dialekte, I, Heidelberg, 1953 [numele autorului precedat de o cifră trimite la numărul de ordine al inscripției publicate în acest manual].
- E.Vilberg, A Tentative Grammar of Mycenaean Greek, Göteborg, 1960.
- F.Villar Liebana, Origen de la flexión nominal indoeuropea, Madrid, 1974.
- v.irl. = vechi irlandez.
- v.prus. = vechi prusian.
- v.rom. = vechi românesc.
- v.sl. = vechi slav.

A d d e n d u m

La p.86 se va adăuga:

1.1.7.2.4.2. Teme în diftong și în -ū-:

S				
i	N.V.	<u>Iūpiter</u> ¹⁾	M. <u>bōs</u>	<u>sūs</u>
n	Ac.	<u>Iouem</u>	<u>bouem</u>	<u>suem</u>
g	G.	<u>Iouis</u>	<u>bouis</u>	<u>suis</u>
u				
l	D.	<u>Iouī</u>	<u>bouī</u>	<u>suī</u>
a	Abl.	<u>Ioue</u>	<u>boue</u>	<u>sue</u>
r				
P				
l	N.V.	<u>Iouēs</u>	<u>bouēs</u>	<u>suēs</u>
u	Ac.	<u>Iouēs</u>	<u>bouēs</u>	<u>suēs</u>
r	G.	--	<u>boum</u>	<u>suum</u>
a	D.Abl.	--	<u>būbus</u> și <u>bōbus</u>	<u>sūbus</u> și
l				<u>suibus</u>

1) Pronunțarea și grafia Iuppiter se explică probabil prin caracterul expresiv al invocărilor zeului.

TABLA DE MATERII

	Pag.
Prefață	III
0. INTRODUCERE	1
0.1. Noțiuni generale	1
0.1.1. Obiectul morfologiei	1
0.1.2. Metodele morfologiei istorice	2
0.1.3. Structura morfologică a cuvîntului	5
0.1.4. Specii de cuvinte	9
0.1.5. Categorii gramaticale	10
0.1.6. Tipuri flexionare	14
0.2. Indicații bibliografice	
generale	15
0.2.1. Surse	15
0.2.2. Studii	16
1. FLEXIUNEA SUBSTANTIVULUI	21
1.0. Schemă de prezentare	21
1.1. Flexiunea a tematică	22
1.1.0. Situația în indo-europeană	22
1.1.1. Teme în oclisivă (dentală, labială, velară, labiovelară)	23
1.1.2. Teme în siflantă (-g-)	35
1.1.3. Teme în sonantă lichidă (-l-, -r-)	40
1.1.4. Teme în sonantă nazală (-m-, -n-)	45
1.1.5. Teme în sonanta -i-	54
1.1.6. Teme "mixte"	68
1.1.7. Teme în sonanta -u-	73
1.1.8. Teme în -ea ₁ -(-ē-)	86
1.1.9. Teme în -a ₂ -(-ā-)	96

	Pag.
1.2. Flexiunea tematică (în -e/o-).	114
1.2.0. Caracteristici, situația în indo-europeană	114
1.2.1. Componentă	116
1.2.2. Flexiune	122
ANEXE	
I. Evoluția flexiunii substantivului de la latină la limbile romanice (cu privire specială la latina "dunăreană")	145
II. Paradigmele flexiunii nominale în principalele limbi italice	164
III. Abrevieri, bibliografie generală	178
Addendum	184
TABLA DE MATERII	185

Bun de tipar 27.V.1985 Apărut iunie

Trasj 231 Coli tipar (Fasc.) 10

Tipar executat sub comanda nr. 92
Tipografia Universității București

Lei 23,50